

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE

TOMUL 50

1-2

IANUARIE-IUNIE

1999

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

ACADEMIA ROMÂNĂ

INSTITUTUL DE ARHEOLOGIE „VASILE PÂRVAN”

COLEGIUL DE REDACȚIE

Redactor șef: MIRCEA BABEȘ

Redactor șef adjunct: ALEXANDRU PĂUNESCU

Membri: PETRE ALEXANDRESCU, ALEXANDRU AVRAM,
ALEXANDRU BARNEA, ION MOTZOI-CHICIDEANU,
NICULAE CONOVICI, ANTAL LUKÁCS, CONSTANTIN
C. PETOLESCU

Secretar de redacție: MIHAELA UDRESCU

În țară, revista se poate procura prin poștă, pe bază de abonament la:
EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sec-
tor 5, P.O. Box 5-42, București, România, RO-76117, Tel. 401-411 90 08,
Tel. 401-410 39 83; Fax. 401-410 34 48; RODIPET S.A., Piața Presei Libere
nr. 1, Sect 1, P. O. Box 33-57, Fax 401-222 64 07, Tel. 401-618 51 03;
401-222 41 26, București, România, ORION PRESS IMPEX 2000, P.O.
BOX 77-19, Tel. 653 79 85, Fax 401-324 06 38, București 3 – România.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și
orice corespondență se vor trimite Colegiului de redacție pe
adresa: str. Henri Coandă 11, 71119, București, Tel. 659 71 52,
Fax 401-650 34 10.

Normele de redactare a manuscriselor și lista
abrevierilor folosite în revistă au fost publicate în
tomul 46, 1995, nr. 3-4, p. 343-370.

APARE DE 4 ORI PE AN

© 2000, EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

Calea 13 Septembrie nr. 13, Sector 5, C. P 5-42,
Tel. 401-411 90 08; Fax: 401-410 39 83; 410 32 00/2107, 2119
76117 București

<https://biblioteca-digitala.ro>

INDICE

TOMUL 50, 1999

EDITORIAL

		Nr.	Pag.
Babeș Mircea	SCIVA – cinci decenii în slujba arheologiei românești	1–2	5–9

STUDII

Babeș Mircea	Stațiunea geto-dacă de la Cetățeni. Descoperiri și informații recuperate	1–2	11–31
--------------	--	-----	-------

DISCUȚII

Popescu Cécile și Mihai Popescu	Metoda Raepsaet-Charlier și inscripțiile Daciei romane	1–2	45–53
Popescu Mihai	vezi Popescu Cécile		
Teleagă Emilian	Despre cronologia descoperirilor funerare de la Corbu și Nuntași	1–2	33–44

CERCETĂRI ARHEOLOGICE DE TEREN

Cantacuzino	Puncte de vedere privind evoluția Curții domnești din		
Gheorghe I.	Târgoviște în secolele XIV–XVI	3–4	127–153
Kacsó Carol	Descoperiri din epoca bronzului în peștera Valea Rea de la Vălenii Șomcutei	3–4	113–126
Ignat Mircea	Contribuții la cunoașterea Culturii tumulilor carpatici. Tumulul I din necropola de la Boroaia (jud. Suceava)	1–2	55–66

MICI DESCOPERIRI

Avram Alexandru	Cel mai vechi decret de proxenie de la Histria	1–2	67–70
Avram Alexandru și Mihaela Marcu	Monument epigrafic inedit de la Histria	1–2	71–77
Bondoc Dorel	Amfore șampilate rhodiene la Bechet, jud. Dolj	3–4	155–161
Gherghe Petre	Piese de port descoperite în așezarea geto-dacă de la Dobrești, jud. Dolj	1–2	79–82
Hortopan D.	vezi Marinou V.		
Marcu Mihaela	vezi Avram Alexandru		
Marinou D. și V. Hortopan	O fibulă „digitată” descoperită la Socu (com Bărbătești, jud. Gorj)	3–4	185–187
Mușețeanu Crișan	Un poanson din os de la Durostorum	1–2	83–84
Sanie Silviu	<i>Classica et orientalia</i> (V)	3–4	171–183
Teleagă Emilian	O reprezentare a cavalerului trac de la Histria	3–4	163–169

CRONICA

Barnea Alexandru	Cronica cercetărilor arheologice efectuate în 1998 de Institutul de arheologie „Vasile Pârvan” din București	3-4	203-210
Petolescu C. Constantin	Cronica epigrafică a României (XVIII, 1998)	3-4	189-201

NECROLOG

Diaconu Petre	Niță Anghelescu	3-4	211-213
---------------	-----------------	-----	---------

RECENZII

Spănu Daniel	A. Rustoiu, <i>Fibulele din Dacia preromană (sec. II î. e. n. – I e. n.)</i> , Bibliotheca Thracologica XXII	1-2	85-95
--------------	--	-----	-------

NOTE BIBLIOGRAFICE

Alexandrescu Cristina	JULIANE C. WILMANN, <i>Der Sanitätsdienst im Römischen Reich. Eine sozialgeschichtliche Studie zum römischen Militärsanitätswesen nebst einer Prosopographie des Sanitätspersonals</i> , Olms-Weidmann, Medizin der Antike II, Hildesheim, 1995	1-2	107-108
Avram Alexandru	Leszek Mrozewicz, <i>Legioniści mezyjscy w I wieku po Chrystusie</i> , Prosopographia Moesiaca I, Mezja Niepodzielona, fasc. 3, Poznań, 1995	1-2	106-107
Babeș Mircea	Tiberius Bader (sub red.), <i>Die Welt der Kelten. Diavortragsreihe in Hochdorf/Enz 1991 – 1997. 30 Vorträge – Zusammenfassung</i> , Schriftenreihe des Kekenmuseums Hochdorf/Enz 2, Eberdingen, 1997	1-2	105-106
Motzoi-Chicideanu Ion	Martin Bartelheim, <i>Studien zur böhmischen Aunjetitzer Kultur – Chronologische und chorologische Untersuchungen</i> , UPA 46, Bonn, 1998	1-2	99-100
Motzoi-Chicideanu Ion	Horia Ciugudean, Cercetări privind epoca bronzului și prima vârstă a fierului în Transilvania, <i>Bibliotheca Musei Apulensis VII, Alba Iulia, 1997</i>	1-2	103-104
Oanță Sorin	Ingo Motzenbäcker, <i>Sammlung Kossnierska. Der Digorische Formenkreis der kaukasischen Bronzezeit</i> , Museum für Vor- und Frühgeschichte. Staatliche Museen zu Berlin, Bestandskataloge 3, Berlin, 1996	1-2	101-103
Șandor-Chicideanu Monica	Jan Filip, <i>Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas III, Addenda</i> , Praga, 1998	1-2	97-98

INDICE

3-4 215-216

ABREVIERI FOLOSITE ÎN ACEST NUMĂR

ActaArchCopenhaga	Acta Archaeologica, Copenhaga
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj
ActaMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău
AEM	Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn, Viena
AnB	Analele Banatului, Timișoara
AnnÉp	L' Année Épigraphique, Paris
ArchAustr	Archaeologia Austriaca, Viena
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iași–București
AO	Arhivele Olteniei, Craiova
AusgrFunde	Ausgrabungen und Funde, Berlin
BullInstArchLondon	Bulletin of the Institute of Archaeology, Londra
CCET	N. Hamparțumian, <i>Corpus Cultus Equiti Thraci</i> , Leida, 1979
CEpR	C. C. Petolescu, <i>Cronica Epigrafică a României</i> , SCIVA, București
CIG	<i>Corpus Inscriptionum Graecarum</i> , Berlin
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , Berlin
CIMRM	M. J. Vermaseren, <i>Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithriacae</i> , Haga, 1956–1960
CMRED	D. Tudor, <i>Corpus Monumentorum Religionis Equitum Danuviorum</i> , Leida
Dacia, N.S.	Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; seria nouă (N. S.): Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București
DissPan	Dissertationes Pannonicae, Budapesta
DRH	Documenta Romaniae Historica, București
EAA	<i>Enciclopedia dell'Arte Antiqua Classica e Orientale</i> , Roma, 1963
EphemNap	Ephemeris Napocensis, Cluj
ÉPRO	M. J. Vermaseren (sub red.), <i>Études Préliminaires des Religions Orientales dans l'Empire Romain</i> , Leida
IDR	<i>Inscripțiile Daciei Romane</i> , București
IDRE	C. C. Petolescu, <i>Inscriptions de la Dacie romaine, Inscriptions externes concernant l'histoire de la Dacie (Ier–IIIe siècles)</i> , București, 1996–2000
IGB	<i>Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae</i> , ed. G. Mihailov, Sofia, 1958–1970

ILLRP	A. Degrassi, <i>Inscriptiones Latinae Liberae Rei Publicae</i> , Florența
ILS	<i>Inscriptiones Latinae Selectae</i> , ed. H. Dessau, Berlin, 1892
ISM	<i>Inscripțiile din Scythia Minor</i> , București
KözlCluj	Közlemények az Erdély Nemzeti Múzeum. Érem- és Régiségtárából, Cluj
KSMoscova	Kratkie Soobščeniia Instituta Arheologii, Moscova
LIMC	<i>Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae</i> , Zürich–München
Materiale	Materiale și Cercetări Arheologice, București
MeddelandenLund	Meddelanden från Lunds Universitets Historiska Museum, Lund
MittPrähistKomm	Mitteilungen der Prähistorischen Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Viena
Pick	B. Pick, <i>Die Antiken Münzen Nord-Griechenlands</i> , I. <i>Die Antiken Münzen von Dacien und Moesien</i> 1, Berlin, 1898
Pick-Regling	B. Pick, K. Regling, <i>Die Antiken Münzen Nord-Griechenlands</i> , I. <i>Die Antiken Münzen von Dacien und Moesien</i> 2, Berlin, 1910
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Leipzig–Berlin
RCRFA	Rei Cretariae Romanae Fautorum Acta, Basel
RE	<i>Realencyclopädie der Classischen Altertumswissenschaft</i> , sub red. A. Pauly, G. Wissowa, W. Kroll, K. Ziegler, Stuttgart
RevMuz	Revista Muzeelor, București
RMD	M. M. Roxan, <i>Roman Military Diplomas.</i> , Londra, 1978–1985
RMI	Revista Muzeelor de istorie, București
RMM-MIA	Revista Muzeelor și Monumentelor, seria Monumente Istorice și de Artă, București
SCIV(A)	Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
StComCaransebeș	Studii și Comunicări, Caransebeș
StComSibiu	Studii și Comunicări, Muzeul Brukenthal. Arheologie-Istorie, Sibiu
Valachica	Studia Valachica/Documenta Valachica/Valachica, Târgoviște
ZfA	Zeitschrift für Archäologie, Berlin
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE

TOMUL 50

nr. 1-2

ianuarie-iunie 1999

SUMAR

EDITORIAL

SCIVA – cinci decenii în slujba arheologiei românești (Mircea Babeș)	5
--	---

STUDII

MIRCEA BABEȘ, Stațiunea geto-dacă de la Cetățeni. Descoperiri și informații recuperate	11
--	----

DISCUȚII

EMILIAN TELEAGĂ, Despre cronologia descoperirilor funerare de la Corbu și Nuntași	33
CÉCILE POPESCU și MIHAI POPESCU, Metoda Raepsaet-Charlier și inscripțiile Daciei romane	45

CERCETĂRI ARHEOLOGICE DE TEREN

MIRCEA IGNAT, Contribuții la cunoașterea culturii tumulilor carpatici. Tumulul 1 din necropola de la Boroaia (jud. Suceava)	55
---	----

MICI DESCOPERIRI

ALEXANDRU AVRAM, Cel mai vechi decret de proxenie de la Histria	67
ALEXANDRU AVRAM și MIHAELA MARCU, Monument epigrafic inedit de la Histria ...	71
PETRE GHERGHE, Piese de port descoperite în așezarea geto-dacă de la Dobrești, jud. Dolj	79
CRIȘAN MUȘETEANU, Un poanson din os de la Durostorum	83

RECENZII

A. RUSTOIU, <i>Fibulele din Dacia preromană (sec. II î.e.n. – I e.n.)</i> , Bibliotheca Thracologica XXII, București, 1997 (Daniel Spânu)	85
---	----

NOTE BIBLIOGRAFICE

JAN FILIP, <i>Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas III, Addenda</i> , Praga, 1998 (Monica Șandor-Chicideanu)	97
SOFIJA S. BEREZANSKAJA, VICTOR I. KLOČKO, <i>Das Gräberfeld von Hordeevka</i> , Archäologie in Eurasien 5, Rahden/Westf., 1998 (Ion Motzoi-Chicideanu)	98

MARTIN BARTELHEIM, <i>Studien zur böhmischen Aunjetitzer Kultur – Chronologische und chorologische Untersuchungen</i> , UPA 46, Bonn, 1998 (Ion Motzoi-Chicideanu)	99
INGO MOTZENBÄCKER, <i>Sammlung Kossnierska. Der Digorische Formenkreis der kaukasischen Bronzezeit</i> , Museum für Vor- und Frühgeschichte. Staatliche Museen zu Berlin, Bestandskataloge 3, Berlin, 1996 (Sorin Oanță)	101
HORIA CIUGUDEAN, <i>Cercetări privind epoca bronzului și prima vârstă a fierului în Transilvania</i> , Bibliotheca Musei Apulensis VII, Alba Iulia, 1997 (Ion Motzoi-Chicideanu)	103
TOTKO STOIANOV, <i>Sboryanovo, Early Iron Age Tumular Necropolis</i> , Sofia, 1997 (Tiberiu Vasilescu)	104
TIBERIUS BADER (sub red.), <i>Die Welt der Kelten. Dia-Vortragsreihe in Hochdorf/Enz 1991 – 1997. 30 Vorträge – Zusammenfassung</i> , Schriftenreihe des Keltenmuseums Hochdorf/Enz 2, Eberdingen, 1997 (Mircea Babeș)	105
LESZEK MROZEWICZ, <i>Legioniści meżyjscy w I wieku po Chrystusie</i> , Prosopographia Moesiaca I, Mezja Niepodzielona, fasc. 3, Poznań, 1995, 196 p. (Alexandru Avram)	106
JULIANE C. WILMANNS, <i>Der Sanitätsdienst im Römischen Reich. Eine sozialgeschichtliche Studie zum römischen Militärsanitätswesen nebst einer Prosopographie des Sanitätspersonals</i> , Olms-Weidmann, Medizin der Antike II, Hildesheim, 1995 (Cristina Alexandrescu)	107
ABREVIERI	109

ÉTUDES ET RECHERCHES D'HISTOIRE ANCIENNE ET D'ARCHÉOLOGIE

TOME 50

N° 1-2

Janvier-June 1999

SOMMAIRE

ÉDITORIAL

SCIVA – cinq décennies au service de l'archéologie roumaine (Mircea Babeş)	5
--	---

ÉTUDES

MIRCEA BABEŞ, Die getisch-dakische Fundstelle von Cetățeni. Wiederentdeckte Funde und Informationen	11
---	----

DISCUSSIONS

EMILIAN TELEAGĂ, Zur Chronologie der Grabfunde von Corbu und Nuntași	33
CÉCILE POPESCU et MIHAI POPESCU, La méthode Raepsaet-Charlier et les inscriptions de la Dacie romaine	45

RECHERCHES ARCHÉOLOGIQUES DE TERRAIN

MIRCEA IGNAT, Contributions à la connaissance de la culture des tumuli carpatiques. Le tumulus n° 1 de la nécropole de Boroaia (départ. de Suceava)	55
---	----

PETITES DÉCOUVERTES

ALEXANDRU AVRAM et MIHAELA MARCU, Monument épigraphique inédit d'Histria	67
ALEXANDRU AVRAM, Le plus ancien décret d'Histria octroyant la proxénie	71
PETRE GHERGHE, Trachtgegenstände aus der getisch-dakischen Siedlung von Dobrești, Jud. Dolj	79
CRÎȘAN MUȘETEANU, Un poinçon en os découvert à Durostorum	83

COMPTE RENDUS

A. RUSTOIU, <i>Fibulele din Dacia preromană (sec. II î.e.n. – I e.n.)</i> , Bibliotheca Thracologica XXII, București, 1997 (Daniel Spănu)	85
---	----

NOTES BIBLIOGRAPHIQUES

JAN FILIP, <i>Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas III, Addenda</i> , Praga, 1998 (Monica Șandor-Chicideanu)	97
--	----

SOFIJA S. BEREZANSKAJA, VICTOR I. KLOČKO, <i>Das Gräberfeld von Hordeevka, Archäologie in Eurasien 5, Rahden/Westf. 1998 (Ion Motzoi-Chicideanu)</i>	98
MARTIN BARTELHEIM, <i>Studien zur böhmischen Aunjetitzer Kultur – Chronologische und chorologische Untersuchungen, UPA 46, Bonn, 1998 (Ion Motzoi-Chicideanu)</i>	99
INGO MOTZENBÄCKER, <i>Sammlung Kossnierska. Der Digorische Formenkreis der kaukasischen Bronzezeit, Museum für Vor- und Frühgeschichte. Staatliche Museen zu Berlin, Bestandskataloge 3, Berlin, 1996 (Sorin Oanță)</i>	101
HORIA CIUGUDEAN, <i>Cercetări privind epoca bronzului și prima vârstă a fierului în Transilvania, Bibliotheca Musei Apulensis VII, Alba Iulia, 1997 (Ion Motzoi-Chicideanu)</i>	103
TOTKO STOIANOV, <i>Sboryanovo, Early Iron Age Tumular Necropolis, Sofia, 1997 (Tiberiu Vasilescu)</i>	104
TIBERIUS BADER (sub red.), <i>Die Welt der Kelten. Dia-Vortragsreihe in Hochdorf/Enz 1991 – 1997. 30 Vorträge – Zusammenfassung, Schriftenreihe des Keltenmuseums Hochdorf/Enz 2, Eberdingen, 1997 (Mircea Babeș)</i>	105
LESZEK MROZEWICZ, <i>Legioniści mezyjscy w I wieku po Chrystusie, Prosopographia Moesiaca I, Mezja Niepodzielona, fasc. 3, Poznań, 1995, (Alexandru Avram)</i>	106
JULIANE C. WILMANNS, <i>Der Sanitätsdienst im Römischen Reich. Eine sozialgeschichtliche Studie zum römischen Militärsanitätswesen nebst einer Prosopographie des Sanitätspersonals, Olms-Weidmann, Medizin der Antike II, Hildesheim, 1995 (Cristina Alexandrescu)</i>	107
ABRÉVIATIONS	109

SCIIVA – CINCI DECENII ÎN SLUJBA ARHEOLOGIEI ROMÂNEȘTI

Cu prezenta fasciculă, prima din tomul 50, revista *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie* împlinește cinci decenii de apariție neîntreruptă – cinci decenii de activitate merituoasă în slujba științelor antichității din România. Nici un alt periodic de specialitate din țara noastră nu a atins până în prezent o asemenea vârstă jubiliară și, de aceea, nu este exagerat a spune că **SCIIVA** este revista care oferă cea mai largă, mai fidelă oglindire a evoluției acestor științe, în special a mersului arheologiei românești, în ultima jumătate de secol. O evoluție care, inexorabil marcată de soarta istorică a întregii țări în perioada postbelică, a cunoscut, alături de realizări importante și de momente de reală afirmare, îndelungate perioade de stagnare sau chiar de regres. În ciuda tuturor vicisitudinilor, de-a lungul anilor revista noastră a fost un loc favorit al publicării celor mai importante descoperiri și cercetări, un for de dezbatere a problemelor majore și actuale ale arheologiei pre- și protoistorice, antice și medievale, un mijloc de informare curentă asupra aparițiilor editoriale și asupra evenimentelor vieții științifice. Multe, cele mai multe dintre materialele publicate își păstrează valoarea, prea puțin sau deloc alterată de trecerea timpului, și, de aceea, în orice bibliotecă (inclusiv în cele peste 220 instituții partenere de schimb din străinătate) **SCIIVA** a fost și rămâne printre publicațiile românești cele mai frecvent consultate. Interesul revistei nu rezidă însă numai în cantitatea, calitatea și actualitatea informației științifice publicate, ci și în datele și mărturiile relevante pentru înțelegerea istoriei arheologiei românești contemporane, acumulate în paginile ei. La actualul moment jubiliar asupra acestor lucruri trebuie să reflectăm în primul rând.

Întemeiată în 1950, revista *Studii și cercetări de istorie veche* (**SCIV**, din 1974 **SCIIVA**) a apărut până în 1963 de regulă în două fascicule semestriale, iar din 1963 până în prezent în patru fascicule trimestriale. Dificultățile financiare au făcut ca în unii ani numărul aparițiilor să fie mai mic și ca, începând din 1982, numărul de pagini al unei fascicule să fie drastic redus. Din păcate, după 1989 aceste dificultăți nu au fost înlăturate, dimpotrivă au devenit mai apăsătoare, și chiar anul jubiliar găsește revista **SCIIVA** în starea dramatică a reducerii numărului total de pagini și de apariții pe an la jumătate față de norma deceniului trecut. Oricare ar fi însă starea actuală și perspectivele apropiate, este de reținut faptul că până la tipărirea acestui număr, în tomurile 1–49 (1950–1998), au fost publicate cca 2500 titluri, însumând peste 26 000 pagini.

Revista a fost de la început editată sub auspiciile Academiei Române (pe atunci numită Academia Republicii Populare Române), mai întâi de către Institutul de Istorie și Filosofie, apoi de Muzeul Național de Antichități și de succesorul acestuia, Institutul de Arheologie din București. De regulă, directorii sau directorii adjuncți au fost aceia care au purtat răspunderea editării în calitate de redactori șefi: C. Balmuş (1950–1952), Gh. Ștefan (1953–1956), Em. Condurachi (1956–1970), D.M. Pippidi (1971–1972), S. Morintz (1972–1991), P. Alexandrescu (1992–1994). Ei au fost ajutați de comitete și/sau colegii de redacție din care au făcut parte atât savanți de mare prestigiu, formați în perioada interbelică, precum I. Nestor, Vl. Dumitrescu, R. Vulpe, D. Popescu, D. Tudor, D. Berciu, I. Barnea, C. Daicoviciu, K. Horedt, M. Petrescu-Dîmbovița, cât și cercetători mai tineri, afirmați în anii 50–60, precum P. Diaconu, Al. Păunescu și mult regretatul Radu Popa, sau coopțați chiar mai recent, cum sunt cei mai mulți membri ai actualului colegiu de redacție. Nu trebuie uitată nici activitatea competentă, plină de abnegație a secretarelor de redacție, care au asigurat desfășurarea ritmică a procesului redacțional intern și colaborarea indispensabilă cu Editura Academiei. Un cuvânt de pioasă amintire se cuvine aici pentru Ana Matrosenco și Susana Bogdan, cele care au imprimat de la început revistei o excelentă ținută editorială.

De-a lungul timpului, în revistă au apărut numele a aproape cinci sute de autori; cei mai mulți sunt arheologi, dar frecvent în sumare sunt prezenți și istorici, epigrafiști, filologi clasici, numismați, precum și cercetători din diferitele ramuri ale științelor naturale și tehnice care conlucrează cu arheologia (arheozoologi, paleobotaniști, palinologi, geologi). Numele lor și tematica contribuțiilor pot fi regăsite cu ajutorul indicilor revistei, publicați în tomurile 36, 1985, 1–2 și 46, 1995, 3–4. Sunt prezente toate generațiile – de la elevii lui Vasile Pârvan, cei care au pus temeiurile acestei reviste, la absolvenții anilor '90. Alături de arheologii bucureșteni, în primul rând provenind din Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, și-au adus frecvent contribuția colegii din Cluj, Iași, Piatra Neamț, Alba Iulia, Sf. Gheorghe, Constanța, Galați, Craiova, Ploiești ș.a.m.d., împrejurare de natură să facă din **SCIVA** o publicație reprezentativă a întregii arheologii românești. Nu este lipsit de interes faptul că revista a făcut loc în paginile sale și pentru acei pasionați colecționari, precum V. Culică, G. Coman sau Gh. I. Petre-Govora, care, printr-o colaborare consecventă cu instituțiile de specialitate și-au depășit condiția de arheologi amatori pentru a deveni veritabili cercetători. În sfârșit, trebuie să amintim că nu rareori **SCIVA** a publicat contribuții ale unor cercetători străini de prestigiu, precum rușii V. D. Blavatski, P. I. Boriskovski, G. B. Fedorov și G. I. Smirnova, cehul J. Kudrnáč, bulgarul T. Gerasimov, englezul I. A. Richmond, germanii W. M. Werner, N. Boroffka, S. Hansen și K. Strobel sau americanii K. Honea și S. Krebs. Se manifesta astfel tendința timidă de a deveni o revistă internațională, pentru care condițiile de dinainte de anul 1989, înainte de toate cele politice, erau departe de a fi favorabile.

Lucrările publicate în **SCIVA** au abordat toate perioadele istorice cuprinse între paleoliticul inferior și evul mediu dezvoltat pe teritoriul României și în spațiul geografic înconjurător. În funcție de specificul lor, contribuțiile au fost grupate în rubricile permanente ale revistei: studii, discuții, cercetări arheologice

de teren, mici descoperiri. Rubricile de recenzii și de note bibliografice, menite să contribuie la buna informare a cititorilor asupra noutăților apărute în literatura de specialitate din țară și, mai ales, din străinătate (în condițiile unei izolări care își face și astăzi simțite efectele), din păcate, nu au dispus în chip constant și în cantități suficiente de materiale publicabile. După cum se vede, printre arheologii noștri genul recenziei, mai ales al aceleia cu adevărat critice, nu se bucură de suficientă prețuire, la fel cum notele bibliografice sunt probabil considerate lucrări minore, deși utilitatea lor este evidentă oricui.

O deosebită importanță în economia revistei au avut-o în toți acești ani cronicile științifice, mai ales acelea cu caracter permanent, acoperind un anumit domeniu de activitate. Amintim aici cronică săpăturilor arheologice desfășurate în întreaga țară, redactată de D. Popescu între anii 1957 și 1970 (ulterior continuată doar în revista **Dacia**), cronică numismatică publicată în **SCIVA** între anii 1958 și 1973 de către B. Mitrea (și ea continuată în **Dacia**), cea epigrafică inițiată în 1981 de către C. C. Petolescu și, în sfârșit, cronică săpăturilor Institutului de Arheologie din București, întreținută începând din 1989 de către Al. Barnea. Diferite evenimente ale vieții științifice curente (sesiuni de comunicări, colocvii, congrese, expoziții, aniversări, acordarea de distincții etc.) și-au găsit și ele reflectarea, fie în cronici individuale, fie în cronici de sinteză asupra activității întregului institut în cursul unui an. Din păcate, revista nu a putut în toți anii și, desigur, nu în toate împrejurările să înregistreze într-o cronică evenimentele care ar fi meritat a fi consemnate. De o egală importanță pentru istoricul cercetării sunt numeroasele *personalia* – omagii dedicate reprezentanților de seamă ai științelor antichității cu prilejul împlinirii unei vârste jubiliare sau acela al trecerii în eternitate. Dincolo de mesajul binemeritat de recunoaștere și de recunoștință al comunității științifice, aceste materiale cuprind date esențiale pentru cunoașterea activității și operei unor personalități importante din istoria mai nouă a științei noastre, în contextul general al epocii.

Paginile revistei **SCIVA** cuprind și numeroase contribuții istoriografice asupra clasicilor și a altor personalități de seamă din istoria mai îndepărtată a arheologiei românești: N. Mavros, Al. Odobescu, Gr. Tocilescu, M. C. Sutz, V. Pârvan, I. Andrieșescu, I. Nestor, N. N. Moroșan. Deosebit de important este grupajul de studii publicat în tomul 35, 1984, 1–3, care reprezintă o adevărată monografie istorică a Muzeului Național de Antichități, dedicată aniversării a 150 de ani de la întemeierea acestuia. Aici prezentarea contribuției particulare a fiecărei personalități se îmbină cu reconstituirea, moment cu moment, a mersului înainte al instituției, de la modestele începuturi datorate banului Mihalache Ghica la Institutul de Arheologie din zilele noastre.

Nu rareori în revistă au apărut articole editoriale, care își propuneau să facă bilanțul unei etape și să traseze sarcinile și perspectivele cercetării viitoare. Uneori, justificat, prilejul a fost oferit de date comemorative aparținând istoriei științei noastre (întemeierea MNA, întemeierea Academiei Române). Mult mai des prilejul a fost unul impus prin comandă politică: aniversarea „eliberării”, aniversarea proclamării republicii, aniversarea P.C.R. și, nu în ultimul rând, aniversarea zilei de naștere a „celui mai iubit fiu al poporului”, N. Ceaușescu.

Mergând mai mult înapoi în timp, vom întâlni chiar în primul număr al **SCIVA** omagiul adresat lui I. V. Stalin, iar în tomurile tipărite în primul deceniu de apariție vom găsi urmele apăsate ale impunerii unui marxism primitiv și ale sovietizării (până în 1955 recenzii și prezentări dedicate exclusiv lucrărilor tipărite în U.R.S.S., până în 1959 articole popularizând experiența „avansată” a arheologiei sovietice). La o privire grăbită, redacției de atunci și autorilor respectivelor texte li s-ar putea aduce acuze grele, așa cum s-a întâmplat după 1989 în alte domenii ale științei și culturii românești. Asupra acestor fapte trebuie însă reflectat cu pondere și cu obiectivitate. La distanța de un deceniu de la căderea regimului totalitar, o dezbatere lucidă, critică dar lipsită de patimă, asupra impactului politicii și ideologiei comuniste în știința noastră a devenit posibilă și ar putea fi găzduită chiar în paginile acestei reviste. Pentru început se poate spune că trecutul trebuie asumat și că, în marea majoritate a cazurilor, compromisul a fost unul minim, formal, făcut sub amenințarea unor consecințe grave pentru revistă, pentru instituție și, în general, pentru cercetarea arheologică. Cenzura, dirijarea mijlocită sau nemijlocită și controlul exercitat de diferitele organe ale partidului și statului au fost realități nu numai în „obsedantul deceniu”, ci și mai târziu, până la căderea regimului comunist. Reale au fost și sistematicele măsuri de constrângere și represiune care au asigurat temporar succesul acestei politici totalitare. Cine își ia răgazul să citească aceste texte va vedea, însă, că de multe ori după omagiul formal, în „limba de lemn” a epocii, urmează considerații pertinente privind problemele reale și obiectivele de viitor ale cercetării. Un bun exemplu în acest sens este editorialul publicat în primul volum de indici ai revistei (36, 1985, 1–2, p. 3–29), care, făcând formale referiri la „ideile luminoase”, la „îndemnul și indicațiile tovarășului Nicolae Ceaușescu”, ne oferă înainte de toate o imagine concentrată a câștigurilor arheologiei românești din deceniile precedente. Tot acolo, reproducerea ideii simplist exprimate despre „unirea dacilor cu romanii” avea rostul de a întări cu forța unui citat poziția istoriografiei științifice în confruntarea cu manifestările insidioase, tot mai dăunătoare, ale curentului tracoman. Exemple de acest fel se pot întâlni și în alte locuri din **SCIVA** și vor trebui analizate cu atenție, în încercarea de a evalua în chip corect drumul complex și adesea dificil parcurs de revista noastră în primele patru decenii ale existenței sale.

Schimbările istorice din decembrie 1989 au modificat desigur radical condițiile în care activează publicațiile științifice românești, iar acest lucru este evident și în cazul revistei **SCIVA**, în aspectul și conținutul ei. Dispariția oricărei forme de cenzură ideologică a făcut ca autorii să dispună de o totală libertate de exprimare și ca sumarele revistei să fie alcătuite independent de oportunitățile vieții politice. Pe de altă parte, colegiul de redacție a câștigat o deplină autonomie în stabilirea formei și normelor editoriale cele mai adecvate specificului revistei (publicate în tomul 46, 1995, 3–4, p. 343–371). Astfel, s-a modificat structura rubricilor permanente, s-a introdus publicarea unui *abstract* în fruntea fiecărui text, au fost pentru prima oară publicate articolele unor autori de peste hotare în limbi străine, iar altele au fost traduse în română din limbi mai greu accesibile (rusă, germană). În trei fascicule diferite s-au publicat în bloc lucrările

unor colocvii organizate de Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”: „Obiceiuri de depunere în pre- și protoistorie” (1992), „N. N. Moroșan – un destin românesc în Basarabia cotropită” (1994) și „Sesiunea memorială Radu Popa” (1998). Începând din 1995 revista se lucrează în redacție în formă computerizată, împrejurare de natură să ușureze munca editurii și să reducă în chip semnificativ costurile de editare. Cu toate acestea, datorită scăderii severe a alocațiilor bugetare pentru publicațiile științifice, apariția revistei a ajuns să întârzie cu un an, iar conducerea Academiei Române a fost nevoită să decidă pentru un mare număr de reviste ale institutelor, inclusiv pentru **SCIVA**, reducerea la jumătate a numărului de pagini și apariții pe an.

Ne aflăm, în al 50-lea an de apariție, într-o situație generatoare de gravă îngrijorare. Nu este vorba aici numai de soarta unei reviste de mare tradiție și solid prestigiu în știința românească și cea internațională. În condițiile în care revista întemeiată de Vasile Pârvan, Dacia, a ajuns să apară doar o dată la câțiva ani (ultima dată în 1995) și în care Editura Academiei nu dispune de mijloace nici măcar pentru a tipări o carte de arheologie pe an, este vorba de supraviețuirea arheologiei românești și a mediului instituțional academic în care ea a obținut cele mai mari realizări de până acum. Fără un mijloc de valorificare ritmică a descoperirilor și cercetărilor, fără un mijloc accesibil de comunicare între specialiști, științele antichității și în special arheologia, care cunoaște un ritm alert de creștere a bazei documentare, vor avea mult de suferit. Realizările noastre vor fi tot mai puțin cunoscute peste hotare, iar influxul de informație, în primul rând de bibliografie, va cunoaște o gravă restrângere, pe măsură ce, în condițiile reducerii și întârzierii revistelor noastre, schimburile de publicații cu străinătatea vor intra în stare de colaps.

Tradițiile și prestigiul invocate aici, la a 50-a aniversare a revistei **SCIVA**, ne dau motive de satisfacție și ne îndeamnă să ne gândim cu recunoștință la toți cei ce au făurit-o de-a lungul anilor, prin fapta și scrisul lor. Va fi un motiv suplimentar de mulțumire și de optimism, dacă factorii chemați să răspundă de destinele științei și culturii românești vor înțelege acest mesaj și vor găsi mijloacele pentru a asigura revistei noastre un viitor pe măsura trecutului ei și a misiunii ce o are încă de îndeplinit.

Mircea Babeș

STAȚIUNEA GETO-DACĂ DE LA CETĂȚENI. DESCOPERIRI ȘI INFORMAȚII RECUPERATE

de MIRCEA BABEȘ

*În amintirea lui Dinu V. Rosetti,
la centenarul nașterii sale (1899–1999)*

Se aduc noi informații și se publică relevul **mormântului de incinerare** cu incintă rectangulară de piatră (M. 1) de la **Cetățeni-Argeș**, reprezentând prima atestare în Dacia preromană a acestui tip funerar, probabil de origine grecească. **Afumătoarea** (*thymiaterion*) din Muzeul Orășenesc Câmpulung poate fi și ea pusă pe seama influențelor grecești în religia și cultul băștinaș. Se publică, de asemenea, șapte **fibule** inedite, care permit o datare mai precisă a sitului de la Cetățeni.

Descoperirile făcute de-a lungul anilor, fie în chip fortuit, fie prin săpături arheologice mai mult sau mai puțin calificate (C. D. Aricescu 1850, D. Butculescu 1876 și 1881, D. Băjan 1925–1935, D. V. Rosetti 1940–1941 și 1958–1972, L. Chițescu după 1969)¹ au pus în evidență la Cetățeni (jud. Argeș) două ansambluri de monumente de o valoare excepțională, despărțite între ele prin scurgerea unui mileniu și jumătate. Unul datează din a doua epocă a fierului, celălalt din evul mediu². Ele ocupă în defileul Dâmboviței aceleași poziții de pe stânga râului, între punctele de confluență cu Valea lui Coman și cu Valea Chiliilor, la 3 km N de satul Cetățeni-Vale: așezarea deschisă din vale, care se întinde pe terasa râului în punctele „Poiana Târgului” și „Monumente”, și fortificația situată pe stâncile de deasupra acestui loc, în punctul numit „Cetățuia” sau „Schitul lui Negru Vodă” (fig. 1). Alte monumente se află pe malul drept al râului, puțin mai departe în aval, sub „Colțul Doamnei”: zidul medieval menit să bareze valea și, 120 m mai la S, complexul funerar geto-dac. Din aceste diferite puncte, în principal din așezarea deschisă, provin numeroase piese din a doua epocă a

¹ Istoricul detaliat al cercetărilor la D. V. Rosetti, CAMNI 1, 1975, p. 261–289.

² Pentru săpăturile de la Cetățeni v. Rosetti, Materiale 8, 1962, p. 73–86; L. Chițescu, CAMNI 2, 1976, p. 155–186; L. Chițescu, A. Sion, Sp. Cristoceca, CAMNI 6, 1983, p. 73–77; Chițescu, Cristoceca, Sion, Materiale 16, Vaslui, 1982 (1986), p. 275–281. Special despre monumentele geto-dace de la Cetățeni v. R. Vulpe, *Așezări getice din Muntenia*, București, 1966, p. 38–42; Rosetti, Chițescu, BMI 42, 1973, 4, p. 55–58.

fierului aflate astăzi în muzeele din Câmpulung-Muscel și din Pitești³. Cele mai multe dintre ele sunt inedite și, din păcate, marcajele lor sau datele din registrele-inventar nu ne sunt de mare folos pentru precizarea locului exact și a contextului de descoperire. În cea mai mare parte a rămas inedită și documentația privind complexe geto-dace date la iveală prin săpăturile lui Rosetti din anii 1958–

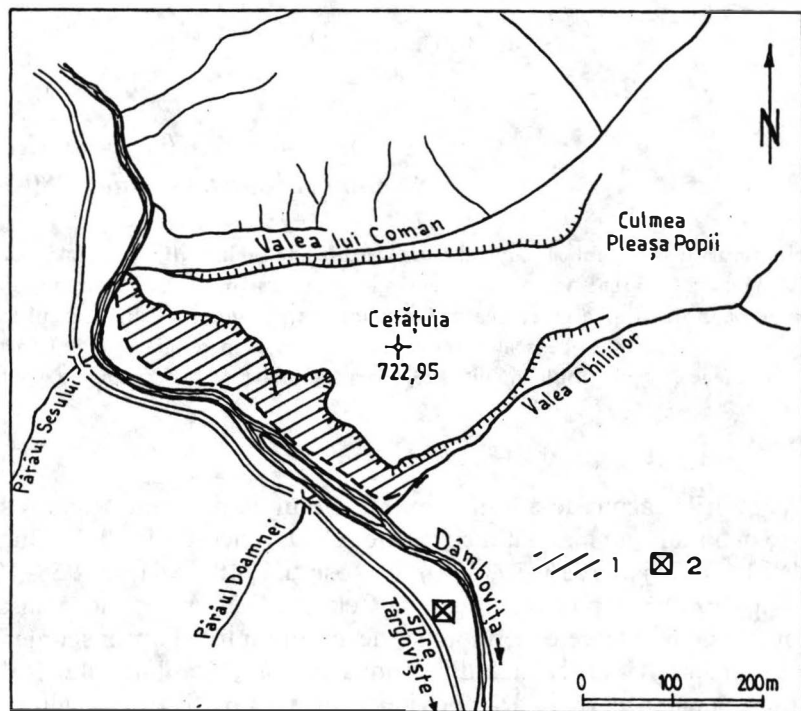

Fig. 1. Cetățeni, jud. Argeș. Topografia sitului geto-dac: cetatea (Schitul „Cetățuia”); așezarea deschisă (1); zona funerară de sub „Colțul Doamnei” (2).
După D. V. Rosetti și L. Chițescu.

1968, în timp ce săpăturile efectuate în colaborare cu L. Chițescu au fost parțial valorificate. Astfel se face că astăzi știm unele lucruri precise despre „Cetățuie”⁴ și despre partea de V a așezării „civile” (*Poiana Târgului*)⁵, în timp ce pentru partea de E (sectorul „Monumente”) ⁶, cu așa-numitul „sanctuar dintre stânci”, și mai ales pentru descoperirile funerare de pe malul drept al Dâmboviței documentarea noastră este extrem de limitată. De aceea, în privința descoperirilor

³ Mulțumesc și pe această cale domnilor Șt. Trâmbaciu (Câmpulung-Muscel), dr. R. Stancu și R. Maschio (Pitești), care mi-au asigurat accesul în colecțiile acestor muzee și m-au ajutat să studiez piesele publicate aici, cu ocazia vizitei întreprinse de mine în septembrie 1987.

⁴ Rosetti, Chițescu, *op. cit.*

⁵ Chițescu, CAMNI 2, 1976, p. 167 urm. și fig. 8.

⁶ Chițescu, Sion, Cristoea, *op. cit.*, p. 73–74 și fig. 12.

de epocă Latène de la Cetățeni, în special a celor cu caracter de cult, specialiștii sunt nevoiți a face mereu apel la același articol de popularizare publicat de D. V. Rosetti în anul 1969 în revista „Magazin istoric”⁷, fără a găsi acolo documentația atât de necesară. Precaritatea informației noastre face ca orice demers menit să sporească baza documentară să fie binevenit.

Întru justificarea rostului prezentei publicații voi invoca amintirea unei pasionante discuții cu Dinu V. Rosetti la începutul lui ianuarie 1975 și notițele luate de mine cu ocazia comunicării susținute de acesta la 7 februarie 1975 la Institutul de Arheologie din București. Cele cinci cartoane cu ridicarea topografică a zonei și releveul mormântului cu zid de piatră, desenate de Eusebiu Mironescu în 1961–1962 și redescoperite nu demult în același institut și, în sfârșit, o seamă de materiale culese din muzeele din Câmpulung-

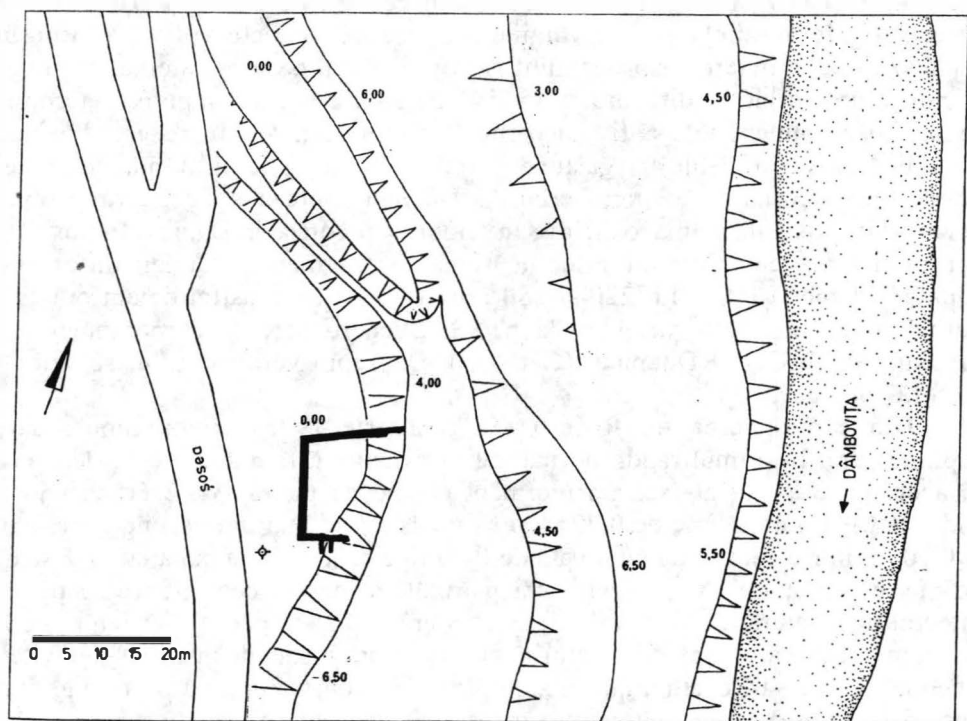

Fig. 2. Cetățeni. Amplasamentul mormântului M. I.

Muscel și Pitești în septembrie 1987 adaugă și ele o anumită substanță demersului de față. Toate aceste informații, documente și piese inedite sunt de natură să precizeze și să completeze cunoștințele noastre despre stațiunea geto-dacă de la Cetățeni, în particular sub aspectul manifestărilor de cult și al cronologiei.

⁷ Rosetti, *Au fost amazoaane în Dacia?*, Magazin istoric 3, 1969, 11 (32), p. 90–94.

*

1. Monumentul funerar de sub Colțul Doamnei. Din revista „Magazin Istoric” extragem următoarea descriere: „Este o construcție de piatră (lespezi lipite cu pământ), având forma unui patrulater neregulat din care s-au păstrat uimitor de bine pereții. Ei îngrădeau locul pe care fusese **un rug, cum ne arată solul bătătorit și ars la roșu**. Pe rug, oase calcinate, cărbune de lemn, fragmente de olărie, rămășițe de arme, resturi dintr-o cămașă de zale, vestigiile unor podoabe de aur și argint, mărgelile de sticlă, fragmente ale unor amfore de vin, oase de pasăre și altele. Aproximativ în centrul acestui presupus patrulater, o groapă cilindrică, a cărei gură era astupată cu patru lespezi de piatră, una lângă alta. În groapă am dat peste **urna funerară**, alcătuită dintr-un vas lucrat cu mâna, cu gură largă, **de factură daco-getică, conținând osemintele calcinate ale trupului ars pe rug**, plus rămășițe din cămașa de zale, podoabe printre care: mărgelile de sticlă și două miniaturi, probabil obiecte votive”⁸. Autorul relatează în continuare despre studiul antropologic al oaselor calcinate, care ar fi indicat un individ mediteranoid în vârstă de 20–27 ani, fără a putea determina sexul. Rosetti nu exclude să fi fost vorba de o femeie, având în vedere „boabele de colier de sticlă și lut ars găsite în urnă”, alte mărgelile și „rămășițele unei brățări de os ornată cu mici cercuri”. De aici ipoteza speculativă privind „eventuala existență a amazoanelor sau femeilor-preotese în Dacia”. Importantă pentru datarea complexului este menționarea fragmentelor unei amfore de Rhodos „databilă între anii 220 și 180 î. e. n.”. Despre o astfel de amforă este vorba în legenda fotografiei de la p. 93: „Vedere parțială a monumentului funerar de sub Colțul Doamnei (Cetățeni). Deasupra vetrei rugului se vede o amforă rodiană”.

Din comunicarea lui Rosetti din februarie 1975 reținem unele date suplimentare. În primul rând, mormântul în discuție este numit **M. 1**, deoarece în același loc a existat încă un mormânt cu zid de piatră, **M. 2** (v. mai jos). Zidurile M. 1 au o lățime de 0,70 m și s-au păstrat pe înălțimi variind între 0,50 și 0,70 m; într-o fotografie publicată de R. Vulpe se identifică până la 10 „asize” de pietre suprapuse⁹. Construcția era patrulateră, dar la descoperire se păstra integral doar latura de V, laturile de N și S erau păstrate parțial, iar latura de E era complet dispărută, evident datorită eroziunii provocate de apele Dâmboviței. În comunicarea sa Rosetti arată că zidul ar fi fost construit direct peste rug, deci după desfășurarea ceremoniei incinerării și nu înainte. În mijlocul „vetrei” rugului se afla groapa cu urna: nu însă un vas întreg, cu gura largă, ci jumătatea inferioară a unei oale lustruite, cu umbo la fund, în care se aflau cca 100 oase calcinate „depuse în ordine anatomică de jos în sus”. Nu departe se afla o altă groapă cu umplutură negricioasă.

Informația noastră despre acest mormânt este fericit completată de descoperirea celor cinci cartoane realizate de Eusebiu Mironescu, talentatul și

⁸ *Ibidem*, p. 92.

⁹ Vulpe, *op. cit.*, fig. 35.

devotatul desenator al Institutului de Arheologie. Pe unul dintre ele găsim ridicarea topo a zonei în care se află mormântul de epocă Latène și zidul de baraj medieval, la scara 1:500 (fig. 2). Din acest plan rezultă cu claritate că lipsa laturii de E și a celei mai mari părți a laturii de S se datorează eroziunii, care a provocat aici diferențe de nivel de 4–6,50 m. Măsurate pe acest plan, laturile incintei funerare au următoarele lungimi: V 15,50 m, N 15,50 m, S 7,50 m; unghiul dintre laturile de V și S este drept, iar cel dintre laturile de V și N ar fi puțin mai mare de 90°.

Celelalte patru cartoane reprezintă releveul monumentului funerar la scara 1:20, compus din patru sferturi, prin raportare la patru puncte de stație diferite. Racordarea și copierea lor¹⁰ s-au lovit de anumite greutăți, recte neconcordanțe, explicabile probabil prin aceea că releveul nu a fost realizat dintr-odată, ci în două campanii diferite (1961–1962) și nu a fost transcris de autorul său. Incomplet și insuficient explicat prin notații, el este totuși de o incontestabilă valoare pentru documentarea unui tip particular de monument funerar din a doua epocă a fierului (fig. 3). Măsurate pe acest releveu, laturile construcției au următoarele dimensiuni: latura de V, întreagă, 15,47 m, latura de N, incompletă, 14,42 m, iar cea de S, de asemenea incompletă, 7,36 m. Unghiurile formate de cele trei laturi păstrate sunt drepte și putem reconstitui monumentul ca o construcție pătrată, cu latura de 15,50 m, sau dreptunghiulară de 15,50 x (...). Deschiderea mare și absența unor plinte sau a unor gropi de stâlpi ne arată că nu poate fi vorba de un edificiu acoperit, ci de o incintă menită să delimiteze și să protejeze mormântul-rug. **Faptul că, din construcție, fețele exterioare ale zidurilor erau drepte, iar cele interioare neregulate, vălurite, constituie și el un indiciu clar în același sens. Mai mult decât atât, el ne arată că după săvârșirea înmormântării interiorul incintei va fi fost umplut cu pământ, zidurile rămânând degajate, vizibile, doar dinspre exterior.** Cele două mici ziduri perpendiculare pe latura de S ar putea marca o scară, cu ajutorul căreia se putea accede pe platforma monumentului, care în esență nu va fi reprezentat altceva decât un tumul rectangular. Alte grupe de pietre la exteriorul laturilor de V și N par a fi căzute din zid. La interior, situația consemnată de desenator este evident incompletă. În sud, lângă un martor cruțat, la 1,5 m de zidul de V, un punct este notat cu inscripția „*marginē rug*”, care desigur privește și linia închisă de la S de acest profil. Cel puțin în colțul de SV și pe latura de S marginea rugului rămâne la o anumită distanță de marginea incintei (0,50–1,50 m) și deci zidul nu a fost construit nemijlocit pe rug. În lipsa unor profile este greu de stabilit cu precizie relația dintre cele două amenajări ale complexului funerar. În mijlocul incintei este marcată o groapă circulară cu diam. cca 1,50 m – desigur groapa ce adăpostea urna. La cca 1,15 m spre E este marcată parțial o a doua groapă, iar la cca 2,60 m spre NNE alte două gropi întretăiate. Despre aceste gropi nu știm dacă sunt legate de complexul funerar studiat, putând eventual reprezenta alte înmormântări din epoca geto-dacă clasică, sau dacă nu

¹⁰ Aceste operațiuni au fost realizate de Daniel Spănu (asistent-cercetare la Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”), căruia îi mulțumesc și pe această cale pentru ajutorul colegial.

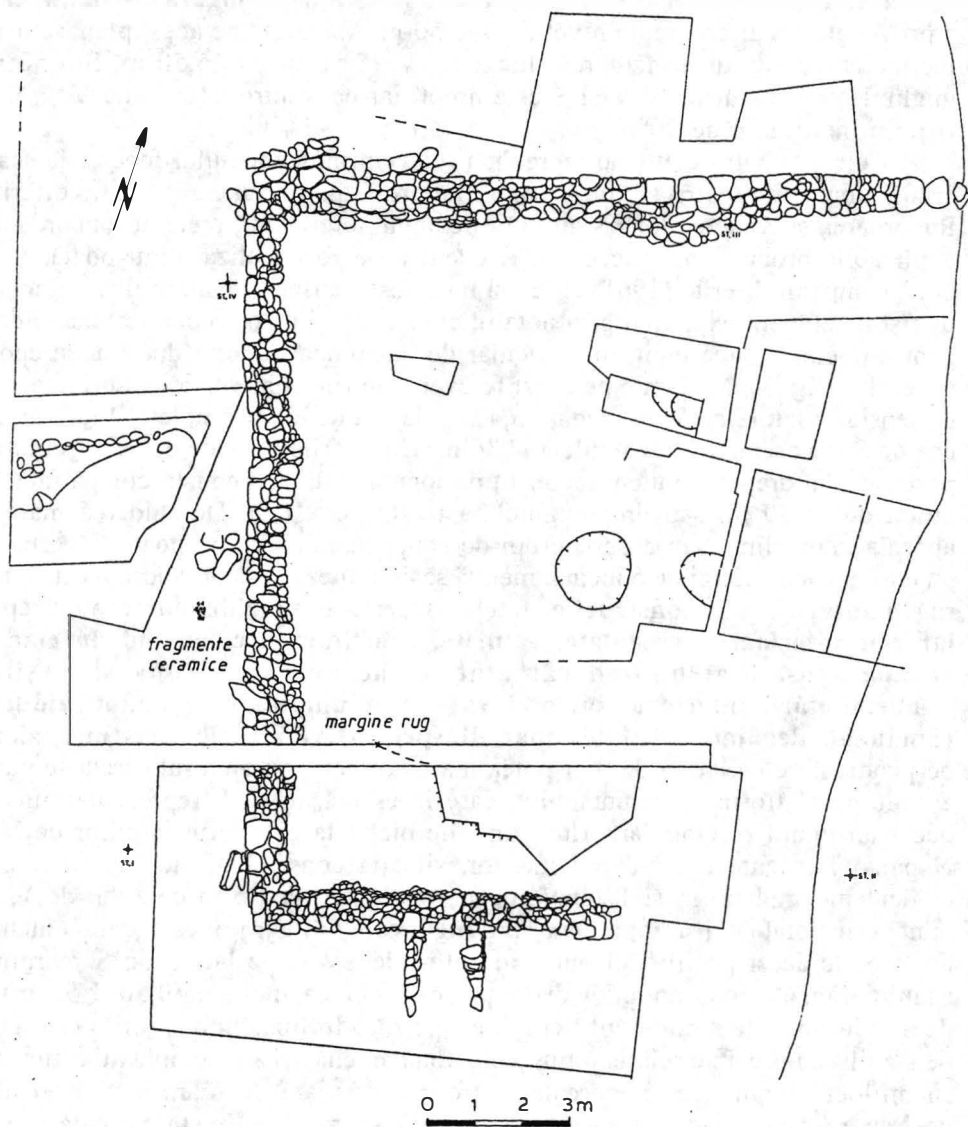

Fig. 3. Cetățeni. Releveul M. 1 (1961-1962).

cumva aparțin locuirii (clădirii ?) medievale ce îl suprapunea, menționată de Rosetti în comunicarea din februarie 1975.

În acea comunicare, Rosetti vorbea și despre un al doilea mormânt geto-dacic (M. 2), descoperit în același loc de sub „Colțul Doamnei”. Ar fi fost vorba de un mormânt de incinerare în groapă, amplasat de asemenea într-o incintă patrată, de dimensiuni neprecizate, cu zid din lespezi clădite pe muchie și pardoseală de piatră. Mormântul era acoperit cu o manta de piatră. În groapă, ca piesă de inventar, s-ar fi găsit o mică fibulă de bronz puternic profilată (*kräftig profilierte Fibel*). Despre acest mormânt nu există nici o mențiune în articolul din „Magazin Istoric” și nici în vreo altă publicație a lui Rosetti.

Mormintele de la Cetățeni, discutate aici, aparțin perioadei geto-dace clasice. După Rosetti, amfora rhodiană fragmentară din M. 1 ar fi databilă între 220–180 a.Chr. ; dacă este vorba de o amforă șampilată sigur atribuibilă grupei III după Virginia Grace (datată acum 210–175 a.Chr.) nu știm. Cert este că la Cetățeni există și numeroase ștampile rhodiene din grupele IV (175–150 a.Chr.), V (150–108 a.Chr.) și VI (108–88 a.Chr.) după Grace, astfel că ar fi mai prudent să admitem o datare a amforei, respectiv a M. 1 în mare în secolul II a.Chr.¹¹

Judecând după fibulă, dacă determinarea a fost corectă, mormântul M. 2 ar proveni din sec. I p.Chr. Cele două morminte se plasează deci într-o perioadă din care cunoaștem foarte puține morminte și cu atât mai puțin necropole¹². Acesta ar fi primul motiv al interesului mormintelor de la Cetățeni.

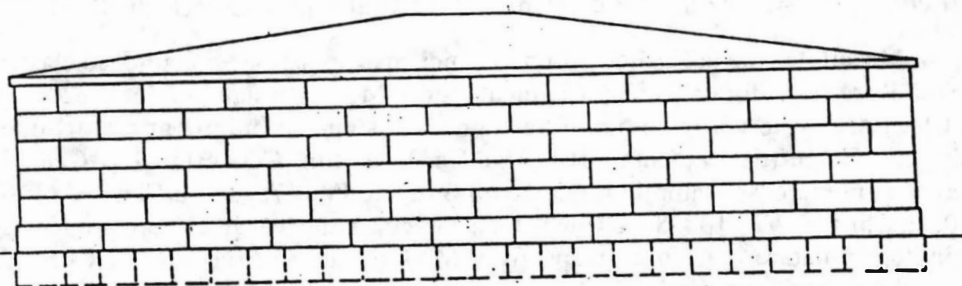
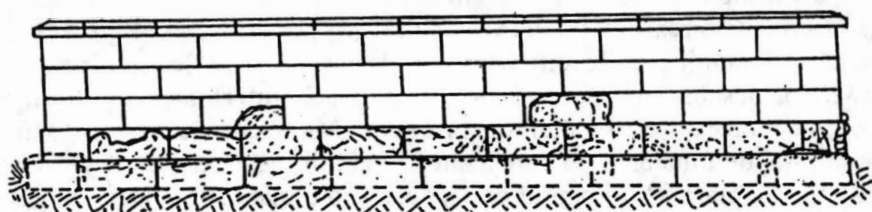
Cel de-al doilea motiv privește tipul funerar în sine, care nu are până în prezent analogii în Dacia. Cunoaștem într-adevăr în acest spațiu morminte tumulare în care resturile cinerare au fost înmormântate pe locul rugului (Popești, Lăceni, Orbeasca de Sus, Cugir)¹³ sau alături de acesta, într-o groapă (Răcățau, probabil Brad)¹⁴. La Cetățeni întâlnim pentru prima oară construirea unei incinte

¹¹ Victoria Eftimie-Androneșcu, care a studiat nemijlocit colecția de amfore descoperite la Cetățeni, data și ea amfora fragmentară din M. 1 în perioada 220–180 a.Chr. , deși nu există nici un indiciu că ar fi vorba de un exemplar șampilat (comunicare prezentată la Institutul de Arheologie din București la 17 ianuarie 1965). Pentru descoperirile de amfore de la Cetățeni, în general, v. D. Tudor, în *Studii și referate privind istoria României* I, București, 1954, p. 83; idem, *ArhMold* 5, 1967, p. 40–41, 53–65; V. Eftimie, *Dacia* N. S. 3, 1959, p. 206. O încadrare cronologică mai precisă, în funcție de ultimele datări propuse de V. Grace, a fost întreprinsă de N. Conovici, *CCDJ* 2, 1986, p. 136 și fig. 1. De precizat că în publicațiile mai vechi stațiunea de la Cetățeni a apărut și sub numele de **Cetatea Dâmboviței** (Gh. Cantacuzino, *Dacia* 3–4, 1927–1932, p. 612 urm., unde sunt publicate trei piese descoperite în 1876 în săpăturile lui D. Butculescu) sau de **Stoieniști** (Tudor, *ArhMold* 5, 1967, p. 40).

¹² M. Babeș, *SCIVA* 39, 1988, 1, p. 3–32; V. Sirbu, *Credințe și practici funerare, religioase și magice în lumea geto-dacilor*, Galați, 1993, p. 21 urm., 71 urm.

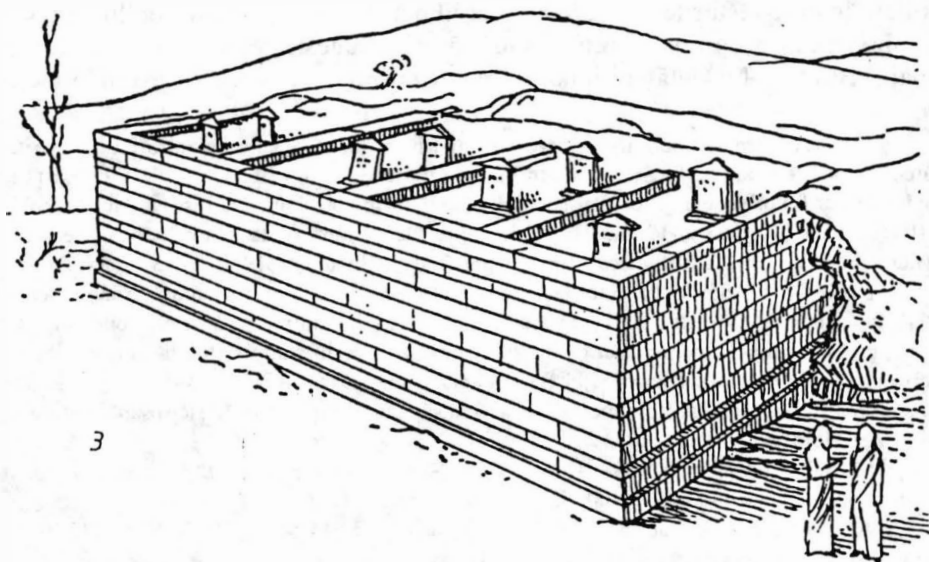
¹³ A. Vulpe, *Thraco-Dacia* 1, 1976, p. 193 urm.; Em. Moscalu, *Dacia* N. S. 21, 1977, p. 329 urm.; I. H. Crișan, *Apulum* 18, 1980, p. 81 urm.

¹⁴ V. Căpitanu, *Materiale* 16, Vaslui, 1982 (1986), p. 119–120; V. Ursachi, *MemAntiq* 12–14, 1980–1982 (1986), p. 106–110; idem, *Zargidava. Cetatea dacică de la Brad*, *Bibliotheca thracologica* X, București, 1995, p. 253–258.

2

0 1 2 3m

3

Fig. 4. Incinte funerare grecești de epocă clasică (1-2 Atena – Kerameikos nr. 44 și 17) și elenistică (3 Anaktorion). După U. Knigge și D. J. Kurtz/J. Boardman.

rectangulare, cu ziduri de piatră legată cu pământ, menite să adăpostească una sau mai multe înmormântări și să confere mormântului un aspect monumental. În lipsa oricăror analogii în spațiul „barbar” contemporan, suntem înclinați să căutăm originile acestui tip de monument nu în camerele funerare de tip greco-macedonean și nici în imitațiile lor traco-getice (Agighiol, Cucuteni, Sveștari), ci în incintele funerare grecești, de felul celor din necropola de la Kerameikos, din Atena¹⁵. Aici, de-a lungul Căii Sacre, a Străzii Mormintelor și a drumului care ieșea prin poarta Dipylon se întîlnesc numeroase incinte funerare familiale (private) sau de stat din epoca clasică sau elenistică. Ele au formă rectangulară, cu laturi de până la 13–15 m lungime, mărginite de ziduri înalte de 2,5–3,5 m. Menționez aici incintele nr. 17 (cu ziduri de chirpici, de 15 x 15 m, î. 3,5 m; fig. 4/2), nr. 21, a messenienilor (cu ziduri joase, incluzând o suprafață de 145 mp), incinta 22, a unei familii din Heracleea Pontica, incinta 34, a lui Koroibos, incinta 36, a lui Aristion, incinta 44 (cu zidul la fațadă lung de 13 m și î. 2,50 m; fig. 4/1) etc.¹⁶. Cele mai multe datează din epoca clasică, dar ele continuă să fie amenajate și mai târziu, pierzând însă tot mai mult din monumentalitate. Din epoca elenistică putem reaminti aici (supra n. 15) exemplul incintei funerare de la Anaktorion, din vestul Greciei (fig. 4/3).

Un studiu aprofundat ar trebui să aducă argumente suplimentare pentru originea greacă a tipului de monument funerar reprezentat de M. 1 de la Cetățeni. Pentru aceasta ar trebui să aflăm astfel de monumente într-o zonă mai apropiată de granițele Daciei. În rest, cum a ajuns acest model să fie imitat tocmai departe, spre izvoarele Dâmboviței, nu este foarte greu de imaginat. Numeroase descoperiri, în special marca cantitate de amfore șampilate¹⁷, arată că la Cetățeni avem de-a face cu un important punct de tranzit al comerțului la distanță cu produse grecești, așadar un loc frecventat de oameni familiarizați cu civilizația, cu credințele și obiceiurile grecești. În acest sens se poate aduce aici și mărturia altor descoperiri, cum este cea care urmează, făcute în cuprinsul ansamblului geto-dac de la Cetățeni.

2. Thymiaterion. Sub acest nume sunt cunoscute la greci ustensilele folosite pentru arderea tămâiei, în general pentru afumare cu substanțe plăcut mirositoare, în cultul public sau casnic (*brûle-parfum, censer, incense burner, Räuchergerät*). Această întrebuințare trebuie să fi avut și piesa de lut înregistrată

¹⁵ D. N. Kurtz, J. Boardman, *Greek Burial Customs*, Londra, 1971, p. 105 urm. și fig. 19–21 (Atena – Kerameikos); la p. 244 urm. se dau exemple și din alte regiuni ale Greciei, de ex. de la Anaktorion (fig. 53), Preveza sau Euboea.

¹⁶ U. Knigge, *The Athenian Kerameikos. History – Monuments – Excavations*, Atena, 1991, p. 107 urm. și fig. 104 (incinta 17, sfârșitul sec. V a.Chr.), 117 urm. (incinta 21, distrusă la 338 a.Chr.), p. 121 (incinta 22, distrusă la 338 a.Chr. și refăcută ulterior), p. 131 și fig. 127 (incinta 34), 135 urm. și fig. 130a (incinta 36, construită în prima jumătate a sec. IV a.Chr.), 145 urm. și fig. 142 (incinta 44, ultimul sfert al sec. V a.Chr.).

¹⁷ Supra n. 11. În 1967 Tudor publica un masiv lot de torți șampilate (126 piese, cea mai mare parte – 89 – rhodiene), făcând observația deloc exagerată că așezarea de la Cetățeni „poate rivaliza în ceea ce privește obiectele de import cu unele orașe pontice” (ArhMold 5, 1967, p. 40).

sub nr. inv. 182/123 în Muzeul Orășenesc din Câmpulung-Muscel ca provenind de la Cetățeni (fig. 5). Dacă anul înregistrării este corect marcat – 1952 –, atunci este vorba de o descoperire întâmplătoare, căci în acel an nu au avut loc săpături arheologice; cel mai probabil ea s-a făcut în așezarea civilă, din vale.

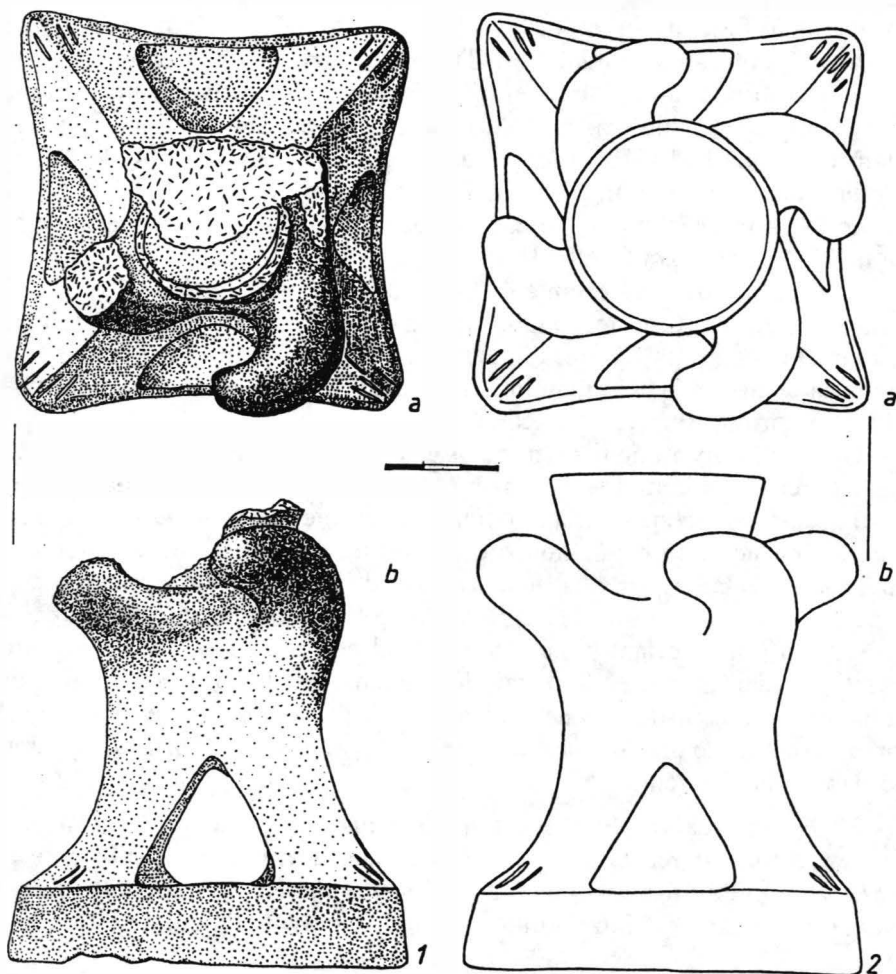

Fig. 5. Cetățeni. Afumătoare de lut ars (1 starea actuală; 2 reconstituire grafică).

Piesa este confecționată din lut fin și are suprafața netedă, lustruită, de culoare roșie cu unele nuanțe brune. Forma este aceea a unui trunchi de piramidă cu cei patru pereți laterali perforați de ferestre triunghiulare, dar cu fundul plin. Laturile bazei sunt ușor curbate spre interior, astfel că dimensiunea pe ax (9–9,3 cm) este mai mică decât lungimea laturii (10–10,6 cm). Fețele trunchiului de piramidă sunt dimpotrivă bombate, dar se retrag până la mijlocul înălțimii piesei (grosimea 6 cm), pentru a se evaza din nou spre partea superioară, unde piesa

formează o cupă conică înconjurată de patru protuberanțe masive, arcuite. Văzute de sus, cele patru „coarne” formează în jurul cupei un vârtej orientat în sensul acelor ceasului, care ne aduce aminte de o svastică¹⁸. Piesa este deteriorată (fig. 5/1), dar reconstituirea (fig. 5/2) este în afara dubiului, deoarece s-a păstrat un „corn” întreg și altul pe jumătate, precum și o bună parte a cupei. Buza acesteia lipsește. Înălțimea actuală la ruptura cupei este de 12,4 cm, înălțimea maximă a „cornului” intact este de 11,5 cm.

Piesa a fost folosită desigur, cum am arătat de la început, în operații de cult, servind la afumarea cu substanțe mirositoare și, eventual, aducerea unor ofrande rituale, limitate la incinerarea grâului sacru sau la libații cu vin și ulei. Cupa nu putea servi la altceva decât la depunerea și eventual arderea unor astfel de substanțe. Obiectul în discuție va fi îmbinat deci funcția de afumătoare (*thymiaterion*, *turibulum*) cu aceea de altăraș (*arula*). Indicarea terminologiei grecești și latine nu este aici întâmplătoare. Dincolo de explicitarea funcțiunii, ea vrea să indice opțiunea noastră în privința originii acestui obiect, care, deși foarte probabil fabricat pe loc, ca idee vine de departe, din lumea greco-mediterraneană. Cele mai apropiate analogii le aflăm în orașele grecești nord-pontice și datează din epoca elenistică. Aici, mai ales în sanctuare sau în locuințe, se întâlnesc altare miniaturale de teracotă, pe care S. Finoguenova le clasează în două tipuri principale: cel rectangular (de fapt paralelipipedic, cu detalii de formă și ornamentică care amintesc uneori de arhitectura templelor) și cel cilindric (decorat adesea cu ghirlande combinate cu panglici, bucranii și rozete)¹⁹. Evident, și unele și celălalte imită în teracotă forma și decorația altarelor mari, din piatră, destinate sacrificiilor rituale. În plus, în nordul Pontic există piese care, precum exemplarul de la Cetățeni, îmbină forma (și funcția ?) de altar cu aceea de afumătoare. Cel mai tipic exemplu este un altar miniatural de lut descoperit la Pantikapaion și aflat la Muzeul din Kerki (fig. 6/3)²⁰. Corpul său, de formă paralelipipedică, se sprijină pe patru picioare și se termină la partea superioară într-o platformă cu patru colțuri proeminente („coarne”), pe care este amplasată o mică cupă conică. În orașele nord-pontice, în contexte de epocă elenistică, au apărut și alte obiecte de cult de formă neobișnuită, prevăzute cu cupe pentru afumare sau libație. Piese de la Olbia (fig. 6/1), Nymphaion sau Mirmekion au formă de protomă feminină, purtând o cupă pe cap²¹, în timp ce piesa din reședința lui Chrysaliskos, din peninsula Taman, are forma unui cap de taur, cu coarne masive (în formă de phalus?), ornat cu ghirlande, simbolizând animalul jertfit (fig. 6/2). Și această piesă este surmontată de o cupă conică (î. totală cca 14 cm)²².

¹⁸ Desenul a fost executat de autor și copiat în tuș de D. Spănu.

¹⁹ S. Finoguenova, în *L'espace sacrificiel dans les civilisations méditerranéennes de l'antiquité*, Publications de la bibliothèque Salomon Reinach V, Paris, 1991, p. 131–134.

²⁰ *Ibidem*, p. 133 și pl. 37 b.

²¹ *Ibidem*, p. 133 și pl. 37 c (piesa de la Olbia, cu scara greșit indicată).

²² *Ibidem*, pl. 37 d; N. I. Sokolski, *Tamanskij tolôs i rezidenciia Hrisaliska*, Moscova, 1976, p. 94 și fig. 56.

Fig. 6. Afumători din siturile grecești nord-pontice (1 Olbia; 2 Peninsula Taman – reședința lui Chrysaliskos; 3 Kerci) și din așezarea getică de la Popești (4 – piesă modelată pe un gât de amforă). După S. Finoguenova și R. Vulpe (scări diferite).

Cele mai multe dintre altărașele rectangulare (înalte de cca 9–10 cm) au și ele la partea superioară o adâncitură (evident rectangulară) care a putut servi, de asemenea, la afumare și libații în cultul domestic. Ele au o răspândire foarte largă, fiind obișnuite atât în orașele pontice (Olbia – sec. III a.Chr., Chersones – aceeași datare, Nymphaion, Pantikapaion²³; un exemplar inedit de la Histria, din Z 2, gr. *gamma*, datată „la sfârșitul sec. III și în special în sec. II î. e. n.”²⁴), cât și în Grecia metropolitană, în Asia Mică sau în Italia de sud. La Olynth sunt cunoscute și altare de lut de acest tip de dimensiuni mai mari, atingând înălțimea de 20–30 cm²⁵.

În sfârșit, în această discuție despre originea afumătorii de la Cetățeni ar mai putea fi aduse în discuție și așa-numitele altare „cu coarne” sau „cu acrotere”, care în urma cuceririlor lui Alexandru cel Mare s-au răspândit din regiunea siropalestiniană în Egipt, pentru ca începând din sec. III a.Chr., odată cu cultele egiptene, să se răspândească și din Egipt în Grecia. Ele sunt bine cunoscute la Delos în special în sec. II a.Chr.²⁶ Despre piesele miniaturale de lut autorii sunt de acord că ele serveau la arderea substanțelor aromate și a unor ofrande simbolice. O relație directă între altărașele cu acrotere și piesa de la Cetățeni nu poate fi însă stabilită.

Dincolo de obiectul în sine, se pune problema obiceiului de a arde tămâie sau alte substanțe aromate, pe care îl vedem atât de larg răspândit în epoca elenistică în Grecia și în Orientul Apropiat²⁷ și pe care acum îl constatăm tot mai des în stațiunile geto-dace din epoca clasică. Nu demult, George Trohani a tratat o întreagă grupă de obiecte ceramice geto-dace care ne interesează aici (fig. 6/4; 7)²⁸, determinate de diferiții autori drept „sfeșnice” sau „opaie de tip sfeșnic” (R. Vulpe, I. H. Crișan, V. Căpitanu)²⁹, „vase pentru libații”³⁰ sau simple suporturi pentru vase. Este vorba de piesele cu corp cilindric sau paralelipipedic, mai mult sau mai puțin înalt, plin (masiv) sau gol (asemănător cu piciorul unei fructiere), terminate la partea superioară într-o cupă hemisferică prevăzută pe buză cu trei sau patru proeminențe (butoni, cupule, protome zoomorfe). Uneori, de la aceste proeminențe coboară nervuri în relief până la baza piesei. Deși a făcut de la început legătura între aceste piese și altărașele-

²³ Finoguenova, *op. cit.*, pl. 36 a–c. V. și *Terrakoty Severnogo Pričlenomor'ja*, Arheologija SSSR–SAI G1–11, I, Moscova, 1970, p. 46, nr. 39, pl. 21/1–4; II, 1970, p. 74, nr. 28.

²⁴ Materiale 4, 1957, p. 45–46; piesa este expusă în muzeul de la Histria.

²⁵ D. M. Robinson, în *Excavations at Olynthus* II, 1930, p. 42 și fig. 124/4–6, p. 64–65 și fig. 177; D. M. Robinson, J. W. Graham, în *Excavations at Olynthus* VIII, 1938, p. 323 și fig. 32; Robinson, în *Excavations at Olynthus* XII, 1946, p. 40, 45–47, 140 și pl. 39–40.

²⁶ W. Deonna, BCH 58, 1934, p. 381–447; G. Soukiassian, Bulletin de l'Institut Français d'Archéologie Orientale 83, 1983, p. 317–333.

²⁷ Soukiassian, *op. cit.*, p. 328 urm.

²⁸ G. Trohani, CAMNI 9, 1992, p. 83–84.

²⁹ R. Vulpe, SCIV 2, 1951, 1, p. 196, fig. 18/1; Crișan, *Ceramica daco-getică*, București, 1969, p. 166 și fig. 79; Căpitanu, Carpica 18–19, 1986–1987, p. 117–119 și fig. 34–35.

³⁰ Trohani CAMNI 1, 1975, p. 165 și fig. 12; Conovici, SCIVA 32, 1981, 4, p. 572–573 și fig. 2; idem, Pontica 27, 1994, p. 66, 70, 74 și fig. 5/16–23.

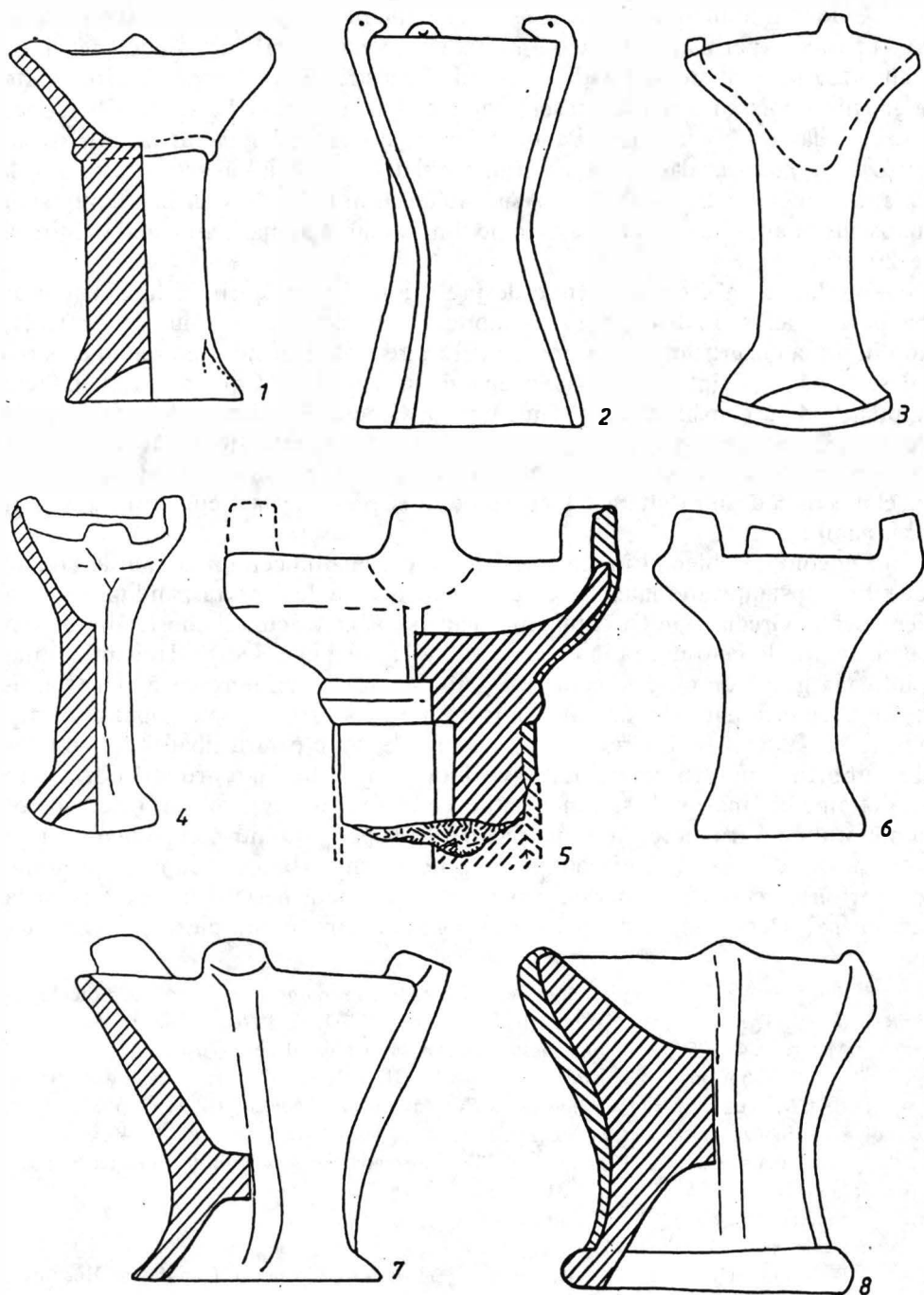

Fig. 7. Afumători geto-dace: 1 Fundeni; 2 Piscu Crăsani; 3–4 Poiana; 5 Popești; 6 Răcătău; 7–8 Vlădiceasca. După D. V. Rosetti, N. Conovici, I. H. Crișan și G. Trohani (scări diferite).

afumători de tip *turibulum* și le consideră vase de cult, fiind nesigur în ce privește modul concret de utilizare, Trohani preferă în cele din urmă, în funcție de formă, termenul neutru de „vase-colonete” (*vases-collonettes*)³¹. Termenul are într-adevăr avantajul de a sugera cumva forma, dar și defectul de a numi vas un obiect care sigur nu este un vas (recipient). Raritatea urmelor evidente de arsură este un argument corect împotriva ipotezei „lampă/sfeșnic” (știm bine cât de arse la interior sunt adevăratele opaite – ceștile dacice), dar nu este unul sigur atunci când este vorba despre arderea unor cantități mici de substanțe

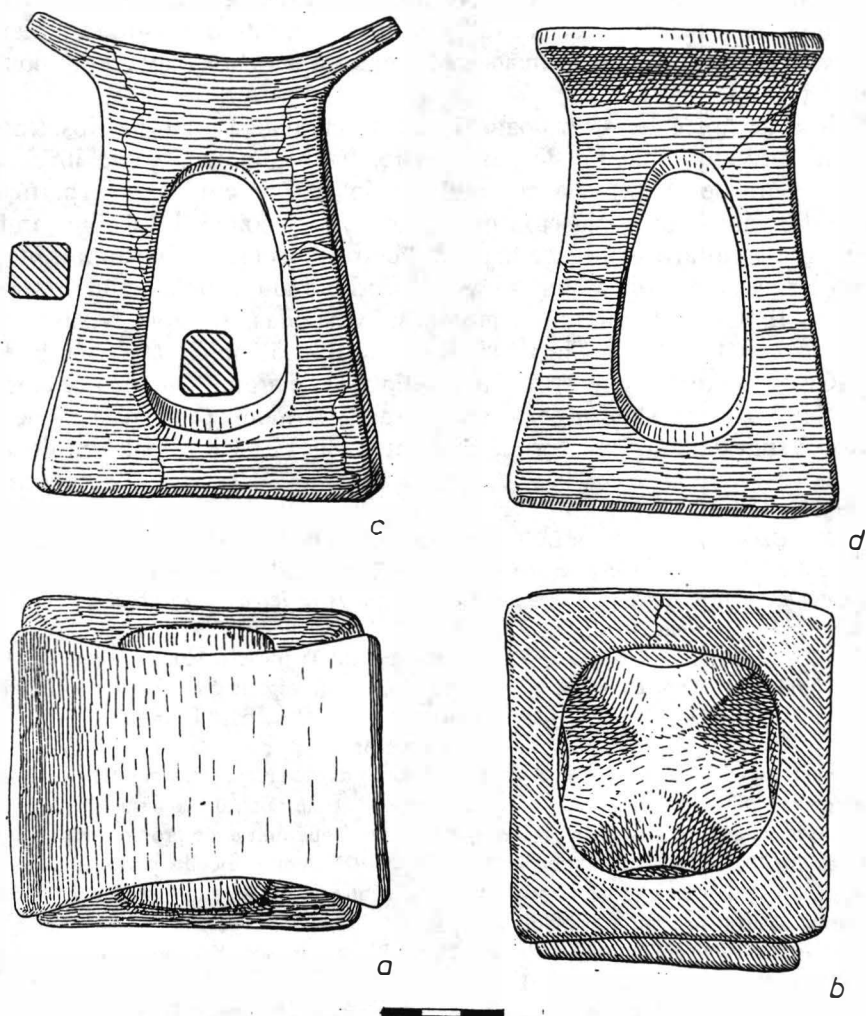

Fig. 8. Borosești, jud. Iași. „Cățel de vatră” (*Feuerbock*) aparținând culturii Poienești–Lukașevka. După M. Babeș și V. Mihailescu-Bîrliba.

³¹ Trohani, CAMNI 9, 1992, p. 83.

aromatice, de boabe de grâu etc. cu ocazia unor operațiuni de cult. Oricum, ceea ce, după Căpitanu, la Răcățâu ar justifica ipoteza pieselor pentru iluminat, și anume „urmele de fum și arderea secundară a pereților cupei”³², constituie o observație sigură, făcută pe un lot de 18 piese, care susține la fel de bine ipoteza unor altărașe-afumători. În același sens vorbește și o anumită asemănare a piesei de la Cetățeni cu unele așa-zise „vase-colonete”: corpul paralelipipedic, cupa hemisferică, cele patru „coarne” în vârtej, corespunzătoare protuberanțelor de pe buza cupelor, dimensiunile comparabile și, nu în ultimul rând, relativa contemporaneitate a acestor piese. Nu este inutil nici a evoca aici asemănarea piesei noastre cu „căței de vatră” de tip Borosești din cultura Poienești-Lukașevka, datați aproximativ în aceeași vreme, și care vor fi avut o întrebuințare similară (fig. 8)³³.

Piesa de la Cetățeni nu poate fi mai strâns datată, datorită lipsei oricărei informații privind contextul de descoperire. Ea poate fi însă larg încadrată în perioada mare de existență a ansamblului de la Cetățeni, în chip particular a așezării din vale, care se plasează *grosso modo* în secolele II–I a.Chr., în fazele mai vechi ale culturii geto-dace clasice. Pentru o asemenea încadrare, începând cel mai târziu cu al doilea sfert al sec. II vorbesc amforele ștampilate rhodiene din grupa III Grace (eponimii Aratofanes, Aristeidas, Ariston, Nikasagoras se datează în anii 185–176 a.Chr.)³⁴ și fibula de tip Latène C1 (fig. 9/1)³⁵. Fibula de tip Kostrzewski B (fig. 9/2)³⁶, colierul din zale de argint³⁷, monedele autohtone de tip Vârteju și Alexandru cel Mare–Filip III Arideul, precum și moneda din Odessos³⁸ sunt databile și în prima jumătate a sec. I a.Chr. Pentru mijlocul și a

³² Căpitanu, *op. cit.*, p. 118.

³³ M. Babeș, V. Mihailescu-Bîrliba, 51–52. Ber. RGK, 1970–1971, p. 176 urm., fig. 1 și pl. 10/1; Babeș, *Die Poienești-Lukaševka-Kultur. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte im Raum östlich der Karpaten in den letzten Jahrhunderten vor Christi Geburt*, Saarbrücker Beiträge zur Altertumskunde 30, Bonn, 1993, p. 76 urm.

³⁴ Piese cu nr. 15–16, 21, 37–39 din catalogul lui Tudor (ArhMold 5, 1967, p. 53 urm.), date în lumina ultimelor contribuții ale Virginiei Grace (Hesperia 54, 1986, 1, p. 7 urm.).

³⁵ Piesă inedită, aflată în Muzeul Județean Argeș, Pitești, sub nr. inv. 974 (fier, bine conservată, resort format din șase spire, cu ax interior; l. 9,8 cm). Am studiat și desenat toate fibulele aduse mai departe în discuție cu ocazia călătoriei făcute la muzeele din Pitești și Câmpulung în septembrie 1987. Cu excepția fibulei cu arcul modelat „în opt”, descoperită în 1962 (infra n. 45), aceste piese au rămas până în prezent nepublicate. Două dintre ele provin din săpăturile din 1960 (fig. 9/3; 10/4) iar una din campania 1961 (fig. 10/2). Pentru celelalte piese, aflate la muzeul din Pitești, lipsește orice informație privind data și contextul descoperirii. Proveniența lor de la Cetățeni nu poate fi însă pusă la îndoială.

³⁶ Piesă inedită din Muzeul Județean Argeș, Pitești, nr. inv. 970 (bronz, cu patină nobilă, piesă deteriorată din vechime; l. 7 cm).

³⁷ Ilustrat de R. Vulpe, *Așezări...*, fig. 38; lanțul este asemănător celui din tezaurul de argint de la Clipicești, care era asociat cu o fibulă cu nodozități și cu tetradrachme de Thasos (I. Mitrea, SCIV 23, 1972, 4, p. 641 urm.).

³⁸ Rosetti, SCIV 9, 1960, 2, p. 399, fig. 7 (tipul Vârteju); Chițescu, Sion, Cristoceia, CAMNI 6, 1983, p. 73–74 și fig. 12/4 (Alexandru cel Mare – Filip III Arideul); Fl. Mârțu, SCIV 16, 1965, 3, p. 573, n. 14 (Odessos).

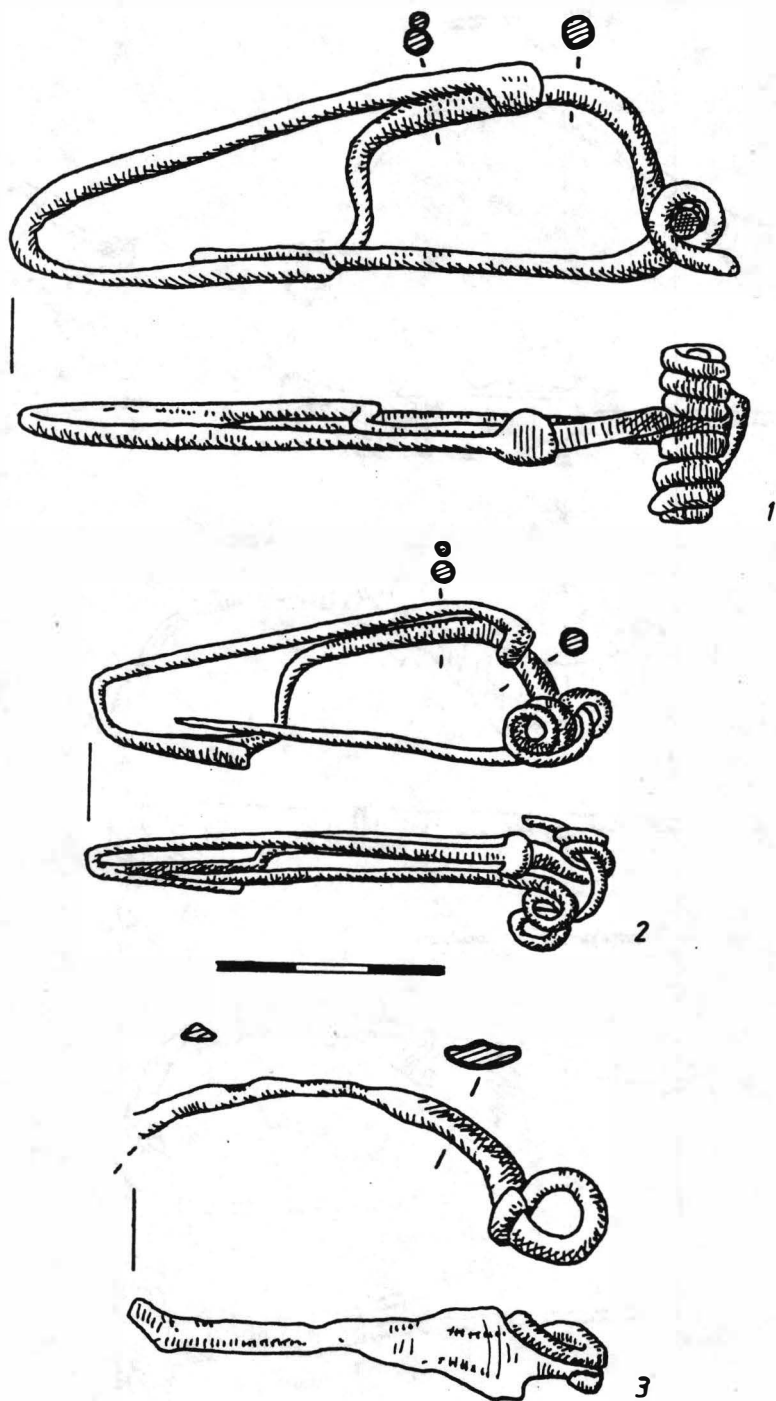

Fig. 9. Cetățeni. Fibule inedite aflate în muzeele din Pitești (1–2) și Câmpulung (3); 1, 3 fier, 2 bronz.

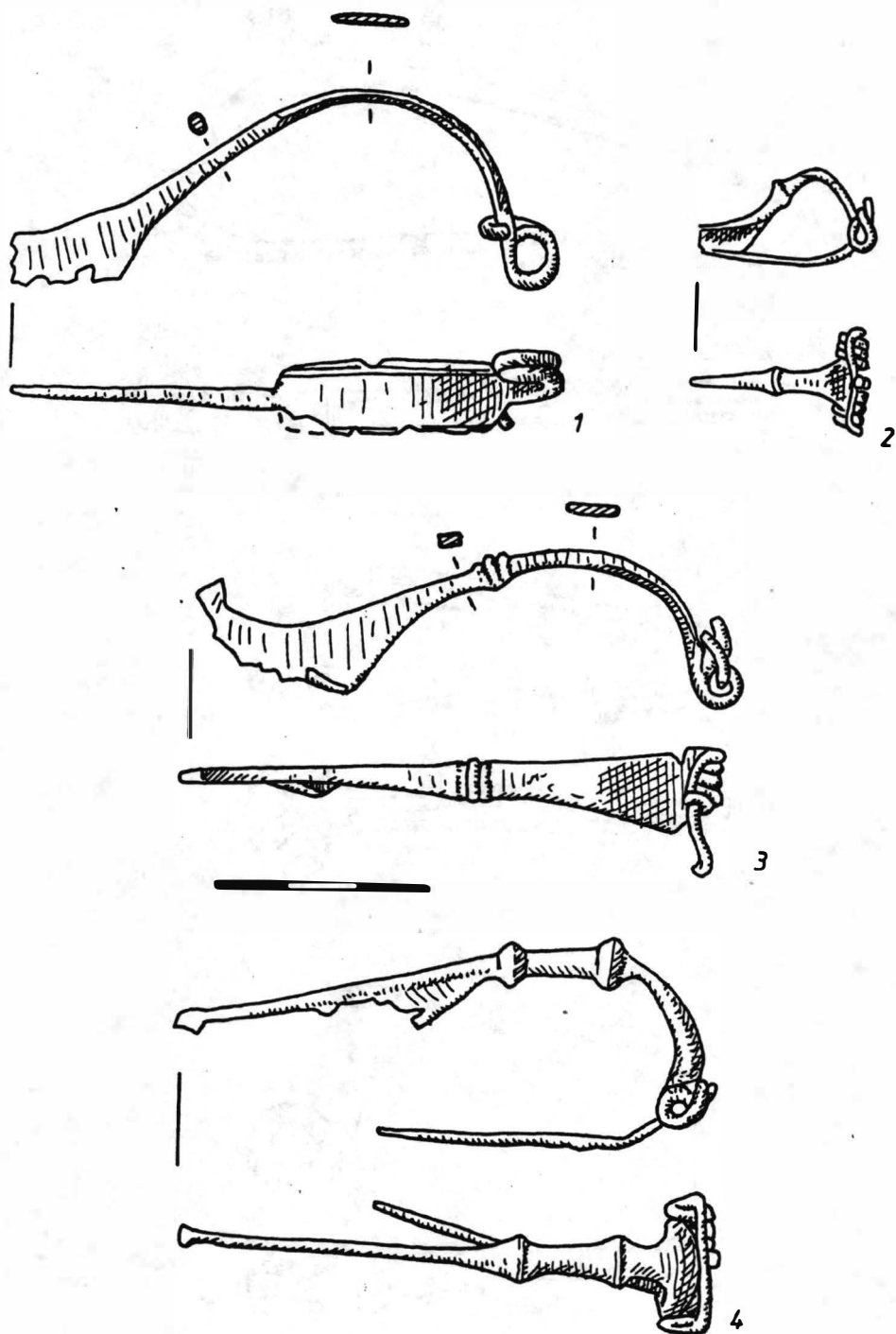

Fig. 10. Cetățeni. Fibule inedite aflate în muzeele din Pitești (1, 3) și Câmpulung (2, 4); toate bronz.

doua parte a sec. I a.Chr. pot fi invocate amforele mai târzii (inclusiv imitațiile de Cos), fibula de tip Nauheim (?; fig. 9/3)³⁹, fibula de tip Jezerine (fig. 10/1)⁴⁰ și tezaurul de denari cu emisiuni dintre 145/138 și 8 a.Chr. (cuprinzând și două fibule de argint cu scut rombic)⁴¹. Pentru o dată finală nu mai devreme de mijlocul sec. I p.Chr. vorbesc cele două fibule de schemă provincial-romană, fabricate local (fig. 10/2–3)⁴², dar mai ales fibula de tip *Doppelknopffibel* Almgren 236 (fig. 10/4)⁴³.

Ar mai fi de examinat posibilitatea ca, totuși, cea mai veche locuire de la Cetățeni să înceapă încă din a doua jumătate a sec. III a.Chr. și să fie așadar anterioară epocii clasice. Unele forme ceramice din „Poiana Târgului” publicate de L. Chițescu⁴⁴ par într-adevăr a fi „pre-clasice”; fibula de bronz cu arcu modelat în 8, cu piciorul nelegat de corp⁴⁵ și mai ales moneda uzată de la Antigon Gonatas (277–239 a.Chr.)⁴⁶ sunt și ele indicii în acest sens, care trebuie încă verificate.

Oricum ar fi, ansamblul de la Cetățeni și descoperirile cu caracter de cult pe care le-am discutat aici sunt în esență ilustrative pentru faza timpurie a culturii geto-dace clasice. Ele pun în evidență intensitatea acțiunii factorului grecesc, în planul economic, dar și în cel cultural-religios, într-un sit a cărui importanță și bogăție a rezultat în primul rând din controlul unui important drum comercial ce lega cursul Dunării de Jos de spațiul intracarpatic al Daciei.

DIE GETISCH-DAKISCHE FUNDSTELLE VON CETĂȚENI. WIEDERENTDECKTE FUNDE UND INFORMATIONEN

ZUSAMMENFASSUNG

Die meisten, seit der Mitte des 19. Jhs. in der Burg und in der Terrassensiedlung von Cetățeni, Jud. Argeș, gemachten Funde sind bislang unveröffentlicht geblieben. Über die Grabanlage am „Colțul Doamnei” (M. 1)

³⁹ Piesă din Muzeul Orășenesc Câmpulung, nr. inv. 221/2125; atribuirea tipologică nu este sigură, datorită stării proaste de conservare (fier, piciorul lipsă; l. actuală 6,4 cm).

⁴⁰ Piesă aflată în Muzeul Județean Argeș, Pitești, inv. nr. 973 (bronz, portagrafa deteriorată, acul și o parte a resortului lipsă; l. actuală 7,7 cm).

⁴¹ B. Mitrea, D. V. Rosetti, StComPitești 1972, p. 221–228; aceeași, SCIV 25, 1974, 1, p. 19–33.

⁴² Piese de bronz aflate în Muzeul Județean Argeș, Pitești (nr. inv. 972; l. 7,6 cm, fig. 10/3) și în Muzeul Orășenesc Câmpulung (nr. inv. 217/2228, descoperită în 1961; l. 2,5 cm, fig. 10/2).

⁴³ Muzeul Orășenesc Câmpulung, nr. inv. 218/2050, piesă descoperită în 1960 (bronz, portagrafa deteriorată; l. 7,6 cm).

⁴⁴ Chițescu, CAMNI 2, 1976, p. 167 și fig. 8/2–3.

⁴⁵ Mârțu, SCIV 16, 1965, 3, p. 571, fig. 1; piesa ar fi fost descoperită în săpăturile din 1962 la partea superioară a nivelului de sec. II a.Chr., împreună cu fragmente de amfore rhodiene. Se află în colecțiile Muzeului Orășenesc Câmpulung, sub nr. inv. 219/2777 (l. 9,1 cm).

⁴⁶ *Ibidem*, p. 573 și fig. 2 (piesă de bronz, uzată).

berichtete D. V. Rosetti nur im Rahmen einer populär-wissenschaftlichen Publikation⁷. Die von E. Mironescu entworfene Pläne, die kürzlich im Archäologischen Institut in Bukarest wiederentdeckt worden sind, zeigen eine rechteckige Anlage mit trockenen Steinmauern (Abb. 2–3). Nur die westliche Seite ist vollständig (L. 15,47 m), die S- und N-Seiten sind teilweise zerstört (aktuelle L. 14,42 bzw. 7,36 m), die östliche Seite ist infolge der Erosion verschwunden. Nach außen war die Mauer sorgfältig gebaut, dagegen ist ihre Innenfläche unregelmäßig. Daraus darf man folgen daß, vom Anfang an, der Innenraum mit Erde gefüllt war. Die Anlage war über den Scheiterhaufen und der Grabgrube gebaut. Rechteckige Grabanlagen mit Stein- oder Lehmziegelmauer sind in Griechenland in der klassischen und der hellenistischen Zeit bekannt (Abb. 4)^{15–16}. Eine griechische Herkunft darf auch für dieses einzigartige Grab aus Cetăţeni hypothetisch in Betracht gezogen werden.

Ebenfalls durch den griechischen Einfluß ist ein Räuchergerät (*thymiaterion*) aus Cetăţeni zu erklären (Abb. 5). In der hellenistischen Zeit sind Gegenstücke aus den griechischen nord-pontischen Siedlungen bekannt; es handelt sich um Miniaturaltäre sowie um zoo- und antropomorphe Tongegenstände, die mit einer offenen Schale zum Verbrennen von Weihrauchkörnern versehen sind (Abb. 6/1–3)^{20–25}. Eine ähnliche Verwendung sollen bestimmte Fußschalen aus den getisch-dakischen Siedlungen der jüngeren vorrömischen Eisenzeit (Abb. 6/4; 7)^{28–32}, eventuell auch die sog. „Feuerböcke“ vom Boroseşti-Typ aus den Siedlungen der Poienişti-Lukaševka-Kultur (Abb. 8)³³ gehabt haben.

Die Fundstelle von Cetăţeni ist hauptsächlich in der Zeit vom Anfang des 2. Jhs. v. Chr. bis Mitte des 1. Jhs. n. Chr. zu datieren. Diese Zeitstellung ergibt sich aus der Chronologie der gestempelten rhodischen Amphoren aus Cetăţeni (Gruppen III–VI nach V. Grace)^{11,34}, wie auch der dort gefundenen Fibeln, die in den historischen Museen von Piteşti und Câmpulung aufbewahrt sind und hier zum ersten mal publiziert werden (Abb. 9–10)^{35–36, 39–43}. Eine frühere, im 3. Jh. v. Chr. datierbare Phase, dürfte eventuell auf Grund von bestimmten keramischen Typen⁴⁴, von einer Bronzefibel mit achterförmigem Bügel⁴⁵ und von einer Münze des Antigonos Gonatas vermutet werden.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

Abb. 1. Cetăţeni, Jud. Argeş. Die Topographie der getisch-dakischen Fundstelle: die Burg (Kloster „Cetăţuia”); die Siedlung (1); Bestattungsplatz am „Colţul Doamnei” (2). Nach D. V. Rosetti und L. Chiţescu.

Abb. 2. Cetăţeni. Fundlage des Grabes M. 1.

Abb. 3. Cetăţeni. Plan des Grabes M. 1 (1961–1962).

Abb. 4. Rechteckige griechische Grabbauten aus der klassischen (1–2 Athen – Kerameikos Nr. 44 und 17) und der hellenistischen Zeit (3 Anaktorion). Nach U. Knigge und D. J. Kurtz/J. Boardman.

Abb. 5. Cetăţeni. Räuchergerät aus Ton (1 aktueller Zustand; 2 graphische Rekonstruktion).

Abb. 6. Räuchergeräte aus nord-pontischen griechischen Fundplätzen (1 Olbia; 2 Residenz des Chrysaliskos auf der Taman-Halbinsel; 3 Kerč) und aus der getischen Großsiedlung von Popești (4 – aus dem Halsteil einer Amphora hergestellt). Nach S. Finoguenova und R. Vulpe (unterschiedliche Maßstäbe).

Abb. 7. Getisch-dakische Räuchergeräte: 1 Fundeni; 2 Piscu Crăsani; 3–4 Poiana; 5 Popești; 6 Răcătău; 7–8 Vlădiceasca. Nach D. V. Rosetti, N. Conovici, I. H. Crișan und G. Trohani (unterschiedliche Maßstäbe).

Abb. 8. Borosești, Jud. Iași. „Feuerbock“ der Poienеști-Lukaševka-Kultur. Nach M. Babeș und V. Mihailescu-Bîrliba.

Abb. 9. Cetățeni. Unveröffentlichte Fibeln aus den Sammlungen der Museen in Pitești (1–2) und Câmpulung (3); 1, 3 Eisen, 2 Bronze.

Abb. 10. Cetățeni. Unveröffentlichte Fibeln aus den Sammlungen der Museen in Pitești (1, 3) und Câmpulung (2, 4); alles Bronze.

DESPRE CRONOLOGIA DESCOPERIRILOR FUNERARE DE LA CORBU ȘI NUNTAȘI

de EMILIAN TELEAGĂ

Obiectul articolului îl constituie cronologia descoperirilor funerare de la Corbu de Jos și Nuntași din *chora* Histriei. În urma analizei vaselor ceramice provenind din grupul de morminte de la Corbu de Jos, care a fost încadrat larg (ultimul sfert al sec. VI – sec. V a.Chr.), se ajunge la concluzia că acestea se datează în a doua jumătate a sec. VI a.Chr. Vasele ceramice și oglinda de bronz recuperate din descoperirea întâmplătoare de la Nuntași, unde s-a presupus existența unei necropole de la sfârșitul sec. IV – sec. III a.Chr., sunt toate din prima jumătate a sec. IV a.Chr.

Descoperirile funerare din *chora* Histriei în perioadă greacă se reduc la o necropolă de înhumăție la Istria–Bent, cercetată prin săpături sistematice, un grup de morminte de înhumăție la Corbu de Jos, și câteva morminte izolate la Nuntași, Tariverde și Ceamurlia de Jos. Reanalizarea inventarului provenind de la Corbu și Nuntași, aflat în colecțiile Muzeului de Istorie Națională și Arheologie Constanța, mi-a permis să fac câteva observații privind cronologia acestora¹.

I. La Corbu de Jos au fost cercetate prin săpăturile de salvare din 1969 și 1971 zece morminte de înhumăție în gropi simple cu scheletele depuse în poziție dorsală și protejate de pietre și, uneori, marcate prin grupuri de pietre.

¹ Lista abrevierilor (în afara celor de la sfârșitul volumului):

- Alexandrescu 1976 = P. Alexandrescu, *Thraco-Dacica*, 1976, p. 117 – 126.
 Bucovăla, Irimia 1971 = M. Bucovăla, M. Irimia, *Pontica* 4, 1971, p. 41–56.
Emporio = J. Boardman, *Excavations in Chios, 1952–1955. Greek Emporio*, Oxford, 1967.
Histria IV = P. Alexandrescu, *Histria IV, La céramique d'époque archaïque et classique (VIIe–IVe s.)*, București–Paris, 1978.
 Irimia 1975 = M. Irimia, *Pontica* 8, 1975, p. 89–114.
Paralipomena = J. D. Beazley, *Paralipomena. Additions to Attic Black-Figure Vase-Painters and to Attic Red-Figure Vase-Painters*², Oxford, 1971.
 Rădulescu 1961 = A. Rădulescu, *SCIV* 12, 1961, 2, p. 387–393.
 Skudnova 1988 = V. M. Skudnova, *Arhaičeskij nekropol' Ol'vii*, Leningrad, 1988.
 Sparkes, Talcott = B. A. Sparkes, L. Talcott, *The Athenian Agora* 12, 1970.
Tocra I = J. Boardman, J. Hayes, *Excavations at Tocra 1963–1965. The Archaic Deposits I*, Londra, 1966.
Tocra II = J. Boardman, J. Hayes, *Excavations at Tocra 1963–1965. The Archaic Deposits II and Later Deposits*, Oxford, 1967.

Mormintele erau orientate E–V sau V–E, iar șase dintre ele aveau inventar. Necropola a fost atribuită unei populații mixte greco-autohtone și a fost datată, pe baza inventarului ceramic, în majoritate grecesc, în ultimul sfert al sec. VI – sec. V a.Chr. Trei morminte (M. 3, M. 9, M. 10) conțineau fusaiole, iar două (M. 8, M. 10) aveau ca inventar ace de bronz, materiale care nu permit o încadrare cronologică precisă².

1. Lekythos attic cu figuri negre, M. 1, MINAC, inv. nr. 19 937, fig. 4/1.

Lit.: Bucovală et Irimia, 1971, p. 43–44, fig. 2 a–b; Alexandrescu, 1976, p. 118, cat. 9;

Histria IV, cat. 331.

Spărturi la buză și picior.

Dimensiuni: în.: 13,3 cm; diam. buză: 3,7 cm; diam. max: 7,4 cm; diam. bază: 4 cm.

Argilă fină, roz-gălbuie; firnis negru cu nuanțe maronii, pe alocuri diluat, cu luciu metalic; culoare de retuș cafeniu-roșcată; incizii.

Acoperit cu firnis pe partea superioară a interiorului gâtului, pe buză (la interior și la exterior), pe partea exterioară a torții, pe partea inferioară a pansei și pe exteriorul piciorului. Benzi de culoare de retuș circulare înguste la baza gâtului, la intersecția umărului cu pansa și la limita superioară a părții de pansă acoperită cu firnis.

Decor pe umăr în partea opusă torții: palmetă cu trei petale, mărginită la dr. și st. de câte un punct, între două frunze de iederă (una cu punct la bază).

Decor pe pansă în partea opusă torții: trei personaje masculine stând în picioare, redată în profil, cu păr scurt, himation lung, drapat. **a** spre dr., mâna dr. îndoită lateral, mâna st. în față, pe ea – panglică; **b** și **c** spre st., mâna st. îndoită lateral, mâna dr. în față, pe ea – panglică. Între personaje, separându-le, două pete alungite (panglici ?).

Culoare de retuș cafeniu-roșcată: părul personajelor, panglicile de pe antebrațul personajelor.

Incizie: partea inferioară a părului personajelor; himation (linii în partea superioară, inferioară și vertical); **a** – ochi; **b** și **c** – două linii scurte pe obraz.

M. Bucovală și M. Irimia atribuie acest vas grupului *Phanyllis*, *Class of Athens 581*, identificare preluată de P. Alexandrescu.

În realitate este vorba de *Goup of Vatican G 52*³. Unii din *lekythoi* acestui grup au fost deja așezați împreună de către Haspels în cadrul *Phanyllis Group: E: The Group of "Hoplite-leaving Home"*⁴. Cele mai exacte analogii din *Group of Vatican G 52* sunt câțiva *lekythoi* cu același decor pe umăr (palmetă între 2 frunze de iederă) și pe pansă (personaje masculine drapate, în picioare)⁵, inclusiv de la Sindos, Olbia și Berezan⁶.

Date: circa 525 a.Chr.

2. Cupă attică cu firnis negru, tip C. M. 1, MINAC, inv. nr. 19941, fig. 1.

Lit.: Bucovală et Irimia, 1971, p. 42–43, fig. 1 a–b; Alexandrescu, 1976, p. 118, cat. 8;

Histria IV, cat. 518.

Fragm., lipsă aproape jumătate din buză și partea superioară a vascei; restaurată.

² Bucovală, Irimia 1971, p. 41–56; Irimia, 1975, p. 89–114.

³ ABV, p. 460–463, 698–699, 715; *Paralipomena*, p. 202–203.

⁴ C. H. E. Haspels, *Attic Black-figured Lekythoi*, Paris, 1936, p. 17, 66–67.

⁵ ABV, p. 460, nr. 1–13.

⁶ *Sindos. Katalogs tes ektheses*, Tesalonic, 1985, p. 176–177, cat. 283, M. 56, datat 510 a.Chr., *Paralipomena*, p. 202; V. M. Skudnova, *ArhPam* 7, 1958, p. 120, nr. 5, 7, 8, pl. 4/2–4.

Dimensiuni: î.: 6,7 cm; diam. max.: 17,1 cm; diam. picior: 8,2 cm.

Firnis neuniform, negru măsliniu cu luciu slab.

*Tip C, plain rim*⁷. Acoperită cu firnis, cu excepția zonei dintre torți, interiorul acestora, suprafața ext. și cea inf. a tălpii piciorului, fundul interiorului piciorului, rezervate.

Umbo firnis diluat, negru-cafeniu, marcat printr-o linie fin incizată. Pe partea int. a buzei bandă lată de firnis măsliniu, mărginită în partea inf. de o linie fin incizată.

Date: 525–500 a.Chr.⁸.

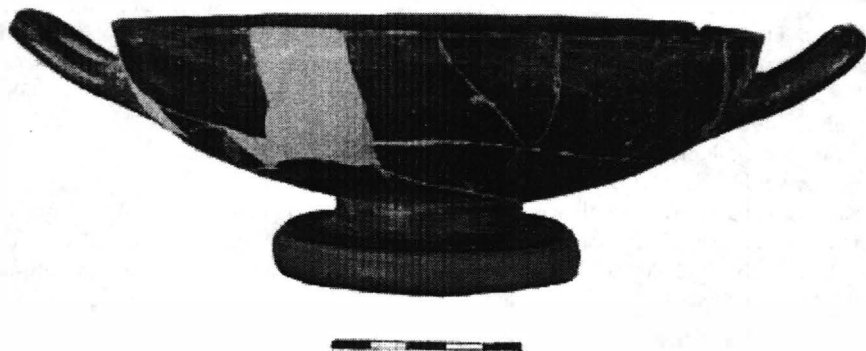

Fig. 1. Corbu, M. 1. Cupă attică cu firnis negru, tip C.

3. *Olpe greco-orientală*. M. 10. MINAC, inv. nr. 20603.

Lit.: Irimia, 1975, p. 98, 100, fig. 7/3.

Dimensiuni: î. păstrată: 5 cm; diam. picior: 4,8 cm.

Pastă galben-cărămizie; firnis brun-roșcat cu luciu slab.

Decor cu firnis: bandă lată circulară la baza pansei.

Vasul are analogii la *Tocra* din contexte nu mai târzii de-al doilea sfert al sec. VI a.Chr.⁹ Aici vasele mai bombate¹⁰ sunt întâlnite în straturi cu cele mai recente materiale de la începutul sec. VI a.Chr. La Emporio¹¹, tipul, considerat de producție locală, este datat în sec. VI a.Chr., are același decor, dar formă mai bombată și este precedat de piese cu proporții și decor diferite din perioada IV, din ultima treime a sec. VII a.Chr.¹² La Histria acest tip de vas apare preponderent în primele niveluri arhaice NA I și NA II¹³, doar trei exemplare fiind descoperite în nivelul arhaic târziu NA III¹⁴. În necropola Olbiei este semnalat un vas similar în M. 28, datat la sf. sec. VI

⁷ Sparkes, Talcott, cat. 414–415.

⁸ *Histria* IV, cat. 518.

⁹ *Tocra* I, p. 66–67, nota 1, cat. 848–851, datate 575–550 a.Chr.; *Tocra* II, cat. 1991, într-un nivel cu cea mai târzie ceramică la aprox. 565 a.Chr., și poate cat. 1994, sf. sec. VII – începutul sec. VI a.Chr.

¹⁰ *Tocra* I, cat. 852; *Tocra* II, cat. 1992 și poate cat. 1993.

¹¹ *Emporio*, cat. 596.

¹² *Ibidem*, p. 144, cat. 592–595.

¹³ S. Dimitriu, în *Histria* II, București, 1966, cat. 617–621, 624–628, 630–635; *Histria* IV, cat. 670–672.

¹⁴ Dimitriu, *op. cit.*, cat. 622, 623, 629.

a.Chr.¹⁵ Ținând seama de aceste contexte și de evoluția spre forme zvelte¹⁶, vasul se datează în sec. VI a.Chr., mai probabil în partea a doua a acestui interval.

4. Vas-coroană greco-oriental. M. 2, MINAC, inv. nr. 19938, fig. 4/4.

Lit.: Bucovalet și Irimia, 1971, p. 48, 50, fig. 6 a–b; *Histria* IV, cat 698 bis.

Lipsă părți din pansă și buză; firnis parțial corodat.

Dimensiuni: î.: 9,8 cm; diam.: 8,4 cm.

Pastă roz-gălbui, firnis negru cu nuanțe castanii și luciu slab.

Decor cu firnis: pe buză, în partea opusă torții – două linii orizontale paralele, spre toartă – două grupe de câte cinci linii dispuse transversal în unghi; pe partea superioară a torții – brăduț; bandă îngustă circulară pe partea superioară a gâtului; bandă lată circulară pe umăr; două benzi înguste circulare pe pansă, una pe mijloc, alta pe partea inferioară.

Vasul-coroană aparține grupei III Skudnova¹⁷, exemplarele acestei grupe fiind întâlnite în contexte din a doua jumătate a sec. VI a.Chr.: Istria–Bent – M. 59¹⁸, Olbia¹⁹, Tomis²⁰, sau în contexte fără o cronologie asigurată, probabil din aceeași epocă: Istria–Bent – M. 39 și M. 100²¹, Histria²², Tariverde – Bordei 6²³.

Vase-coroană greco-orientale sunt cunoscute și în contexte mai târzii, de la sfârșitul sec. VI – începutul sec. V a.Chr., în Agora Atenei²⁴, la Olbia²⁵, Ialysos²⁶, necropola tumulară a Histriei, T I/1²⁷. Este vorba însă de vase-coroană din grupa IV Skudnova²⁸, acestea fiind atestate în necropola Apolloniei până în al treilea sfert al sec. V a.Chr.²⁹

5. Olpe. M. 1, MINAC, inv. nr. 19939, fig. 4/2.

Lit.: Bucovalet și Irimia, 1971, p. 44, fig. 3; Alexandrescu, 1976, p. 118, cat. 10.

Lipsă o parte din buză.

Dimensiuni: î. (fără toartă): 8,2 cm; diam. max.: 5,8 cm.

Pastă roz-gălbui cu particule de nisip fin. Firnis negru-cafeniu, diluat, cu luciu slab.

Decor cu firnis: bandă circulară îngustă pe partea superioară a buzei, partea superioară a exteriorului torții; bandă lată circulară pe mijlocul pansei; partea mijlocie și inferioară a pansei acoperită complet cu firnis.

¹⁵ Skudnova 1988, p. 110, cat. 167/1.

¹⁶ *Tocra* I, p. 66–67; *Emporio*, p. 144.

¹⁷ Skudnova, în *Trudy otdela istorii iskusstva i kul'tury antičnogo mira* I, Leningrad, 1945, p. 135–138, pl. 2/2.

¹⁸ Em. Teleagă, în *Proceedings of the First International Pontic Congress. Varna, Bulgaria, 6–9 September, 1997*, BAR, Oxford (sub tipar).

¹⁹ Skudnova, 1988, p. 76–77, cat. 106/2, p. 99, cat. 146/4, p. 105, cat. 157/2 și 158/1, p. 143, cat. 226/1.

²⁰ A. Rădulescu, C. Scorpan, *Pontica* 8, 1975, p. 34, fig. 31.

²¹ Teleagă, *op. cit.*

²² M. Lambrino, *Les vases archaïques d' Histria*, București, 1938, p. 208–209, nr. 3, fig. 163–164.

²³ D. Berciu, C. Preda, *Materiale* 7, 1958 (1961), p. 276, fig. 3/1.

²⁴ Sparkes, Talcott, cat. 1725.

²⁵ Skudnova 1988, p. 68, cat. 86/4, p. 109, cat. 164/1, p. 134, cat. 210/1.

²⁶ L. Laurenzi, *CIRh* 8, 1936, M. 30/13–14, p. 152–153, fig. 138.

²⁷ Alexandrescu, în *Histria* II, București, 1966, p. 171–173, pl. 74; *Histria* IV, cat. 698.

²⁸ Skudnova, *op. cit.* (n. 17), p. 135–138, pl. 2/1.

²⁹ T. Ivanov, în *Apolonija. Razkopkite v nekropola na Apolonija prez 1947–1949 g.*, Sofia, 1963, cat. 209–217, fig. 55, pl. 60.

Forma piriformă a pansei vasului este asemănătoare cu aceea a unor *olpai* chiote din ultima treime a sec. VII a.Chr. de la Emporio³⁰ și este întâlnită și la alte *olpai* greco-orientale timpurii decorate cu benzi de la Samos din sec. VII a.Chr.³¹, de la Tocra, datate 620–590 a.Chr.³², din mormântul 55 arhaic de la Lalyssos³³ și de la Olbia, dintr-un mormânt datat 540–530 a.Chr.³⁴. Toarta masivă, supraînălțată, rotundă în secțiune și decorul pictat acoperind jumătatea inferioară a pansei constituie elemente care deosebesc exemplarul de la Corbu de vasele analoge citate indicând o posibilă imitație din sec. VI a.Chr.

6. Olpe. M. 2, MINAC, inv. nr. 19940, fig. 4/3.

Lit.: Bucovală et Irimia, 1971, p. 48, fig. 5.

Dimensiuni: 1. (fără toartă): 7,1 cm; diam. max.: 5 cm.

Pastă grosieră, roz-cărâmbie; angobă alb-gălbuie, firmis roșu cafeniu, mat.

Acoperită cu firmis pe buză (la interior și la exterior), partea superioară a gâtului și toartă; restul suprafeței exterioare și partea interioară a gâtului acoperite cu angobă.

Buză evazată, toartă supraînălțată, rotundă în secțiune, corp bombat, fund plat.

Acest tip de *olpai*, cu aceeași formă și decor este întâlnit în Cipru, la Kalavassos – M. 5³⁵, Olbia, la sfârșitul sec. VI a.Chr.³⁶, Histria³⁷. La Emporio se cunosc *olpai* de producție locală cu formă analoagă, angobă albă-crem, cu benzi de firmis roșu-brun dispuse pe pansă, din ultima treime a sec. VII a.Chr. – sec. VI a.Chr.³⁸. Pasta grosieră folosită, deosebită de pasta fină caracteristică acelor *olpai* chiote³⁹, și forma torții constituie indicii pentru a considera vasul de la Corbu ca fiind o imitație din sec. VI a.Chr. după exemplarele chiote.

7. Oinochoe. MINAC, inv. nr. 19 936, fig. 4/5.

Descoperire izolată, situată la 0.30 m de M. 1, deasupra sa.

Lit.: Bucovală et Irimia, 1971, p. 45, 47, fig. 4.

Fără o parte de toartă.

Dimensiuni: 1.: 25,2 cm; diam. max.: 19 cm; diam. picior: 10,3 cm.

Pastă poroasă, cenușie deschis, brun-cenușie la exterior.

Gura trilobată, buză îngroșată, toartă supraînălțată, ovală în secțiune, corp bitronconic, picior inelar.

Vasul a fost datat de autorii descoperirii la sf. sec. V a.Chr., fiind considerat o imitație locală după *oinochoai* grecești, așa cum sunt exemplarele din sec. IV a.Chr.⁴⁰ Modelul nu poate fi constituit de *choai* cu firmis negru atice de la sf. sec. V a.Chr. care au pansa arcuită și nu au toartă supraînălțată⁴¹. Vasul este apropiat ca formă de *oinochoai* pictate greco-orientale considerate samiene sau rhodiene, inclusiv *niedrige Kleeblattkannen*, de la mijlocul sec. VI a.Chr.⁴² și de o *oinochoe* greco-orientală

³⁰ Emporio, p. 144, cat. 592–595.

³¹ K. Viernmeisel, H. Walter, AthenMitt 74, 1959, p. 19, 27, pl. 32/5, 39/3, 59/1–3.

³² Tocra I, p. 67, cat. 852; Tocra II, cat. 2074.

³³ G. Jacopi, CIRh 3, 1929, p. 93, nr. 3, pl. 3.

³⁴ Skudnova, 1988, p. 117, cat. 178/2.

³⁵ V. Karageorgis, BCH 113, 1989, 2, p. 795–796, fig. 12.

³⁶ Skudnova, 1988, p. 58, cat. 60/5–6, p. 76, cat. 102/5.

³⁷ Histria IV, cat. 670; M. Lambrino, op. cit., p. 168, nr. 19, fig. 116 a.

³⁸ Emporio, p. 144, 592–596.

³⁹ Ibidem, p. 102.

⁴⁰ Alexandrescu, Dacia N.S. 21, 1977, p. 126–127.

⁴¹ Sparkes, Talcott, p. 61, cat. 118–122.

⁴² E. Walter-Karydi, Samos VI, 1, Bonn, 1973. p. 5, 51, cat. 47, 100, 102, 535, pl. 4, 5, 10, 64, fig. 7.

din grupa Lambrino⁴³. Un vas histrian analog, dar cu umărul mai puțin profilat și piciorul mai puternic evazat a fost găsit în necropola tumulară într-un context din al treilea sfert al sec. VI a.Chr.⁴⁴ Așadar această *oinochoe* se datează cel mai probabil în a doua jumătate a sec. VI a.Chr.

Celelalte materiale ceramice descoperite în necropolă nu oferă indicii pentru o datare precisă. Astfel, mormântul nr. 8 conținea fragmente de vase cenușii histriene lucrate la roată, fragmente de amfore protothasiene, dateate la sfârșitul sec. VI – sec. V a.Chr.⁴⁵, și o cană cu cioc lucrată cu mâna. Aceasta din urmă a fost considerată de tradiție hallstattiană, ciocul fiind explicat prin influența exercitată de *oinochoi* grecești, însă se află departe de un posibil model grecesc. Analogiile invocate din ceramica indigenă sunt dateate în sec. VI – IV a.Chr.⁴⁶

Așadar M. 2, având ca inventar un vas-coroană (4) și o olpe (6), și M. 10, în care s-a găsit o olpe fragmentară (3), se datează în a doua jumătate a sec. VI a.Chr. Aceleași perioade îi aparține și o *oinochoe* cenușie (7) găsită izolat în apropierea mormântului M. 1. Acesta avea ca inventar un *lekythos* (1), o *olpe* (5) și o cupă attică (2) care îl datează în ultimul sfert al sec. VI a.Chr.

Întrucât nu există alte elemente de datare, grupul celor zece morminte de înhumare de la Corbu de Jos poate fi plasat în a doua jumătate a sec. VI a.Chr.

II. La 1 km spre V de satul Nuntași, com. Istria, jud. Constanța, s-au descoperit întâmplător în 1958, într-o groapă, oase umane și animale împreună cu vase ceramice și o oglindă de bronz. Ulterior, în apropiere, a fost cercetat un mormânt de înhumare în groapă simplă cu scheletul așezat întins pe spate, fără inventar. Pe baza materialelor descoperite, s-a presupus existența în acest loc a unei necropole dateate la sfârșitul sec. IV – sec. III a.Chr.⁴⁷

1. *Lekythos aryballic attic cu figuri roșii*, MINAC, inv. nr. 17048, fig. 5/1.

Lit.: Rădulescu, 1961, p. 390, fig. 5.

Restaurat, fără toartă, buză și partea superioară a gâtului.

Dimensiuni: i. (restaurat): 9,6 cm; diam. max.: 5,4 cm; diam. picior: 4,4 cm; i./diam. max.: 1,78 cm.

Pastă galben-cărămizie; firnis negru cu nuanțe măslinii, neuniform; angobă roz-gălbui.

Linie concavă continuă a profilului buzei, gâtului și umărului, picior inelar. Pe pansă, în partea opusă torții, palmetă mărginită de linie rezervată întreruptă de frunza centrală a palmetei.

Tip *Palmette Lecythy* cu palmetă de tip 2, mărginită de linie rezervată și străpunsă de petala centrală a palmetei⁴⁸.

⁴³ *Histria* IV, cat. 646.

⁴⁴ Alexandrescu, *op. cit.* (n. 37), p. 150, pl. 85; *Histria* IV, cat. 649; P. Dupont, în *Histria* V, București–Paris, 1979, cat. 282.

⁴⁵ Irimia 1975, p. 96, fig. 5/2–3, 7/2.

⁴⁶ MINAC, 20 601. Irimia, 1975, p. 96, 98, fig. 5/1, 7/1; E. Moscalu, *Ceramica traco-gețică*, București, 1983, p. 86–87, pl. 63/8.

⁴⁷ Rădulescu 1961, p. 387–393. Presupusa necropolă nu aparține așezărilor de la Nuntași I și II, situate în partea de est a satului și cercetate recent de către Catrinel Domăneanțu, *Materiale*, 14, 1980, p. 265–266; eadem, *Dacia*, N.S. 37, 1993, p. 59–78.

⁴⁸ D. M. Robinson, *Excavations at Olynthus*, XIII, 1950, p. 146–149, cat. 110, 111, 120, 121, 131, 132.

Acest tip de *lekythos* este datat la Olynthos în al doilea sfert al sec. IV a.Chr., datare confirmată de descoperirile de la Thasos⁴⁹.

2. Bolsal attic cu firnis negru, MINAC, inv. nr. 17045, fig. 5/2.

Lit.: Rădulescu, 1961, p. 388–389.

Restaurat, fără o toartă și părți din buză.

Dimensiuni: în: 6,1 cm; diam. buză: 13,2 cm; diam. picior: 8,8 cm.

Picior inelar, partea inferioară a pansei concavă, torți „triumghiulare”, arcuindu-se în sus.

Firnis negru-castaniu cu luciu mat.

Acoperit cu firnis; interiorul piciorului rezervat, decorat cu punct central de firnis (punct central și cerc concentric, incizate) și bandă lată de firnis (cu trei cercuri concentrice incizate); cercuri incizate la intersecția tulpinii piciorului cu vasca și cu talpa.

Decor imprimat în interior: 4 palmete duble, cu volute la bază și 11 petale, dispuse radial în cruce pe exteriorul unui cerc.

Ca formă bolsal-ul se apropie de două exemplare din Agora⁵⁰ de la începutul sec. IV a.Chr. Decorul simplu cu palmete dispuse în cruce pe cerc, lipsa cercurilor imprimate cu roata și forma torților sunt caracteristice bolsal-urilor din această perioadă⁵¹. Forma palmetelor, identică în cazul celor două bolsal-uri, cu volute și 11 petale, nu își găsește analogii printre diferitele grupe de decor identificate până acum, grupe în care sunt ilustrate doar palmete cu volute și nouă petale⁵². Palmete cu volute și 11 petale sunt mai rar întâlnite în decorul interiorului bolsal-urilor din sec. IV a.Chr.⁵³

3. Bolsal attic cu firnis negru, MINAC, inv. nr. 17046, fig. 5/3.

Lit.: Rădulescu, 1961, p. 388–389, fig. 4.

Restaurat, fără o parte dintr-o toartă; firnis corodat pe cealaltă toartă.

Dimensiuni: în: 6,5 cm; diam. buză: 13,4 cm; diam. picior: 8,65 cm.

Picior inelar, partea inf. a pansei concavă, torți „triumghiulare”, ușor supraînălțate.

Pastă roșu-cărămizie; firnis negru cu luciu mat.

Acoperit cu firnis; interiorul piciorului rezervat, decorat cu punct central de firnis (cu două cercuri concentrice, incizate) și bandă lată de firnis (cu trei cercuri concentrice incizate); cercuri incizate la intersecția tulpinei piciorului cu vasca și cu talpa.

Decor imprimat în interior: 4 palmete, cu 11 petale, dispuse radial în cruce pe exteriorul unui cerc, înconjurate de un cerc concentric în relief.

Datate: începutul sec. IV a.Chr. (vezi numărul precedent).

4. Kantharos attic cu firnis negru, MINAC, inv. nr. 17047, fig. 5/4.

Lit.: Rădulescu, 1961, p. 388, fig. 3.

Dimensiuni: în: 6,8 cm; diam. max.: 9,7 cm; diam./în: 1,43 cm.

Acoperit cu firnis negru-cenușiu cu nuanțe măslinii.

Tip *moulded rim*⁵⁴, palete scurte, vască joasă; canelură pe picior; decor imprimat în interior: spirală din două cercuri în interiorul unui cerc concentric cu baghete mari.

⁴⁹ Fr. Blondé, BCH 109, 1985, 1, p. 283, 287, cat. 28–29.

⁵⁰ Sparkes, Talcott, cat. 556–557.

⁵¹ *Ibidem*, p. 107–108; D. W. J. Gill, în *Ancient Greek and Related Pottery*, Amsterdam, 1984, p. 104.

⁵² P. E. Corbett, *Hesperia* 24, 1955, 3, p. 172–186, pl. 66–71; Gill, *op. cit.*, p. 102–106; Sparkes, Talcott, p. 108, pl. 53.

⁵³ De exemplu Blondé, *op. cit.*, cat. 113, 115; L. Jehasse, *Salamine de Chypre. VIII. La céramique à vernis noir du rempart méridional*, Paris, 1978, cat. 18.

⁵⁴ Sparkes, Talcott, cat. 696.

După formă și proporții, vasul este unul dintre cele mai vechi exemplare ale seriei și se datează 375–350 a.Chr.⁵⁵.

5. Amforă de Thasos, MINAC, inv. nr. 17044, fig. 2.

Lit.: Rădulescu, 1961, p. 383, fig. 2.

Fig. 2. Nuntași. Ștampila amforei de Thasos.

Dimensiuni: î.: 71 cm; diam. max.: 25,9 cm; diam. gură: 10,8 cm.

Pastă roșu cărămizie cu particule de mica.

Amforă tip *Bon I b*⁵⁶; impresiune cu degetul la baza fiecărei torți.

Ștampilă pe toartă: Θασίων [Πανφάης] → καντηαρσ ← Πυλάδης →

Fabricantul Πυλάδης cu simbol kantharos din atelierul de la Molos este asociat cu magistrați din grupa F, inclusiv Πανφάης⁵⁷.

Datare: sfârșitul celui de-al doilea sfert al sec. IV a.Chr.

6. Oglindă de bronz, MINAC, inv. nr. 17042, fig. 3.

Lit.: Rădulescu, 1961, p. 387–388, fig. 1.

Dimensiuni: diam. disc: 13,8 cm; lung. mâner: 9,8 cm.

Oglindă dintr-o singură placă de bronz groasă de 1 mm la disc și 2 mm la mâner terminat printr-un buton cu diametru de 3 cm.

Acest tip de oglindă de origine greacă, dintr-o singură placă de bronz cu mâner plat terminat printr-un buton, este frecvent întâlnit în necropolele orașelor grecești și în tumulii scitici din nordul Mării Negre încă din sec. VI–V a.Chr., exemplarele timpurii având mânerul ornamentat⁵⁸. Se consideră că exemplarele târzii au fost imitate în atelierele coloniale, inclusiv la Olbia, de unde au fost difuzate în zona nord-pontică⁵⁹. O variantă a acestui tip târziu de oglindă, nedecorată și cu disc fără margini, tipul V, specia II, varianta 3 după Kuznețova⁶⁰, continuă să apară în com-

⁵⁵ *Ibidem*. Robinson, *op. cit.* cat. 512; S. Rotroff, în *Akten des XIII. Internationalen Kongresses für Klassische Archäologie*, Berlin, 1988, p. 174–176.

⁵⁶ A.-M. Bon, A. Bon, *Études thasiennes* 4, 1957, p. 17, 19, fig. 3/5.

⁵⁷ Al. Avram, în *Histria* VIII, București–Paris, 1996, p. 28, cat. 54.

⁵⁸ Tip 4 – V. G. Petrenko, *ArheologijaSSSR*, D 1–4, Moscova, 1967, p. 35, pl. 24/1, 9, 12; Skudnova, 1988, p. 123, cat. 188/4.

⁵⁹ N. A. Onaiko, *ArheologijaSSSR*, D 1–27, Moscova, 1970, p. 51, 67.

⁶⁰ T. M. Kuznețova, *SovArh* 1, 1987, p. 38, fig. 3.

plexe funerare din nordul Mării Negre care au fost datate în sec. IV–III a.Chr.⁶¹ În realitate, această variantă se întâlnește în zona menționată în contexte cu cronologie sigură doar în sec. V a.Chr., la Adžigol – T. 1 R⁶², Aksjutincy⁶³, Volkovcy – T. 4 M. 3⁶⁴, și în sec. IV a.Chr., la Budki⁶⁵ și Holodnyi Jar – T. 20⁶⁶.

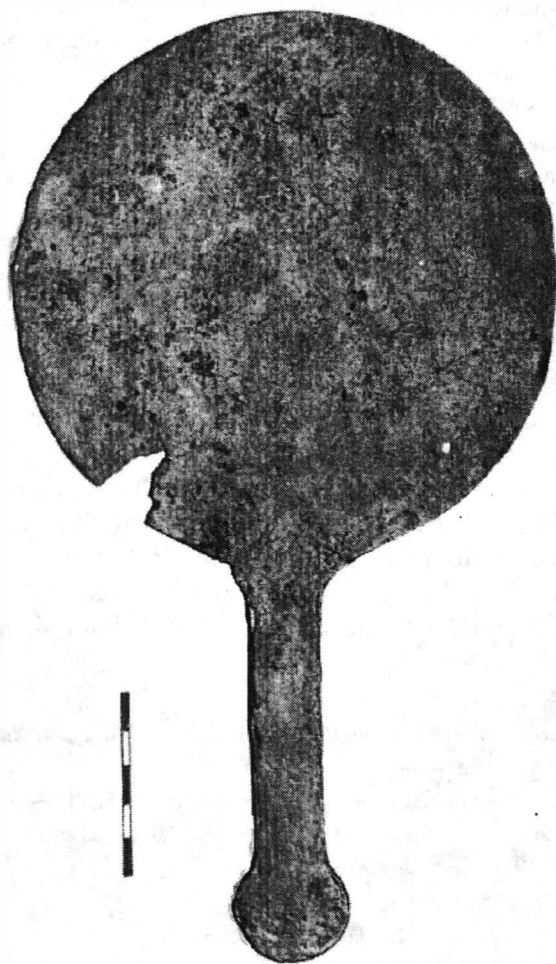

Fig. 3. Nuntași. Oglindă de bronz.

⁶¹ *Ibidem*, p. 43; Petrenko, *op. cit.*, p. 35.

⁶² M. Ebert, PZ 5, 1913, p. 17, fig. 20.

⁶³ V. A. Ilinskaia, *Skify dneprovskogo lesostepnogo levoberež'a*, Kiev, 1968, p. 39, 153, pl. 25/10.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 52, pl. 41/17.

⁶⁵ *Ibidem*, p. 42; Onaiko, *op. cit.*, cat. 824.

⁶⁶ E. F. Pokrovska, *Arheologija* Kiev 10, 1957, p. 67, 71, pl. 1/3, 13; Onaiko, *op. cit.*, cat. 822, 821.

Cele mai vestice descoperiri sunt semnalate la Nikolaevka în mormintele 15 și 23⁶⁷, cu ceramică greacă de la aprox. 350 a.Chr.⁶⁸ și probabil și în M. 17 aproximativ contemporan⁶⁹, și la Enisala (exemplar fragmentar)⁷⁰, în M. 6 B, m. 5, mormânt care se datează pe baza unui bol⁷¹ tip *outturned rim* la aprox. 380 a.Chr.⁷² La acestea se pot adăuga două oglinzi, probabil de același tip, provenind din contexte a căror datare nu este sigură: o oglindă întreagă dintr-un mormânt de înhumare de la Enisala⁷³, apoi un al doilea exemplar cu disc decorat pe margini cu două cercuri incizate și mâner plat a cărei parte inferioară lipsește, provenind dintr-o descoperire întâmplătoare din apropiere de Odessos⁷⁴.

Având în vedere forma dreaptă a mânerului și lipsa ornamentului pe marginile discului, caracteristice oglinzilor târzii din contextele discutate, oglinda de la Nuntași se încadrează în sec. IV a.Chr. Indicii pentru datarea piesei în prima jumătate sau mijlocul sec. IV a.Chr. sunt date de cronologia descoperirilor celor mai apropiate din punct de vedere geografic și de faptul că vasele de la Nuntași sunt din această perioadă. În zona dintre Prut și Nistru sunt cunoscute două oglinzi de bronz asemănătoare, la Izmail⁷⁵ și la Balaban – T. 6 M. 2⁷⁶, aceasta din urmă având disc cu margini, tip V, specia I, varianta 2 după Kuznețova⁷⁷.

Materialele descoperite întâmplător la Nuntași sunt toate din prima jumătate a sec. IV a.Chr. În timp ce *bolsal*-urile 2 și 3 sunt de la începutul sec. IV a.Chr., celelalte vase ceramice, respectiv *lekythos* aryballic 1, *kantharos*-ul attic 4 și amfora thasiană 5, se datează relativ precis în al doilea sfert al secolului. Se poate presupune că aceste materiale au constituit inventarul unui singur complex funerar, închis la sfârșitul celui de-al doilea sfert al sec. IV a.Chr., sau că ele provin din cel puțin două complexe diferite, din primul și, respectiv, al doilea sfert al secolului.

⁶⁷ A. I. Meliukova, *Poselenie i mogil'nik skifskogo vremeni u sela Nikolaevka*, Moscova, 1975, p. 78, 82, 177–178, fig. 49/4–5.

⁶⁸ Câte un *kantharos* attic cu firnis negru (*ibidem*, p. 78, 82, 159–160, fig. 41/8, 11, 43/4) tip *moulded rim*, care, având raportul $\frac{1}{1}$ se datează la mijlocul sec. IV a.Chr. (S. Rotroff, *Hesperia* 53, 1984, 3, p. 349, fig. 3).

⁶⁹ *Ibidem*, p. 78–79, fig. 49/3.

⁷⁰ G. Simion, *Peuce*, 2, 1971, 118 – 119, fig. 31/e.

⁷¹ *Ibidem*, p. 118–119, pl. 31/h.

⁷² Sparkes, Talcott, cat. 802–803; Blondé, *op. cit.*, p. 294–295, cat. 66.

⁷³ G. Simion, *Thraco-Dacica* 1, 1976, p. 151, 155, fig. 4/6.

⁷⁴ Al. Mineev, *Izvestija Varna* 14, 1978, p. 104, nr. 3, 107, pl. 2/6. Autorul presupune că mânerul de bronz al oglinzii se continua printr-o parte de fier dispărută, însă este mai probabil ca acesta să fi fost inițial cu buton la capăt și să se fi rupt la mijloc.

⁷⁵ S. I. Andruh, *Nižnedunajskaja Skifija v VI – načale I v. do n. e. (Etno-političeskij aspekt)*, Zaporojie, 1995, p. 43, fig. 5/5.

⁷⁶ G. F. Cebotarenko, E. V. Iarovoi, N. P. Telnov, *Kurgany Budžakskoj stepi*, Chișinău, 1989, p. 34, fig. 12/2.

⁷⁷ Kuznețova, *op. cit.*, p. 38, fig. 3.

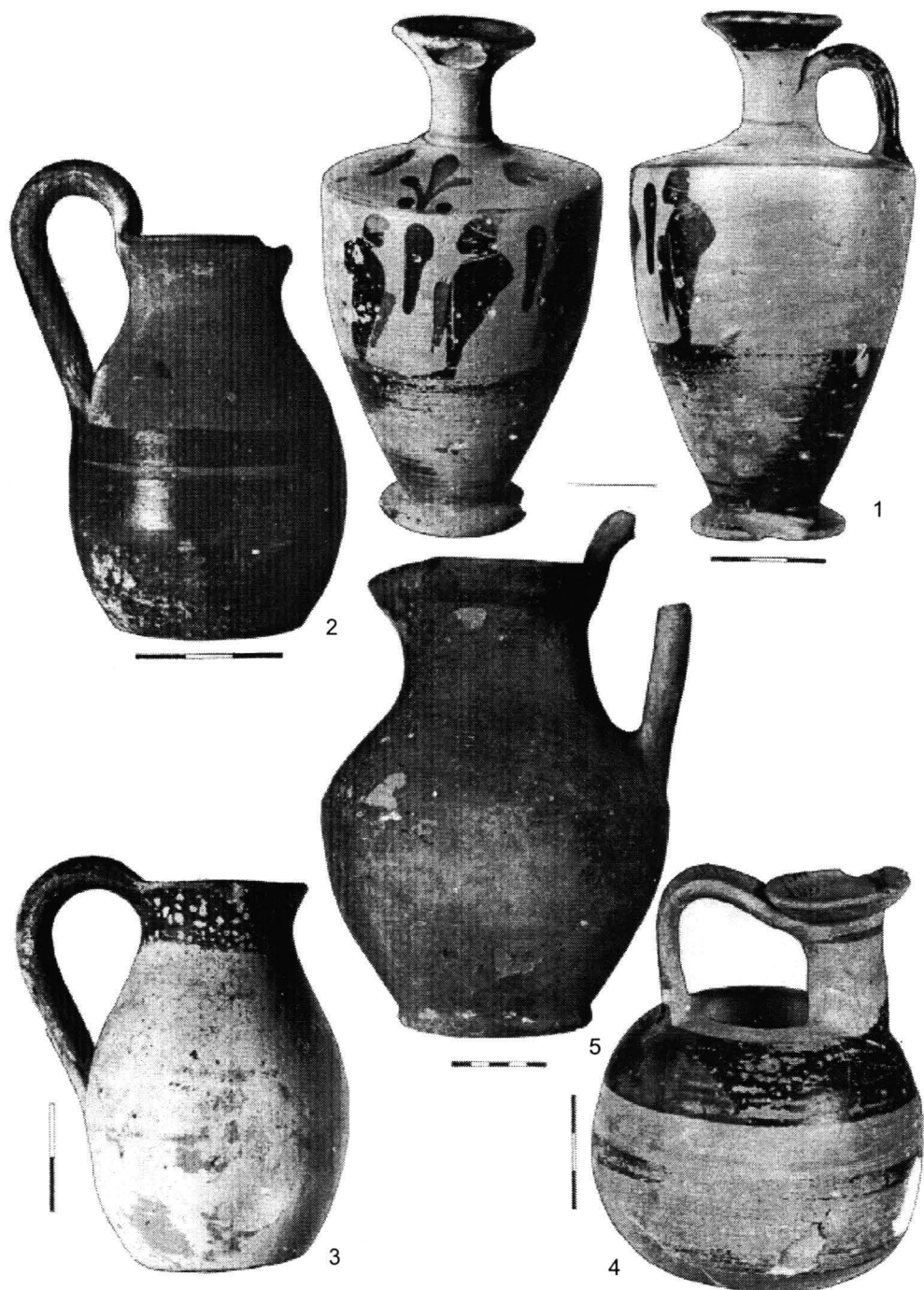

Fig. 4. Corbu. Ceramică din necropolă: 1 M. 1, *lekythos* attic cu figuri negre; 2 M. 1, *olpe*; 3 M. 2, *olpe*; 4 M. 2, vas-coroană; 5 *oinochoe* cenușie.

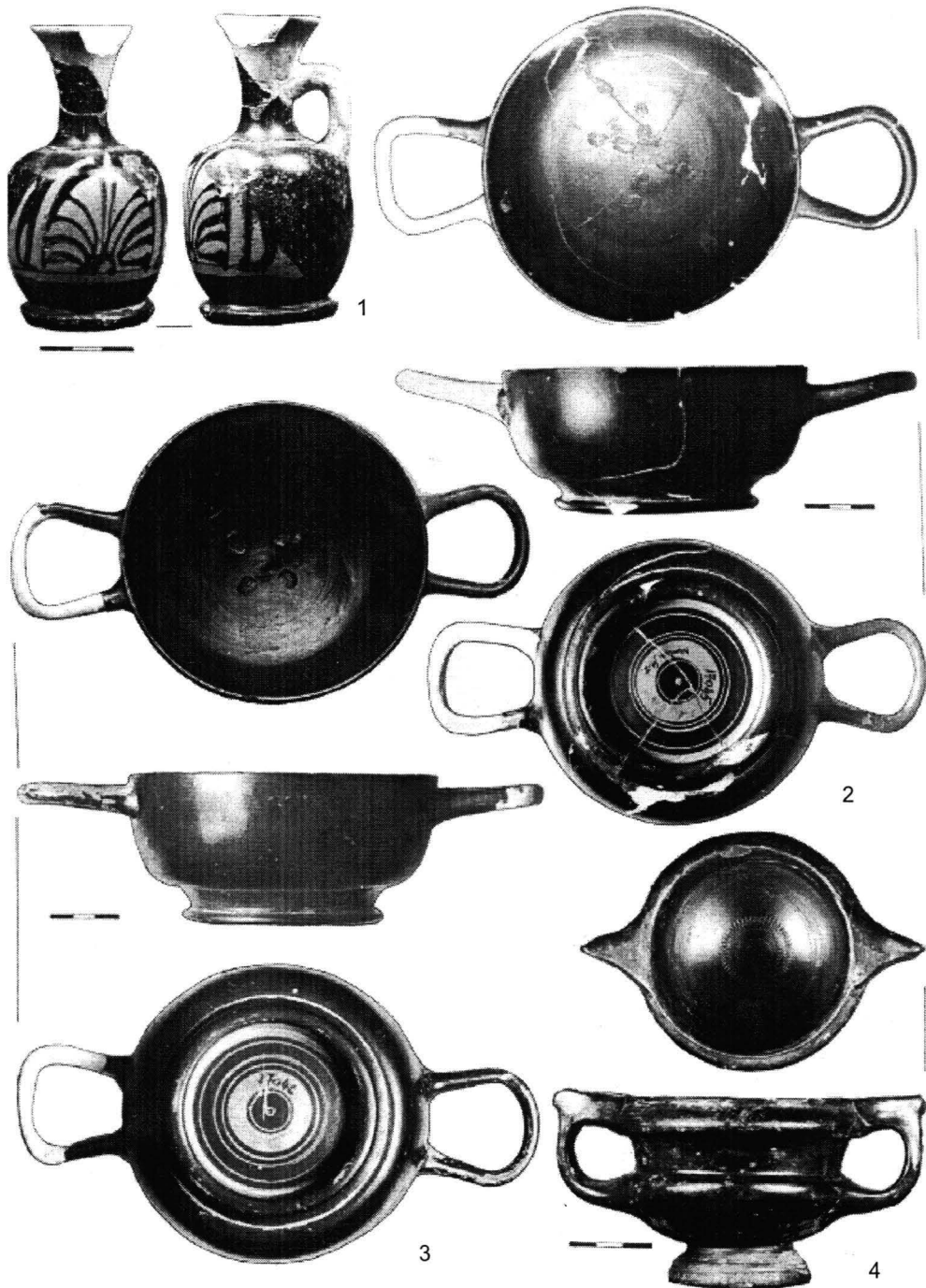

Fig. 5. Nuntași. Ceramică attică: 1 *lekythos* aryballic cu figuri roșii; 2–3 *bolsal*-uri cu firnis negru; 4 *kantharos* cu firnis negru.

ZUR CHRONOLOGIE DER GRABFUNDE VON CORBU UND NUNTAȘI

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser behandelt die Chronologie der zwei Grabfunde aus der *chora* Histrias (Corbu de Jos und Nuntași), indem er von der Analyse des gelieferten Materials ausgeht.

I. Die Körpergräbergruppe von Corbu de Jos wurde von den Ausgräbern in das letzte Viertel des 6. Jhs. und ins 5. Jh. datiert².

Grab 1 hatte als Inventar eine schwarzfigurige attische Lekythos (Abb. 4/1) *Group of Vatican G 52*⁵⁻⁶, eine Olpe (Abb. 4/2), welche vermutlich ostgriechische Olpai nachahmt, und eine attische schwarzgefirnißte Schale (Abb. 1) vom Typ C⁷, die das Grab in das letzte Viertel des 6. Jhs. v. Chr. datiert. Das ostgriechische Kronengefäß aus dem Grab 2 (Abb. 4/4) gehört in die Gruppe Skudnova III¹⁷, wobei die Exemplare dieser Gattung in Fundzusammenhängen aus der zweiten Hälfte des 6. Jhs. anzutreffen sind¹⁸⁻²⁰. Im Grab von Corbu ist dieses mit einer Olpe (Abb. 4/3) assoziiert, die chiotische Olpai aus dem 6. Jh. v. Chr. nachahmt. Aus dem Grab 10 kommt eine ostgriechische Olpe her, die in das 6. Jh. v. Chr., den Analogien von Tokra⁹, Emporio¹¹, Histria¹³, Olbia¹⁵ nach, wahrscheinlich in die zweite Hälfte dieser Zeitspanne zu datieren ist. In dieselbe Periode gehört auch die isoliert neben dem Grab 1 entdeckte, scheibengedrehte graue Oinochoe (Abb. 4/5), soweit sie der Form nach den ostgriechischen Oinochoai von der Mitte des 6. Jhs. v. Chr. ähnelt⁴².

Da das übrige, in der Nekropole entdeckte keramische Material keine Anhaltspunkte für eine genaue Datierung liefert, läßt sich die Gruppe der zehn in Corbu de Jos entdeckten Gräber in die zweite Hälfte des 6. Jhs. ansetzen.

II. A. Rădulescu hat auf Grund einiger an das Ende des 4. und in das 3. Jh. v. Chr. datierten Zufallsfunde und eines beigabenlosen Körpergrabes das Bestehen einer Nekropole in Nuntași vermutet.

Das keramische Material besteht aus zwei attischen schwarzgefirnißten Schalenskyphoi (*bolsals*) mit gestempeltem Innendekor (Abb. 5/2-3) vom Anfang des 4. Jhs. v. Chr.⁵⁰⁻⁵¹, einer attischen Bauchlekythos mit Palmette vom Typ 2⁴⁸⁻⁴⁹, einem attischen schwarzgefirnißten Kantharos (Abb. 5/4) vom Typ *moulded rim*⁵⁴⁻⁵⁵ und einer gestempelten thasischen Amphora (Abb. 2) aus dem zweiten Viertel des 4. Jhs. v. Chr. Hierzu gehört auch ein Spiegel mit einer einzigen Bronzeplatte und plattem, knopfartig endendem Griff (Abb. 3). Dieser Spiegeltyp ist griechischer Herkunft und wurde in den kolonialen Werkstätten im Norden des Schwarzen Meeres nachgeahmt⁵⁹, wobei die in Nuntași auftretende Spätvariante (Typ V, Gattung II, Variante 3 laut Kuznecova⁶⁰), in Fundzusammenhängen aus dem 5. Jh.⁶²⁻⁶⁴ und 4. Jh. v. Chr.^{65-67,69-70} anzutreffen ist.

Dabei läßt es sich vermuten, daß diese Funde das Inventar eines einzigen, am Ende des zweiten Viertels des 4. Jhs. v. Chr. geschlossenen Grabes gebildet haben oder daß sie aus wenigstens zwei Komplexen aus dem ersten bzw. aus dem zweiten Viertel des 4. Jhs. v. Chr. herkommen. Jedenfalls gehören alle in Nuntaşi zufällig entdeckten Funde in die erste Hälfte des 4. Jhs. v. Chr.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

Abb. 1. Corbu, Grab 1. Attische schwarzgefirnißte C-Schale

Abb. 2. Nuntaşi. Thasischer Amphorenstempel.

Abb. 3. Nuntaşi. Spiegel aus Bronze.

Abb. 4. Corbu. Keramik aus der Nekropole: 1 Grab 1. Attische schwarzfigurige *Lekythos*; 2 Grab 1. *Olpe*; 3 Grab 2. *Olpe*; 4 Grab 2. Kronengefäß; 5 Graue *Oinochoe*.

Abb. 5. Nuntaşi. Attische Keramik: 1 Rotfigurige Bauchlekythos; 2–3 Schwarzgefirnißte Schalenskyphoi (*bolsals*); 4 Schwarzgefirnißter *Kantharos*.

METODA RAEPSAET-CHARLIER ȘI INSCRIPȚIILE DACIEI ROMANE

de CÉCILE POPESCU și MIHAI POPESCU

Pornind de la metoda propusă de **M.-Th. Raepsaet-Charlier**, o anchetă realizată asupra inscripțiilor **Daciei romane** demonstrează că utilizarea anumitor formule epigrafice se supune unor mode și modele depistabile și în alte provincii ale Imperiului roman. Astfel, *I.O.M. IVNONI REGINAE* apare în Dacia sub Hadrian, *DEO/DEAE* și *GENIO LOCI* sub Antoninus Pius, *SANCTVS/SANCTA, PRO SALVTE SVA, DIS DEABVSQVE (IMMORTALIBVS) OMNIBVS* sub Marcus Aurelius. Formularul sacru este fixat sub **Antonini** pentru cca 100–120 de ani. Perioada cea mai bine reprezentată este însă cea a **Severilor**. În difuzarea acestor formule un rol important l-au jucat **militarii, elitele locale** și cele două mari centre urbane **Apulum** și **Ulpia Traiana Sarmizegetusa**. Cercetarea se bazează în principal pe documentarea epigrafică strânsă în IDR (II și III/1–4), *Cronica epigrafică a României* (anual, în revista SCIVA), CIL III, AnnEp și alte publicații, precum și pe fișierul propriu de inscripții.

Cartea profesoarei de epigrafie latină, instituții romane și critică istorică aplicată Antichității, de la Universitatea Liberă din Bruxelles organizată, după propria ei mărturisire, după sacrosanctul tip cartezian în trei părți, pune în evidență utilizarea unor formule epigrafice pe teritoriul Galliilor și al Germaniilor. Axioma după care funcționează lucrarea este următoarea: folosirea formulelor epigrafice răspunde unor mode sau nevoi delimitate în timp, în consecință aceste formule

¹ Marie-Thérèse Raepsaet-Charlier, *Diis deabusque sacrum. Formulaire votif et datation dans les trois Gaules et les deux Germanies*, Gallia Romana 1, Publications du Centre Albert Grenier, Paris, 1993, 95 p.

În introducere (p. 1–7) autoarea ne mărturisește interesul ei pentru epigrafie și faptul că această lucrare a fost realizată la cererea profesorilor M. Le Glay și Y. Burnand. În aceste prime pagini ne sunt dezvăluite obiectul cercetării, metoda și formulele epigrafice folosite, teritoriul anchetei, obstacolele întâlnite și o scurtă bibliografie.

Primul capitol (p. 9–48) tratează cronologia formulelor de jurământ și de consacrare. În prima sa parte sunt analizate formulele generale: *In HDD* (p. 9–11), *Deo/Deae* (p. 12–17), asocierea dintre cele două formule (p. 18), *Augustus/Augusta* (p. 19–21), *Sanctus/Sancta* (p. 22–23), *Sacrum* (p. 24–25), *Pro salute* (p. 26–27). În cea de-a doua parte sunt analizate formulările specifice de nume de divinități: *I.O.M. (et) Iunoni* și *I.O.M. (et) Iunoni Reginae* (p. 28–36), *Matres, Matronae* (p. 37), *Genio loci* (p. 38–39), *Genius* (p. 40), *Dis deabusque (immortalibus) omnibus* (p. 41–42), *Numini Augusti/Numinibus Augustorum* (p. 43–46).

Al doilea capitol prezintă utilizarea formulelor pe provincii și regiuni (p. 49–70), iar cel de-al treilea (p. 71–80) înfățișează, grație a patru exemple, diverse probleme cronologice particulare (CIMRM, 1098 și 1223 ce nu oferă criterii de datare precoce; CIL XIII, 7610 datat spre jumătatea celui de al treilea secol; AnnEp, 1983, 723 datat spre 150 și CIL XIII, 6722–6723 pe care autoarea le plasează în timpul domniei lui Marcus Aurelius).

Importanța locului de descoperire, a rolului formulelor „civile” și „militare”, al celor publice și private, individuale și colective, al evoluției onomastice, al „străinilor” și faptul că voga inscripțiilor sfârșește înspre anii 250 (ceea ce nu înseamnă că păgânismul este minat de criza secolului al III-lea), sunt considerații pe care le regăsim sub forma concluziilor (p. 81–84). Lucrarea se încheie cu o listă de indici onomastici, geografici și epigrafici.

pot oferi criterii cronologice pentru datarea altor inscripții. Dorința autoarei este să realizeze un instrument de lucru capabil de a aduce un supliment de informație criteriilor de datare tradițională și astfel de a permite rezolvarea unor probleme de lectură și de completare a unor produse epigrafice. Ancheta amănunțită a expresiilor a permis reținerea a 303 inscripții din Aquitania, 216 din Lugdunensis, 254 din Belgica, 756 din Germania Inferior și 810 din Germania Superior. Dintre aceste dedicații, folosite atât de militari, cât și de civili, au fost datate 22 din Aquitania, 19 din Lugdunensis, 18 din Belgica, 133 din Germania Inferior, respectiv 301 din Germania Superior. Metoda a fost deja propusă de către autoarea cărții încă din 1975 și a fost urmată pe această cale de Rosalba Mancini². Totodată, acest tip de cercetare necesită o oarecare doză de circumspecție din cel puțin două motive, puse în evidență și de autoarea cărții: produsele sale nu sunt scutite de efectele unor noi descoperiri, deci nu trebuie privite ca niște rezultate definitive, imuabile și, în același timp, ele au un caracter local, neputând fi aplicate mecanic întregului Imperiu. Înscriindu-ne în această linie metodologică și ținând cont de obstacolele prezentate, vom încerca să dăm seama de cunoștințele privitoare la Dacia și să le comparăm cu cele obținute de M.-Th. Raepsaet-Charlier, fiind conștienți de importanța corelării informațiilor de acest tip din mai multe zone.

IN H(onorem) D(omus) D(ivinae). Cele șase monumente, toate din Dacia Superior, din mediul civil, nu ne oferă pe de o parte informațiile necesare capabile să precizeze unele criterii cronologice, iar pe de altă parte numărul redus de piese poate fi considerat insuficient pentru un asemenea tip de datare.

DEO/DEAE este o formulă utilizată foarte frecvent în asociere cu numele unei divinități. Am identificat 130 de manifestări pe teritoriul Daciei, dintre care 112 provin din Dacia Superioară, 15 din Dacia Porolissensis și numai trei din Dacia Inferioară. Trebuie făcută însă diferențierea între plasarea lui *deo/deae* înaintea sau după numele divinității. Acest ultim tip nu ne-a dezvăluit decât 13 exemplare, dintre care 12 din Dacia Superior și un unic monument din Dacia Porolissensis. Stabilirea unor criterii cronologice este facilitată de numărul relativ ridicat de piese (40) ce oferă indicii de datare. Formula consistând din numele zeului precedat de *deo/deae* intră în uz încă din epoca lui Antoninus Pius, din anul 153 (CIL III, 1562). Acestei perioade i se poate atribui, probabil, și inscripția dedicată lui Jupiter Dolichenus de la Apulum (CIL III, 1128). Ultimele mărturii ale utilizării formulei în Dacia provin din timpul domniei lui Gallienus (CIL III, 1560 de la Băile Herculane și CIL III, 875 de la Potaissa). Această ultimă piesă este datată prin anul 259/260. Observăm că perioada în care acest tip de formulare este utilizat acoperă, cu certitudine, o perioadă cuprinsă între anii 153–260. Notăm, totodată, că această schemă atinge apogeul în timpul Severilor. În ceea ce privește asocierea numelui unei divinități cu formula *deo/deae*, nu putem preciza decât momentul apariției sale, în timpul domniei lui Marcus Aurelius (CIL III, 1132).

² ANRW II, 3, 1975, p. 232–282; Tituli 2, 1980, p. 173–178.

Asocierea formulelor *IN H(onorem) D(omus) D(ivinae)* și *DEO/DEAE* este inexistentă pe teritoriul Daciei, deci nu oferă nici un criteriu cronologic. Aceeași situație se constată în cazul asocierii *IN HDD – PRO SALVTE*.

AVGVSTVS/AVGVSTA. Formula *Augustus/Augusta*, ce tinde să asocieze familia imperială cultelor, se regăsește în 84 de inscripții din Dacia, respectiv 77 din Dacia Superior și șapte din Dacia Porolissensis. Remarcăm absența utilizării ei în Dacia Inferioară. Numai 25 monumente ne oferă informații mai precise pentru a stabili criteriile cronologice de utilizare a formulei în Dacia. Această folosire este întâlnită de-a lungul întregii istorii a provinciei romane, deci stabilirea unor criterii cronologice este imposibilă. Prima utilizare datează din timpul organizării canabelor de la Apulum, probabil sub Traian sau la începutul domniei lui Hadrian, atunci când L. Silius Maximus, veteran din legiunea I Adiutrix și prim magistrat al canabelor, dedica alături de familia sa Fortunei Augusta și geniului canabelor (CIL III, 1008). Utilizarea cea mai tardivă provine tot de la Apulum (AnnEp, 1954, 258 = 1983, 815), pe un monument dedicat Eponei Augusta de către Aurelius Marcus, locțiitorul guvernatorului din timpul domniei comune a împăraților Trebonianus Gallus și Volusianus.

SANCTVS/SANCTA. Această formulă este înregistrată în 27 de inscripții, dintre care 20 provin din Dacia Superior, patru din Dacia Inferior și numai trei din Dacia Porolissensis. Doar zece dintre acestea ne oferă informații precise în ceea ce privește datarea. Pe baza lor putem stabili că formula *sanctus/sancta* a fost utilizată în Dacia începând cu anii 173/175, cum rezultă din două inscripții de la Apulum dedicate lui Silvanus (CIL III, 1153 și M. Bărbulescu, *Ephemeris Napocensis* 3, 1993, p. 181–182, nr. 6). În preajma acestei datări se plasează și inscripțiile de la Germisara, ridicate în onoarea nimfelor de către un fost *quattuorvir* al primului municipiu de la Apulum (I. Piso, A. Rusu, *RMI*, 59, 1990, 1, p. 12, nr. 5), și inscripția de la Apulum (CIL III, 1100) închinată Cybelei de un veteran, *decurion* al Sarmizegetusei, al municipiului Napoca și al canabelor legiunii de la Apulum, și de către familia sa. La Băile Herculane găsim ultima atestare a formulei, grație inscripției puse de Simoniul Iulianus, guvernator al Daciilor spre sfârșitul domniei lui Gordian (CIL III, 1573). Deci, formula are o durată de viață de circa 70/100 de ani între 173/175 (sau anterior acestei date) și 240/244, dacă nu a fost utilizată până la abandonarea provinciei.

SACRVM. Dintre cele 115 inscripții repertoriate în Dacia, doar 20 ne dau referințe cronologice. Din totalul monumentelor, circa 90% provin din Dacia Superior, în timp ce cele două inscripții din Dacia Inferior nu pot fi considerate sigure. Cu toate acestea, utilizarea formulei nu reunește condițiile necesare pentru stabilirea unor criterii cronologice, deoarece primele atestări sunt atribuite epocii lui Traian (CIL III, 1008 și 7904), iar cele mai târzii domniei lui Gordian (CIL III, 6279) sau, eventual, perioadei lui Gallienus (CIL III, 1056). Observăm, deci, că formula este utilizată pe tot parcursul stăpânirii romane în Dacia, cu o lejeră preponderență, însă, în secolul al II-lea.

PRO SALVTE. PRO SALVTE SVA (ET SVORUM). PRO SALVTE IMPERATORIS/D.N./AVG. Formula epigrafică ce consistă în închinarea unui altar întru sănătatea/salvarea împăratului sau a unuia dintre membrii familiei sale nu ne oferă criterii cronologice precise, deoarece, cu toate că este vorba de un număr impresionant de astfel de dedicații (84, dintre care 64 din Dacia Superioară, 19 din Dacia Porolissensis și doar una din Dacia Inferioară), ele se etalează de-a lungul întregii perioade de existență a provinciei, din anul 107 (inscripția de la Vrșac dedicată lui Marte, CIL III, 6273) și până în anul 259/260 (CIL III, 875). Cu toate acestea, putem observa câteva detalii: a) formula consacrată stăpânilor (*pro salute D.N.*) apare în Dacia în anul 197/198 (CIL III, 14 215, 16) și este utilizată până în anul 259/260 (CIL III, 875); b) formula *pro salute Aug.*, foarte rar întrebuințată, doar în trei cazuri, ne sugerează limite cronologice cuprinse de-a lungul domniei comune a lui Septimius Severus și a lui Caracalla (CIL III, 1393 în anii 200/203), eventual și de-a lungul celui de-al treilea secol, fără a putea însă preciza aceste etape; c) ultima atestare a formulei *pro salute imp.* provine de la Ampelum (AnnEp, 1971, 381), din timpul domniei lui Gordian III, eventual de la începutul acesteia.

Situația se prezintă în mod diferit în ceea ce privește utilizarea formulei *pro salute* în cazul persoanelor private, nu din punct de vedere al numărului impresionant de piese (147), nici din cel al răspândirii descoperirilor arheologice (126 monumente provin din Dacia Superior, 16 din Dacia Porolissensis și numai 5 din Dacia Inferior), ci din cel al posibilității stabilirii unor criterii cronologice. Această modă epigrafică este reperabilă în Dacia între anii 159/162 (AnnEp, 1971, 403) și 251/253 (I. Piso, ZPE 50, 1983, p. 247–248, nr. 16).

I.O.M. (ET) IVNONI. Cele patru inscripții, trei din Dacia Superior și una din Dacia Porolissensis, nu pot oferi criterii cronologice sigure, nici din punct de vedere cantitativ și nici din punct de vedere al informațiilor conținute. Cu toate acestea, observăm că trei dintre ele se plasează în linii generale între anul 180 și domnia lui Filip Arabul (CIL III, 1079; AnnEp, 1930, 7; IDR III/2, 246). Putem astfel lansa ipoteza că perioada de utilizare a formulei în Dacia ar fi fost prima jumătate a celui de al III-lea secol.

I.O.M. (ET) IVNONI REGINAE. Un lot de 20 de monumente ilustrează această formulă în Dacia, dintre care doar două au fost descoperite în Dacia Porolissensis, restul provenind din Dacia Superior. Reperele cronologice ne sunt oferite de opt inscripții, în majoritate închinare triadei capitoline. Limita cronologică inferioară este constituită de textul pus de veteranii legiunii XIII Gemina la Apulum pe 13 decembrie 135 (CIL III, 1078), iar cea superioară de altarul ridicat de L. Lael(lius) Terentianus la Napoca în sănătatea împăratului Gordian și a Sabiniei Tranquillina (CIL III, 858).

MATRES/MATRONAE. Unicul monument, provenind de la Potaissa, nu ne oferă nici un criteriu cronologic.

GENIVS. Cu toate că aproape jumătate dintre cele 45 de inscripții ce menționează Genii pot fi datate, utilizarea acestui termen nu reprezintă un criteriu

cronologic pentru Dacia, deoarece el este în folosință din epoca traiană (CIL III, 1008) până la domnia lui Gallienus (CIL III, 892).

GENIO LOCI. Invocarea geniului locului este o caracteristică aproape exclusivă a mediilor militare ce gravitau în jurul celor două centre legionare de la Apulum și Potaissa. Dar, cele cinci mărturii, dintre care doar trei prezentând referințe cronologice, nu oferă un eșantion suficient de vast pentru a putea trage anumite concluzii sigure. Totuși, trebuie reținut că prima în ordine cronologică provine de la Băile Herculane: altarul închinat de către Calpurnius Iulianus (CIL III, 1566), guvernatorul provinciei Dacia Superior între 153–156 (sau 164–168), în timp ce ultima este monumentul ridicat de Optatus, prefectul legiunii V Macedonica de la Potaissa (CIL III, 892), probabil pe timpul lui Gallienus.

DIS DEABVSQVE (IMMORTALIBVS) OMNIBVS. Personaje provenite din rândul militarilor sunt prezente în majoritatea cazurilor în care această formulă este utilizată. Dintre cele 20 de piese, 14 au fost ridicate la Apulum, cinci în Dacia Porolissensis și un unic exemplar la Sarmizegetusa. Prima atestare cronologică este datată din anii legației lui L. Aemilius Carus, circa 173–175 (CIL III, 7771), iar cea din urmă din timpul domniei lui Filip Arabul (IDR, III/2, 246) sau a lui Gallienus (CIL III, 892).

NVMINI AVGVSTI/NVMINIBVS AVGVSTORVM. Slăvirea *numen*-ului împăratului, a stăpânului, a augustului, nu este o practică prea răspândită în Dacia, unde până acum au apărut doar șapte piese, dintre care doar cinci sunt sigure, șase provenind din Dacia Superior și numai una din Dacia Porolissensis. Chiar dacă, din nou, numărul restrâns de mărturii, precum și utilizarea sa anterioară în alte regiuni nu ne permit să stabilim cu certitudine anumite criterii cronologice, putem totuși remarca faptul că toate monumentele din Dacia sunt posterioare anului 180 (CIL III, 862 și IDR III/2, 217) și că primele datări precise aparțin perioadei domniei comune a lui Septimius Severus și a lui Caracalla (CIL III, 1127 și IDR III/2, 328), iar ultima mențiune provine din timpul domniei lui Maximin Tracul (AnnEp, 1983, 803).

Partea finală a intervenției noastre va fi consacrată comparației datelor din Dacia cu cele din Germania și Gallia, în scopul sesizării punctelor ce apropie și ce diferențiază aceste regiuni, precum și câtorva considerații cu caracter local extrase din analiza materialului din provincia dunăreană.

Diferențele sunt notabile în ceea ce privește utilizarea unor formule de tipul *In h(onorem) D(omus) D(ivinae)* sau a asocierii acesteia cu *deo/deae* sau cu *pro salute imperatoris*. Aceasta este maniera cea mai frecventă de asociere a casei imperiale diverselor culte din Gallia și mai ales Germania; de altfel formula este deseori asociată termenului introductiv *deo/deae*, mai ales în Belgica și în Germanii pe la mijlocul secolului al III-lea, ba chiar și redundantului *pro salute imperatoris*. Formula *In h.D.D.* are o utilizare limitată începând cu anul 135 în Gallia Lugdunensis (AnnEp, 1969–1970, 405 b–c), pentru ca ulterior să beneficieze de o frecvență de utilizare mare în timpul Antoninilor și al Severilor, mai ales în Germania Superioară, unde regăsim ultima sa atestare în anul 325

(BerRGK 17, 1927, nr. 163). Un alt element de diferențiere este atestarea masivă a formulei dedicatorii închinată *Matres/Matronae*, apărută încă din epoca republicană în sudul Galliei și din perioada lui Domitian în Belgica și pe Rin.

În mod surprinzător, punctele de apropiere sunt mult mai numeroase decât cele ce diferențiază utilizarea unor formule în cele două părți ale Imperiului. Vom prezenta aceste fapte, într-un mod succint. Formula *deo/deae* plasată înaintea numelui divinității este foarte frecventă începând cu mijlocul secolului al II-lea și până pe la mijlocul celui de-al III-lea veac. Notăm că la Roma această combinație apare din anul 158 (CIL VI, 715). În ceea ce privește utilizarea formulei *Augustus/Augusta* observațiile d-nei Raepsaet-Charlier sunt valabile și pentru Dacia: ea nu oferă criterii cronologice, este utilizată în provinciile unde formula *In h.D.D.* este puțin răspândită și este preferată în mediul civil (două treimi din inscripțiile din Dacia sunt dedicate de către civili). Problemele ridicate de analizarea termenului *sanctus/sancta* sunt aceleași: relativa insuficiență a probelor și apariția formulei în Germania Inferior în timpul lui Marcus Aurelius (CIL XIII, 12 036) și dispariția ei, în Germania Superior, la sfârșitul epocii lui Filip Arabul (CIL XIII, 6552). De altfel mai multe formule oferă aceleași criterii cronologice pentru Dacia și cele două Germanii: *pro salute sua* (între epoca lui Marcus Aurelius și jumătatea veacului al III-lea), *genio loci* (începând cu domnia lui Antoninus Pius și până pe la jumătatea secolului al III-lea; menționăm totodată și rolul militarilor în dezvoltarea acestui cult) și *dis deabusque (immortalibus) omnibus* (de la Marcus Aurelius și până la jumătatea veacului al III-lea, mai ales în mediul militar; trebuie totuși menționat faptul că una dintre inscripțiile Germaniei Superioare – CIL XIII, 6727 – datează din timpul lui Diocetian). Nici una dintre următoarele formule nu poate oferi un criteriu de datare în cele două zone supuse comparației: *pro salute imperatoris*, *sacrum*, *I.O.M. Iunoni* și *genius*. În primele două cazuri se confirmă aprecierile conform cărora *pro salute imperatoris* beneficiază de o utilizare mai pronunțată în timpul Severilor, iar *sacrum* de-a lungul secolului al II-lea.

Ultimele două formule supuse analizei noastre ne oferă atât puncte convergente, cât și divergente între cele două regiuni: *I.O.M. Iunoni Reginae* este o formulă adoptată în majoritate de către militari (în Dacia este vorba de 50% dintre cazuri), în schimb, criteriile de datare nu sunt aceleași decât în condițiile în care luăm în considerare numai evoluția dedicațiilor individuale și private (între domnia comună a împăraților Marcus Aurelius și Lucius Verus și perioada împăraților Gordian și Filip Arabul). *Numini Augusti / Numinibus Augustorum* este o formulă utilizată mai ales în mediul civil, dar lipsa documentelor nu face decât să amplifice dificultatea datării, deși în mod subiectiv am fi tentați să plasăm utilizarea acestei formule din vremea domniei comune a împăraților Septimius Severus și Caracalla și până în epoca imediat posterioară Severilor.

Fără să intrăm în detalii, care ar necesita scurte articole separate pentru fiecare caz, și deoarece dorim să rămânem mai ales în cadrul analizei cronologice, atragem atenția asupra câtorva elemente pe care ni le dezvăluie aceste informații pentru Dacia.

I. Din punct de vedere cronologic distingem mai multe etape în elaborarea formularului inscripțiilor.

a) În timpul domniei lui Hadrian apare formula *I.O.M. Iunoni Reginae* grație veteranilor legiunii XIII Gemina de la Apulum, însă adevărata sa difuzare se va realiza sub cei doi succesori ai săi, atunci când încep să fie utilizate *deo/deae, genio loci* (acestea două sub Antoninus Pius, prima în mediul civil, iar cea de-a doua în cel militar, medii clitiste, cosmopolite ce frecventau stațiunea termală de la Băile Herculane) iar apoi *sanctus/sancta, pro salute sua și dis deabusque (immortalibus) omnibus*. Aceste din urmă formule apar în vremea lui Marcus Aurelius, având drept centru de difuziune aglomerația urbană Apulum și fiind pe de o parte opera elitei municipiului Aurelium, iar pe de altă parte a activității guvernatorului L. Aemil(ius) Carus, prezent în apropierea sediului legiunii în aceste momente de tensiune pe frontiera de nord. Remarcăm totodată că aceste formule apar în asociere cu divinitatea principală a statului (Jupiter), cu divinități ce sunt foarte frecvente în această regiune (Silvanus, Diana, nimfele) și cu divinități orientale (Cybele și interesantul sincretism propus de guvernatorul mai sus citat). Astfel, putem considera că sub Antonini se stabilește și se fixează pentru 100–120 de ani un nou formular al inscripțiilor sacre, în care sunt abordate problemele personale ale individului, dar și modul de a capta bunăvoința divinităților locale, cu nume necunoscute, sau de a atrage atenția tuturor zeităților protectoare asupra individului ce descoperă o nouă lume, nesigură, în eferescență, îndepărtată de sursa puterii și, probabil, încă incomplet romanizată.

b) Cea mai bogată epocă în ce privește producția epigrafică este cea a Severilor, ca o confirmare a avântului economic de care beneficiază și Dacia. Regăsim formulele mai sus citate într-o mare cantitate, dar în mod paradoxal nu avem de-a face cu o reînnoire, ci mai degrabă cu o maximă utilizare a unor șabloane create cu 20–50 de ani în urmă. Această exploatare a canoanelor inscripțiilor într-o anume direcție până la uzura însăși a sensului voit este vizibilă în utilizarea fără limite a asocierii împăratului și familiei sale diverselor culte (*Augustus/Augusta; pro salute imperatoris* și probabil *In H(onorem) D(omus) D(ivinae)*). Această derivă propagandistică și de manifestare a loialității va goli de sens foarte repede formula *numini Augusti* și variantele sale, pentru a permite afirmarea modelului standardizat, dar lipsit de conținut religios, *devoti numini maiestatique eius*³.

c) Notăm comportamentele relativ apropiate, reținute de epigrafie, între Germanii și Daciile Superior și Porolissensis. Bineînțeles, din această analiză trebuie excluse manifestările religioase și de afirmare a loialității specifice zonei renane: *Matres/Matronae* și *In h.D.D.*

II. Analizarea datelor obținute ne permite să tragem câteva concluzii generale privitoare la modul de difuzare a acestor formule.

a) Este scos în evidență rolul important al orașelor, zonelor de vilegiatură și al castrelor în acceptarea, promovarea și redistribuirea acestor canoane înspre

³ Formula apare la Roma în anul 209 (AnnÉp 1965. 338), iar în Dacia, în castrul de la Irlăceni din anul 212–213 (IDR, III/4, 265).

localitățile mai modeste. Remarcăm, în special, importanța principalelor două orașe ale Daciei Superioare: Apulum și Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Cea de a doua colonie citată se află în prim plan mai ales în cazul utilizării formulelor relative la asocierea familiei imperiale unor culte, observație ce nu ne miră, știind că acest centru era principalul focar al cultului imperial în Dacia. Apulum este sediul guvernatorului, al legiunii XIII Gemina, iar aglomerația urbană va da naștere la două orașe, un nucleu important de integrare demografică și de romanizare, ceea ce explică faptul că aici s-a descoperit numărul cel mai mare de inscripții ce utilizează formulele în cheștiune.

b) Menționăm rolul activ al militarilor, și mai cu seamă al legionarilor, care beneficiază de unele cunoștințe oferite de mobilitatea lor socială sporită, ce le permite să transgreseze frontierele provinciei. Tot aceștia, alături de elitele locale, sunt propagatorii modelelor și ai „modelor” în teritoriu.

c) Observăm rolul minor al Daciei Inferioare în difuzarea acestor formule și, în paralel, rolul esențial al Daciei Superioare. Dacia Inferioară, în lumina analizei statisticilor, prezintă un număr mult mai redus de inscripții la modă, atât din punct de vedere numeric, cât și din punct de vedere al diversității lor, ceea ce pune problema schimburilor culturale și culturale între regiunile de la nord și de la sud de Carpați, precum și a originii influențelor ce se manifestă în cele două zone. Desigur că pot fi invocate motive de tip economic, de prezență a materiei prime, legate de dezvoltarea urbană sau de staționarea unei legiuni, dar, pentru moment, statisticile, ce pot fi contrazise de descoperiri ulterioare, înfățișează realitatea sub această lumină.

LA MÉTHODE RAEPSAET-CHARLIER ET LES INSCRIPTIONS DE LA DACIE ROMAINE

RÉSUMÉ

Nous présentons ici l'ouvrage de M.-T. Raepsaet-Charlier (*Diis deabusque sacrum. Formulaire votif et datation dans les trois Gaules et les deux Germanies*, Paris, 1993) et tentons d'appliquer sa méthode aux Dacies. Ces dernières nous offrent en effet des formules identiques: *IN H(onorem) D(omus) D(ivinae)* sur 6 monuments en provenance du milieu civil et ne nous permettant aucune conclusion; *DEO/DEAE* sur 130 monuments, avec la mention de la divinité après la formule (d'Antonin Le Pieux à Gallien) et plus rarement avant (à partir de Marc Aurèle); *IN H D D* avec *DEO/DEAE* et *IN H D D* avec *PRO SALVTE* sont absents; *AVGVSTVS/AVGVSTA* sur 84 monuments (de Trajan/Hadrien à Trébonien Galle/Volusien) qui ne nous apportent aucun renseignement chronologique, la datation correspondant à celle de l'existence des provinces; *SANCTVS/SANCTA* sur 27 monuments (de Marc Aurèle à Gordien); *SACRVM* sur 115 monuments dont 20 nous donnent des indications insuffisantes pour établir une chronologie, la formule se rencontrant de Trajan à Gordien malgré une légère prépondérance au IIe siècle; *PRO SALVTE* avec ou sans *SVA (ET SVORVM)* sur 147 monuments

ayant la faveur des particuliers (entre 159/162 et 251/253) et *PRO SALVTE IMPERATORIS* (de 107 à 240), *D(omini) N(ostrum)* (de 197/198 à 259/260), *AVG(usti)* (avec certitude uniquement en 200/203) sur 84 monuments, datés donc de la période 107–259/260 et ne pouvant en conséquence nous être utiles; *I(ovi) O(ptimo) M(aximo) (et) IVNONI* sur quatre monuments ne nous offrant pas de critères sûrs (trois entre le règne de Marc Aurèle et celui de Philippe l'Arabe); *I. O. M. (et) IVNONI REGINAE* sur 20 monuments, dont huit nous fournissent des repères (135 – Gordien); *MATRES/MATRONAE* sur un seul monument (absence de critère chronologique); *GENIVS* sur 45 monuments, dont la moitié est datable de Trajan à Gallien; *GENIO LOCI* sur cinq monuments en provenance du milieu militaire (trois se situent dans la période 153/156 ou 164/168 – Gallien) mais constituant un échantillon trop restreint pour nous permettre une conclusion; *DIS DEABVSQVE (IMMORTALIBVS) OMNIBVS* sur 20 monuments en majorité militaires (première attestation en 173/175 et dernière sous Philippe l'Arabe ou Gallien); *NVMINI AVGVSTI/NVMINIBVS AVGVSTORVM* sur sept monuments postérieurs à 180 (la plus ancienne mention sûre sous Septime Sévère–Caracalla entre 198 et 209 et la plus récente sous Maximin). Nous comparons ensuite nos résultats à ceux concernant les Gaules et les Germanies et reconstituons une chronologie: sous Hadrien apparaît la formule, courante sous ses successeurs, *I. O. M. IVNONI REGINAE*, sous Antonin le Pieux *DEO/DEAE* et *GENIO LOCI*, sous Marc Aurèle *SANCTVS/SANCTA*, *PRO SALVTE SVA*, *DIS DEABVSQVE (IMMORTALIBVS) OMNIBVS*; c'est donc sous les Antonins que s'impose un nouveau type de formulaire sacré pour 100–120 ans, la période la plus productive étant celle des Sévères, durant laquelle on ne constate cependant aucun renouvellement (*NVMINI AVGVSTI* fait toutefois probablement son apparition en Dacie à cette époque). Nous soulignons enfin quelques phénomènes importants pour la diffusion des formules: le rôle fondamental des deux grands centres de la Dacie Supérieure (Apulum et Sarmizegetusa) par rapport aux deux autres provinces, des militaires et des élites locales.

CONTRIBUȚII LA CUNOAȘTEREA CULTURII TUMULILOR CARPATICI. TUMULUL 1 DIN NECROPOLA DE LA BOROAIA (JUD. SUCEAVA)

de MIRCEA IGNAT

Articolul cuprinde rezultatele săpăturilor într-un singur **tumul** din necropola cu 11 tumuli de la **Boroaia, jud. Suceava**. Ritul funerar (**incineratia**) și inventarul (**ceramică**) încadrează descoperirea în **cultura tumulilor carpatici** și o datează în **sec. IV p.Chr.**

La aproximativ 2 km de centrul satului Boroaia, jud. Suceava, se află dealul numit „Mălăiște” unde, încă din perioada interbelică, s-au semnalat vestigii arheologice¹, care, prin cercetări recente, au fost atribuite culturii Starčevo-Criș². Tot în această zonă s-a găsit întâmplător o seceră de bronz³. Dar monumentele care au atras cel mai mult atenția localnicilor au fost mai multe movile risipite pe pantele line de nord-est ale dealului amintit, în locul numit „Tolan”. Aici, cu ani în urmă, localnicii au observat numeroase movile, dispărute cu timpul din pricina arăturilor adânci ce au început a fi practicate acum patru decenii. La data cercetărilor noastre (septembrie 1982) se mai distingeau încă 11 tumuli (fig. 1), dar este foarte probabil să fi fost mai mulți, deoarece din loc în loc apar împrăștiate pietre arse, urme de arsură și mici fragmente ceramice. Nici cei 11 tumuli nu s-au conservat mulțumitor, fiind mult aplatizați prin arătură. Spre marginea satului, la o distanță de 350 m de grupul celor 11 tumuli, se mai păstra o movilă izolată (în dreptul gospodăriei lui Gheorghe Zăbavă), de dimensiuni mari (diametrul 24 m și înălțimea de 1,10 m), despre care nu avem indicii că ar aparține tot acestei necropole.

Din grupul de 11 tumuli s-a cercetat numai unul – T. 1 – cu diametrul de 10 m și înălțimea de 0,6 m. Structura sa, cu toate deranjamentele sesizate (o adâncitură chiar în centru), este una obișnuită (fig. 2). Pe vechiul nivel de călcare (un sol galben-cafeniu, amestecat cu prundiș), s-a observat în mijlocul tumulului un strat de pământ negru, gros de aproximativ 20–25 cm, cu diametrul de cca 5 m; acesta a fost adus din altă parte, probabil de pe teritoriul așezării Criș, astfel explicându-se găsirea în el a unor piese de silex neolitice. Deasupra acestui strat se aflau bucăți de pământ ars, cărbune, cenușă, pietre arse și, ici-colo, fragmente ceramice, oase incinerate, ca și câteva bucăți mărunte de sticlă topită. Grosimea

¹ V. Ciurea, *Preistoria. Viața omului primitiv în vechiul ținut al Sucevei (Baia de azi)*, București, 1931, p. 31–32.

² N. Ursulescu, Suceava 10, 1983, p. 298.

³ M. Ignat, Suceava 20, 1993, p. 375.

acestei depuneri este neuniformă; acolo unde ea s-a distins are numai câțiva centimetri. Evident, avem de-a face cu resturile rugului funerar. Peste această depunere s-a adăugat un strat de pământ gălbui, amestecat cu pietre, provenit din solul dimprejurul movilei și care constituie mantaua tumulului.

Pe suprafața acoperită de manta s-au distins două gropi cu materiale arheologice: una de mici dimensiuni, cu fragmente ceramice lucrate cu mâna (fig. 3/6, 7) sau la roată, din pastă fină (fig. 5/4) sau zgrunțuroasă (fig. 4/4), iar în centrul tumulului o altă groapă, de mari dimensiuni, cu contur neregulat, săracă în material arheologic. Aici s-au găsit câteva fragmente ceramice, dintre care numai unul a putut fi desenat (fig. 3/5), și mult cărbune. Menționăm că în cele două gropi nu au fost sesizate oase arse.

Materialul ceramic cel mai numeros a fost găsit pe suprafața rugului, dar și în afara lui, într-o depunere situată la nord-est de acesta. Aici s-au găsit fragmente ceramice, oase incinerate și cenușă, dar nici o urmă de ardere pe loc. Nu putem explica această depunere, observațiile noastre neavând fînețea cerută.

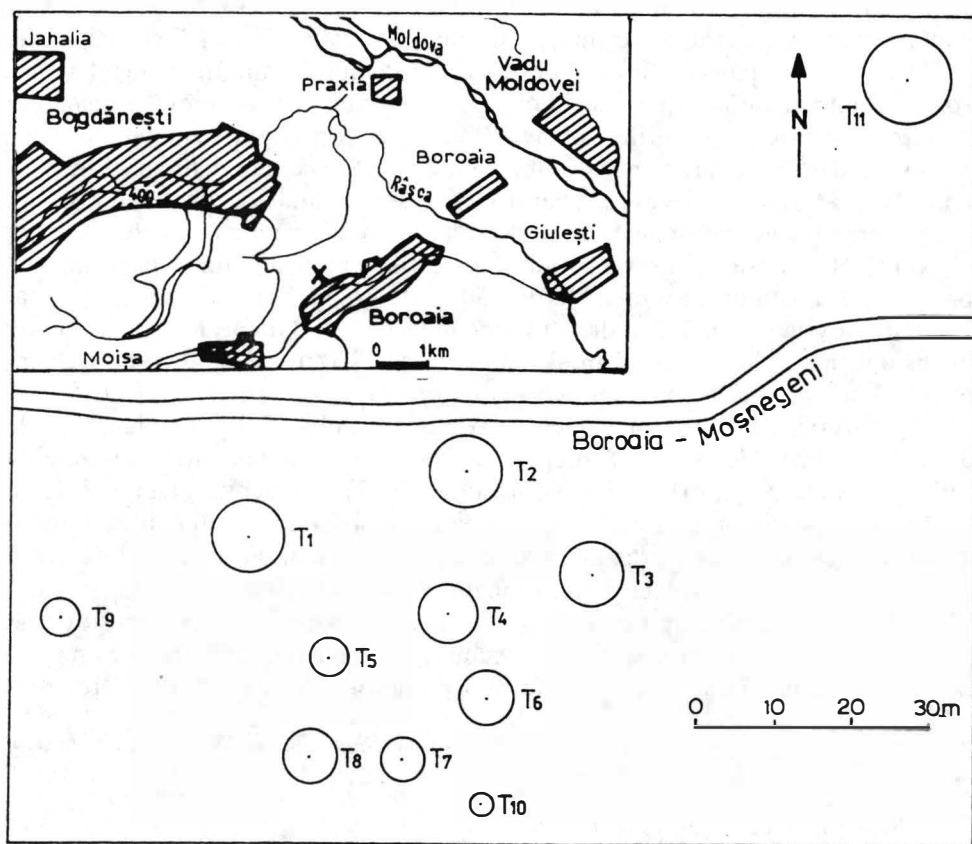

Fig. 1. Boroaia, jud. Suceava. Amplasarea și planul necropolei tumulare.

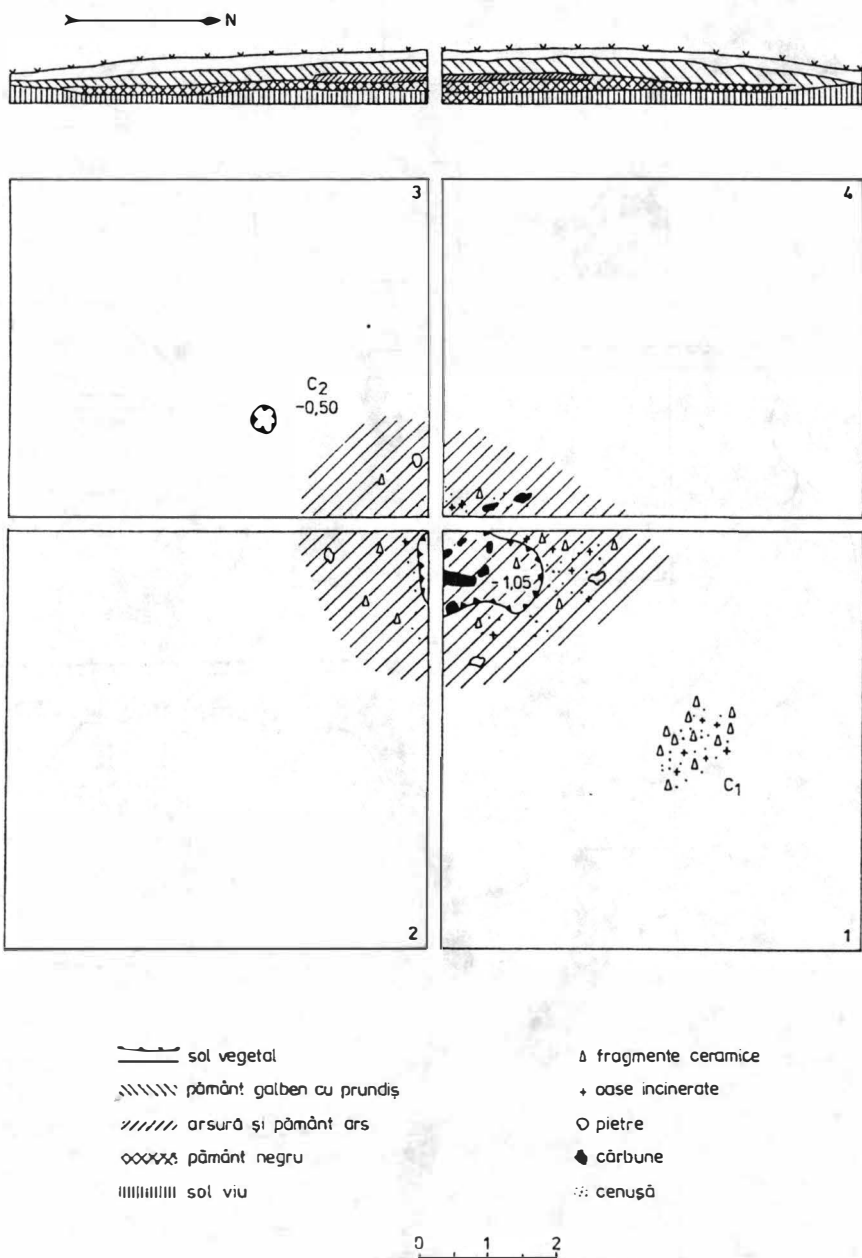

Fig. 2. Boroaia-„Tolan”. T. 1. Plan și profil.

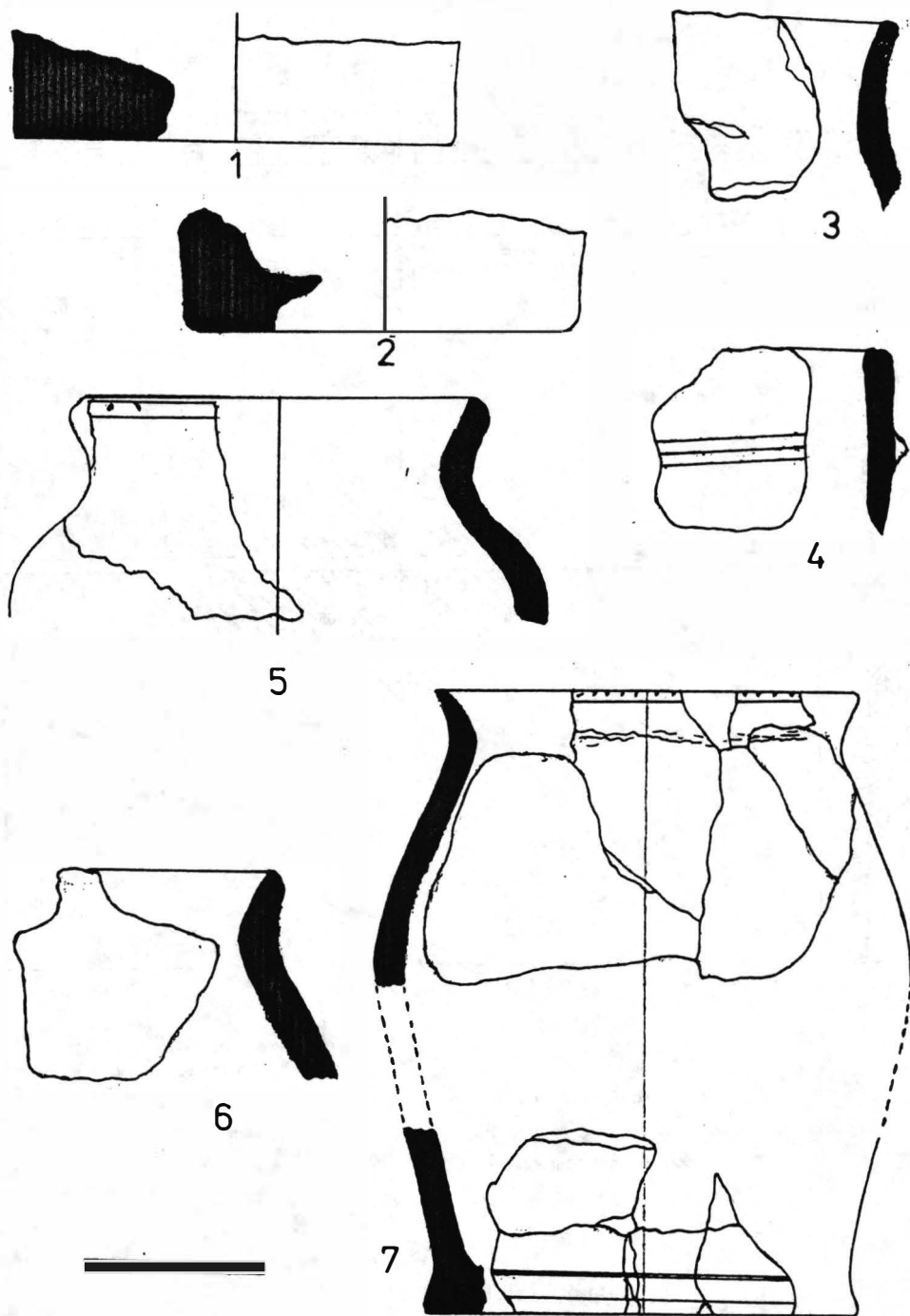

Fig. 3. Boroaia-„Tolan”. T. 1. Ceramică lucrată cu mână.

Din aceste date sumare reiese limpede că ritul funerar practicat era cel al incinerăției pe locul ridicării tumulului, caracteristică, între altele, culturii tumulilor carpatici.

Singurul material arheologic pe care ne putem baza pentru încadrarea culturală și cronologică a necropolei este ceramica. După cum știu toți cei care au intrat în contact cu ceramica din acest fel de tumuli, studiarea materialului întâmpină dificultăți deosebite din cauza fragmentării excesive, ca urmare a ritualurilor funerare – spargerea intenționată a vaselor (vizibilă pe unele fragmente) sau arderea rituală (sunt și fragmente vitrificate) –, dar și a friabilității pastei în cazul unor categorii ceramice. Cu toate acestea, am reușit să determinăm în jur de 28 de forme de vase, dintre care numai câteva au putut fi reconstituite grafic.

După tehnica de modelare, se disting două categorii principale: ceramica lucrată cu mâna, redusă cantitativ (aproximativ 17%), și ceramică lucrată cu roata, care, la rândul ei, este de două feluri: zgrunțuroasă (7%) și fină, din diverse categorii de pastă, predominantă cantitativ (75%).

Ceramica lucrată cu mâna ar putea fi împărțită, după pastă, în două specii: una mai densă și alta mai poroasă, ambele având ca degresant cioburi pisate și microprundișuri. Arderea inegală, fie la confectionare, fie cea rituală, a determinat un aspect diferit al fragmentelor de vase, chiar și al celor care se lipsesc.

Din tot ce s-a conservat putem deduce că s-a folosit o singură formă de vas lucrat cu mâna și anume *vasul borcan*. Tipologic se disting două tipuri: cel cu marginea dreaptă (un singur exemplar, fig. 3/4) și cel cu marginea evazată, cu buza rotunjită (fig. 3/5, 6) sau cu buza dreaptă (fig. 3/3, 7). Ultimul tip, predominant cantitativ, cuprinde vase bitronconice mult rotunjite și cu gâtul bine conturat, cu mai multe variante. Fundurile vaselor lucrate cu mâna sunt de forme diferite: drept, masiv, foarte gros (fig. 3/1), rotunjit, modelat îngrijit (fig. 3/2), ori cu baza lătită, scoasă în afară (fig. 3/7). Ca ornamente s-au putut observa: brăul continuu (fig. 3/4) sau mici alveole dispuse pe buza vaselor (fig. 3/7).

Ceramica zgrunțuroasă sau „ciment” este ilustrată la Boroaia prin fragmentele a două vase a căror pastă este diferită. Primul vas (fig. 4/4), modelat neglijent dintr-o pastă cu foarte multe microprundișuri care răzbat și pe suprafața lui, are o culoare maronie spre cenușiu, cu pete roșiatice sau negre de la arderea rituală. Cel de-al doilea vas (fig. 4/5) are degresantul bine pisat, o modelare îngrijită, suprafața de culoare maroniu-cenușie spre cărămiziu. Ambele sunt vase borcan cu buza răsfântă, corpul rotunjit și fundul plat. La cel de-al doilea vas se distinge clar pe marginea interioară șanțuirea pentru capac.

Ceramica din pastă fină are o mare varietate de forme, compoziții ale pastei și nuanțe coloristice, care, din cauza arderii secundare, sunt și mai greu de precizat. Cantitativ predomină două specii: una reprezentată de vase din pastă cretoasă, de culoare roșie sau cenușie, și alta, aproximativ la fel de numeroasă, de vase din pastă densă, cu mult nisip în compoziție, cu suprafața mai aspră, de culoare cenușie.

Precizarea formelor vaselor lucrate cu roata de la Boroaia întâmpină serioase dificultăți. Cu toate acestea s-au distins în mod cert șapte forme ceramice, dar, surprinzător, între acestea lipsesc străchinile, atât de frecvente în mai toate celelalte

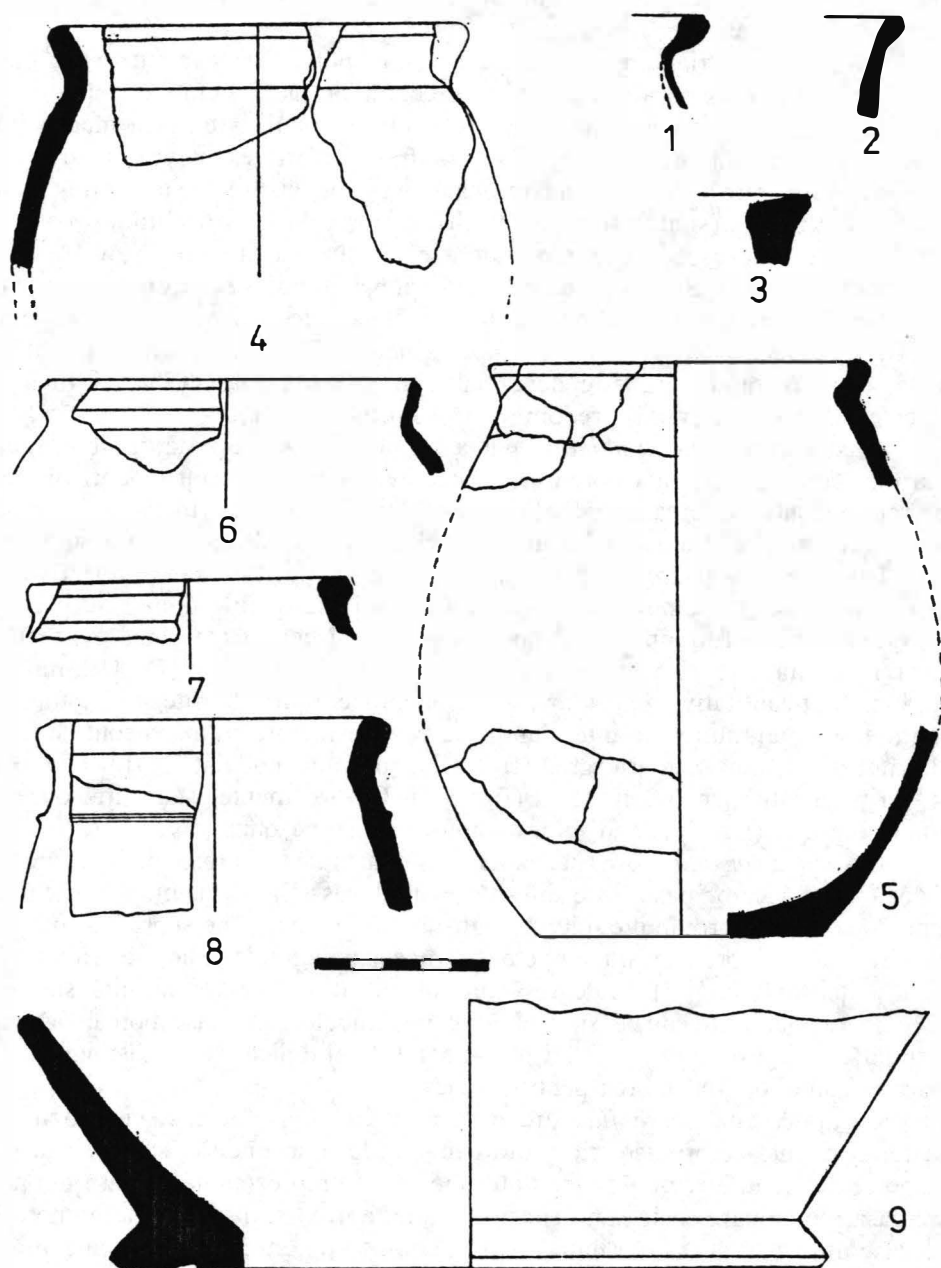

Fig. 4. Boroaia-„Tolan”. T. 1. Ceramică lucrată cu roata din pastă zgrunțuroasă (4, 5), din pastă fină, densă, cenușie (2, 7-9) și din pastă cretoasă, roșie (1, 6) și cenușie (3).

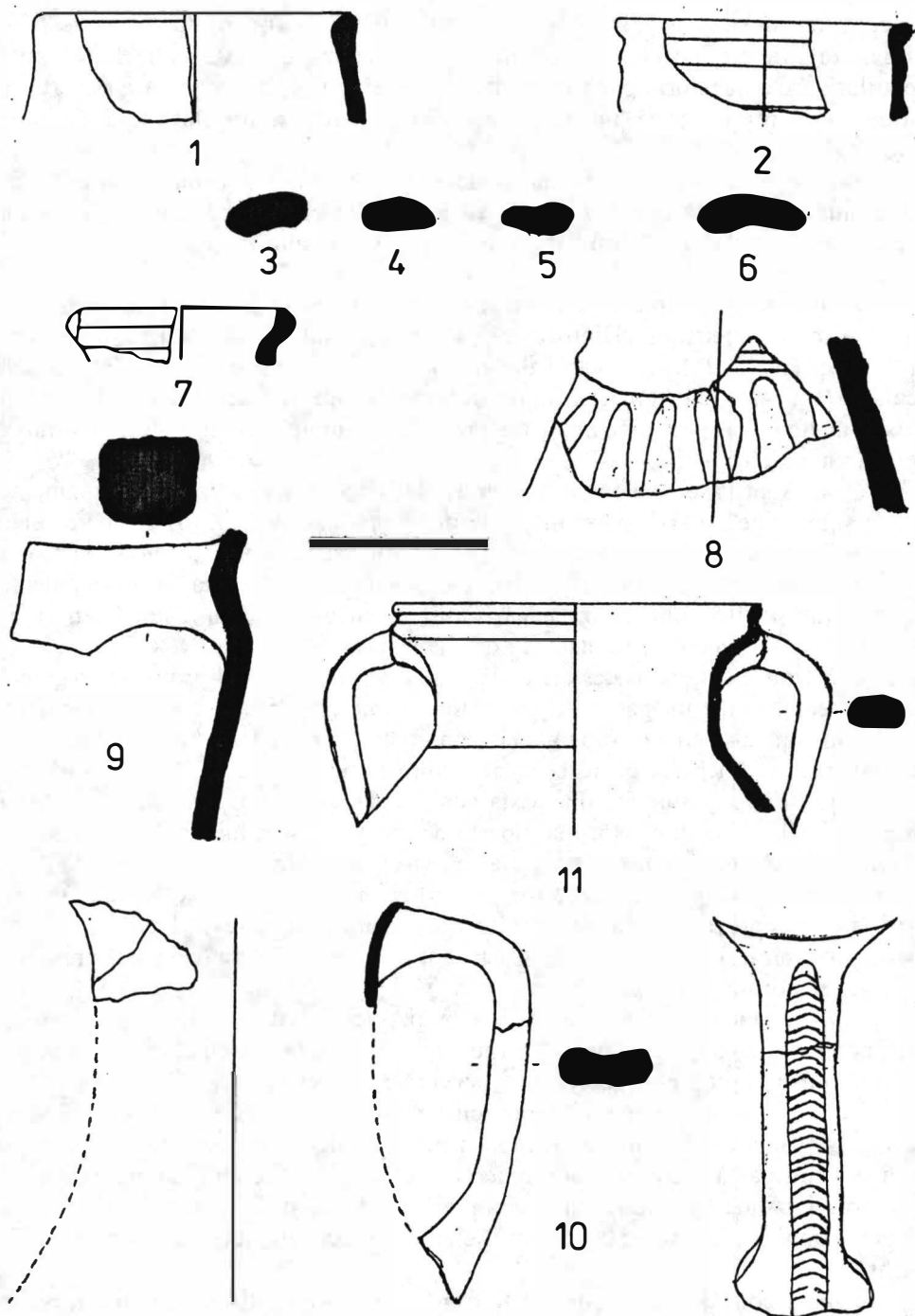

Fig. 5. Boroaia-„Tolan”. T. 1. Ceramică lucrată cu roata din pastă densă, cenușie (1, 3, 5, 7-9) și din pastă cretoasă, cenușie (11) și cărămizie (2, 4, 6, 10).

descoperiri, deși câteva fragmente ar putea indica și prezența lor (fig. 7/7). În general, vasele lucrate la roată au funduri inelare, dar este vizibilă tendința de aplatizare a acestora, până la modelarea unei simple șanțuiri care sugerează numai o astfel de bază inelară. Câteva vase au fundul plat. Iată formele principale:

Vas de provizii – formă reprezentată de baza masivă a unui vas de mari dimensiuni, din pastă densă, cenușie, cu miezul de culoare cărămizie (fig. 4/9). Profilul ar sugera această formă, deși nu au fost găsite alte fragmente din corp sau margine.

Vase borcan. Forma este atestată de fragmentele a șase margini, indicând vase de mici dimensiuni. Dintre acestea, trei sunt din pastă cenușie, densă, cu mult nisip (fig. 4/2, 7–8), și trei din pastă cretoasă, cărămizie (fig. 4/1, 6) sau cenușie (fig. 4/3). Se remarcă îngroșarea marginilor și fațetarea buzelor, ca și existența unui vas ars oxidant, care prezintă pe marginea interioară șanțuirea pentru capac (fig. 4/1).

Căni. Sunt vasele cele mai numeroase la Boroaia, reprezentate de fragmente de gât și margine, ca și de patru torți diferite ca secțiune (fig. 5/3–6). Între profilele de găuri asociate cu torți se remarcă o cană din pastă cenușie, densă, cu toarta masivă, frântă în unghi drept (fig. 5/10). De asemenea, sunt atestate prin fragmente de margini și alte două căni: una cărămizie, cu gâtul ornamentat cu nervuri (fig. 5/2) și alta cenușie, cu gât cilindric (fig. 5/1).

Urcioare. Sunt sigur atestate două vase de acest tip, unul printr-un fragment de buză care indică un gât înalt, cu diametru mic (fig. 5/7), și alt fragment din gâtul tronconic al unui vas, ornamentat prin fațetare cu ove (fig. 5/8). Ambele vase au fost lucrate din pastă cenușie, dar cu compoziție diferită.

Amforidion. Vasul este din pastă cenușie, cretoasă, cu pete cărămizii de la arderea rituală. Una dintre torți se lipește de marginea vasului, cealaltă, cu pastă, profil și dimensiuni identice, arată clar că vasul avea două torți (fig. 5/11).

Castron. Vasul, de tipul celor cu marginea în formă de T, este de dimensiuni mari și este reprezentat prin mai multe fragmente, între care și două torți. Avea foarte probabil trei torți (fig. 6/12). Castronul a fost modelat dintr-o pastă cretoasă, cărămizie. Forma este tipică pentru sec. IV p.Chr.

Boluri. Două vase de dimensiuni mici, lucrate cu îngrijire, dintr-o pastă fină, acoperită cu slip, unul având corpul rotunjit (fig. 6/10), celălalt cu marginea dreaptă, cu o carenă pronunțată și o nervură în relief (fig. 6/11).

Repertoriul ornamental al ceramicii lucrate cu roata este sărac, constând în nervuri și caneluri, la care se adaugă urmele de decor lustruit pe fragmentele unui vas din pastă cretoasă, cărămizie (fig. 6/3, 5–7), exciziile triunghiulare de pe toarta în bandă lată a unei căni cărămizii (fig. 5/10) și, în fine, fațetarea în ove pe gâtul unui urcior (fig. 5/8), ultimul element fiind caracteristic pentru sec. IV p.Chr.

Ținând cont de materialul arheologic limitat cantitativ și unilateral, redus numai la ceramică, apreciem că necropola de la Boroaia poate fi atribuită culturii tumulilor carpatici și se datează în sec. IV p.Chr. Totodată, fără a căuta

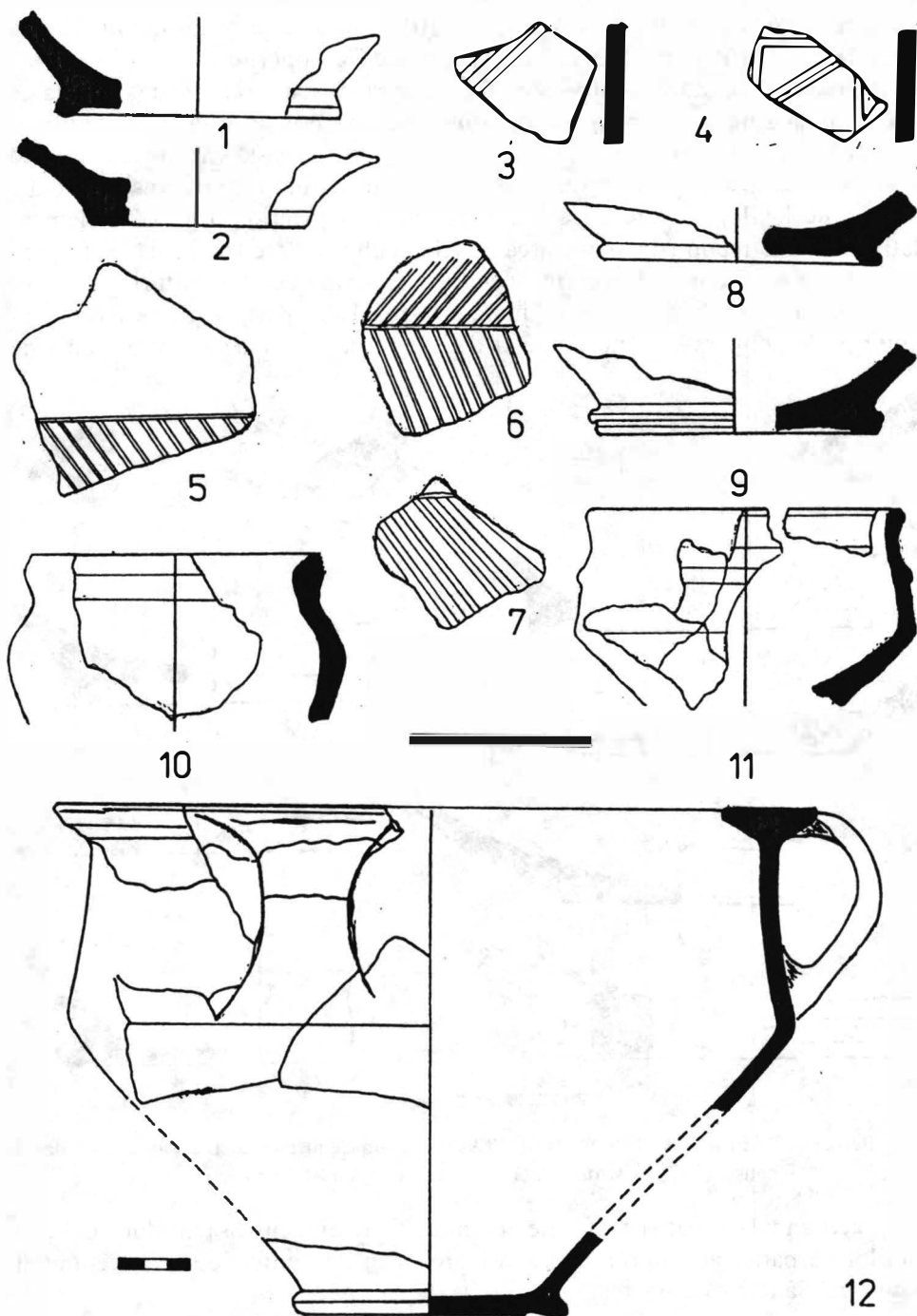

Fig. 6. Boroaia-„Tolan”. T. 1. Ceramică lucrată cu roata din pastă fină, densă, cenușie (4, 10-11) și din pastă cretoasă cenușie (1, 8) și roșie (2-3, 5-7, 9, 12).

precizări în ceea ce privește etnicul culturii, este necesar să discutăm câteva aspecte privind categoriile și formele ceramice descoperite aici.

Ceramica lucrată cu mâna este greu de încadrat cultural pe baza a ceea ce avem, și în acest caz ne lipsește certitudinea pe care o manifestă V. Mihailescu-Bîrliba când atribuie, în totalitate, culturii Przeworsk această categorie ceramică găsită în tumulii din zona Neamțului⁴. Este drept că unul dintre vasele lucrate cu mâna de la Boroaia are baza lătită, profilată în exterior (fig. 3/7), element relativ frecvent întâlnit în modelarea vaselor culturii Przeworsk, dar este prea puțin pentru a atribui toată ceramica lucrată cu mâna acestei culturi.

În ceea ce privește ceramica lucrată la roată din pastă zgrunțuroasă, așa-numita pastă „ciment”, ea nu poate fi deosebită de cea din cultura Sântana de

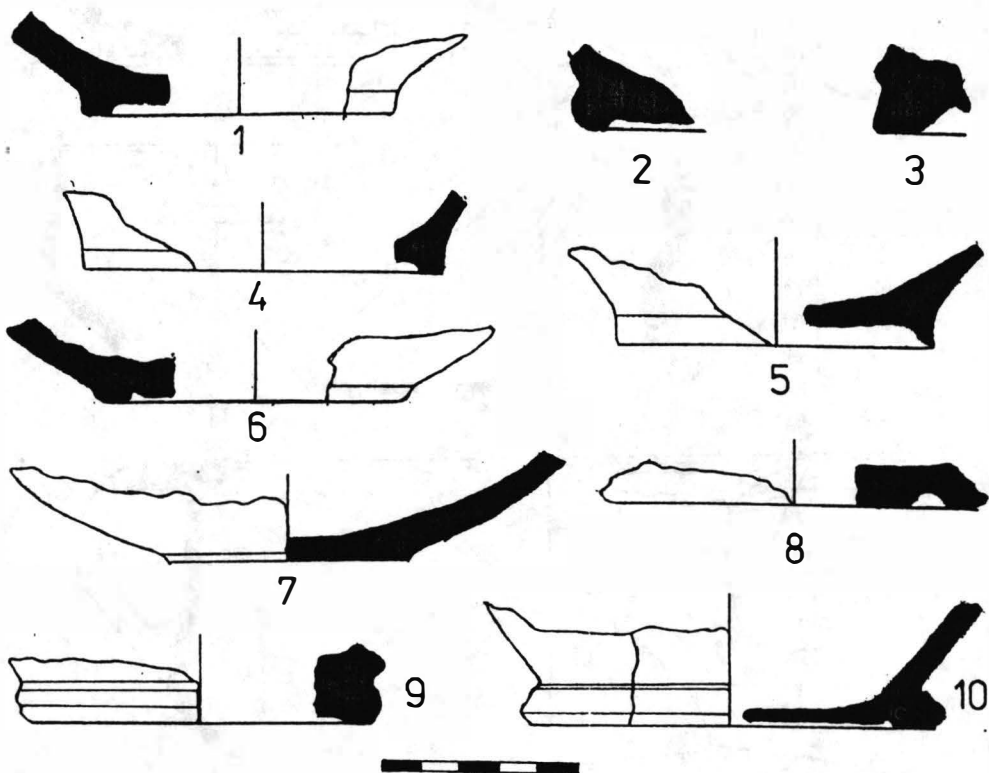

Fig. 7. Boroaia-„Tolan”. T. 1 (1-6, 8-9) și T. 9(7). Ceramică lucrată cu roata din pastă densă cenușie (1-7, 9) și din pastă cretoasă, cenușie (10) și roșie (8).

Mureș, atât ca pastă, cât și ca forme ceramice. Este evident că purtătorii culturii tumulilor carpatici au împrumutat acest procedeu de confecționare a ceramicii din cultura Sântana de Mureș.

⁴ V. Mihailescu-Bîrliba, în *Situri arheologice cercetate în perioada 1983-1992*, Brăila, 1996, p. 115; idem, în *Cronica cercetărilor arheologice 1983-1992*, București, 1997, p. 60-61.

Vasele din pastă fină sunt, cum am specificat mai sus, lucrate din două categorii de pastă: una densă și alta de factură cretoasă, ambele atestate în proporții aproximativ egale. Din pastă cretoasă cenușie sau roșie s-au realizat vase ale căror forme ne conduc către ceramica din secolele anterioare, cea a culturii carpice, ca de altfel și cantitatea apreciabilă de ceramică roșie. Ceramica densă, cu mult nisip în pastă, cuprinde forme care pot fi legate tipologic tot de cultura carpică, dar de cele mai multe ori de cultura Sântana de Mureș.

În situația dată de tumulul de la Boroaia nu avem ceramică romană de import, atât de evidentă în necropolele din zona Neamțului⁵. Sunt câteva profile de vase, între care și un amforidion, care imită forme romane, dar acestea sunt prezente și în cultura Sântana de Mureș, chiar și în complexe mai vechi, cele ale culturii carpice⁶.

Materialul arheologic limitat cantitativ nu ne îngăduie să ajungem la încheieri ferme, totuși subliniem că ceramica din tumulul de la Boroaia atestă amestecul mai multor specii ceramice care se leagă tipologic de cultura carpică, iar altele care sunt sigur împrumutate din cultura Sântana de Mureș. În cazul de față nu sunt evidente preluări directe din lumea romană și nici prezențe indiscutabile ale culturii Przeworsk.

Cantitatea modestă a materialului nu ne îngăduie prea multe discuții, dar investigațiile de la Boroaia semnalează existența unei noi necropole a culturii tumulilor carpatici, situată mai la nord de cele trei din împrejurimile Neamțului, cercetate de V. Mihailescu-Bîrliba⁷. Aceasta dovedește că zona submontană din nordul Moldovei a fost cuprinsă în aria acestei culturi, fapt atestat de altfel și de tumulii de la Botoșana, unde cultura aceasta a fost semnalată pentru prima dată pe teritoriul României⁸ și, recent, de o altă necropolă identificată prin cercetări de teren la Valea Moldovei⁹.

Având în vedere tocmai această arie de răspândire a culturii tumulilor carpatici în zona submontană, acum din ce în ce mai bine conturată, arie situată în contact nemijlocit cu spațiul culturii Sântana de Mureș, credem că nu se poate înțelege nuanțat situația din sec. IV p.Ch. decât prin cercetarea, în paralel, a celor două culturi, între care au avut loc numeroase fenomene de aculturație. Cu toate acestea, cultura tumulilor carpatici și-a păstrat individualitatea, prin ritul și ritualul funerar – incinerarea pe locul ridicării tumulului –, dovedind astfel un conservatorism accentuat¹⁰.

⁵ *Ibidem*, p. 61.

⁶ Unele forme ceramice de la Boroaia (vase borcan, câni, urcioare sau amforidionul) sunt apropiate tipologic de vasele din complexele carpice târzii, cum sunt cele de la Zvorâștea – material inedit.

⁷ Alături de lucrările citate la n. 4, vezi și Dacia, N. S. 24, 1980, p. 181–207.

⁸ D. Gh. Teodor, *Civilizația romană la est de Carpați în sec. V–VII e.n. Așezarea de la Botoșana–Suceava*, București, 1984, p. 18–19. Din 12 movile s-au cercetat numai trei – material inedit.

⁹ Cercetări de suprafață ale autorului.

¹⁰ A judeca atribuirea etnică a culturii numai după materialele ultimei faze din evoluția ei, fără a lua în considerare cele timpurii și a le ignora pe cele din așezări prezintă carențe metodologice. În acest sens, descoperirile din bazinul Tisei Superioare sunt de o mare importanță (V. Kotigoroško, *Ținuturile Tisei Superioare în veacurile III î.e.n. – IV e.n. (Perioadele La Tène și romană)*, București, 1995, p. 122–132), la fel ca și cele care le precedă, cum ar fi necropola tumulară de la Zemplin – cf. M. Ignat, în *Spațiul nord-est carpat în mileniul întunecat*, Iași, 1997, p. 38.

În încheiere, ne exprimăm convingerea că ne aflăm în fața unui amestec de elemente culturale și că departajarea lor este mai mult decât dificilă, situație caracteristică secolului al IV-lea p.Chr., când culturile arheologice sintetizează elemente de o mare diversitate. Din acest motiv atribuirile etno-culturale nu sunt sigure, impunându-se, cu prioritate, studierea așezărilor și a cronologiei interne a culturii tumulilor carpatici.

CONTRIBUTIONS À LA CONNAISSANCE DE LA CULTURE DES TUMULI CARPATIQUES. LE TUMULUS N° 1 DE LA NÉCROPOLE DE BOROAIA (DÉP. DE SUCEAVA)

RÉSUMÉ

On présente les résultats des fouilles archéologiques portant sur un seul tumulus de la nécropole de Boroaia (dép. de Suceava), composée de 11 tumuli. Le rituel funéraire – l'incinération sur place – tout comme le mobilier céramique permettent d'attribuer cette découverte à la culture des tumuli carpatiques. Le tumulus fouillé date du IVe siècle ap. J.-C.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Boroaia, dép. de Suceava. Emplacement et plan de la nécropole tumulaire.

Fig. 2. Boroaia-„Tolan”. T. 1. Plan et profil.

Fig. 3. Boroaia-„Tolan”. T. 1. Céramique modelée à la main.

Fig. 4. Boroaia-„Tolan”. T. 1. Céramique tournée à pâte ayant l'aspect du ciment (4, 5); à pâte fine, grise, dense (2, 7-9); à pâte rouge ayant l'aspect de la craie (1, 6) et grise (3).

Fig. 5. Boroaia-„Tolan”. T. 1. Céramique tournée à pâte dense et grise (1, 3, 5, 7-9), à pâte ayant l'aspect de la craie, grise (11) et brique (2, 4, 6, 10).

Fig. 6. Boroaia-„Tolan”. T. 1. Céramique tournée à pâte fine et dense et grise (4, 10-11); à pâte ayant l'aspect de la craie, grise (1, 8) et rouge (2-3, 5-7, 9, 12).

Fig. 7. Boroaia-„Tolan”. T. 1 (1-6, 8-9); T. 9 (7). Céramique tournée à pâte dense, grise 1-7, 9) et à pâte ayant l'aspect de la craie, grise (10) et rouge (8).

CEL MAI VECHI DECRET DE PROXENIE DE LA HISTRIA

de ALEXANDRU AVRAM

Câteva litere păstrate pe un minuscul fragment de marmură descoperit la **Histria** în 1991, în zona bazilicii din centrul cetății, permit, pe baza unor analogii inspirate cu precădere de **formularele** unor **decrete** timpurii de la **Olbă**, reconstituirea textului unui **decret** prin care **Histria** acorda la sfârșitul sec. V sau la începutul sec. IV a.Chr. calitatea de **proxen** unui număr de cel puțin două persoane.

În decursul săpăturilor arheologice executate în campania din 1991 la marea bazilică creștină din secolul al VI-lea p. Chr. situată în centrul cetății s-a descoperit în caseta L 13, la adâncimea de -0,40 m, un minuscul fragment de marmură purtând doar câteva litere¹. Evident, este vorba de un crâmpci dintr-o stelă mult mai veche rătăcită în dărâmătura târzie (fig. 1).

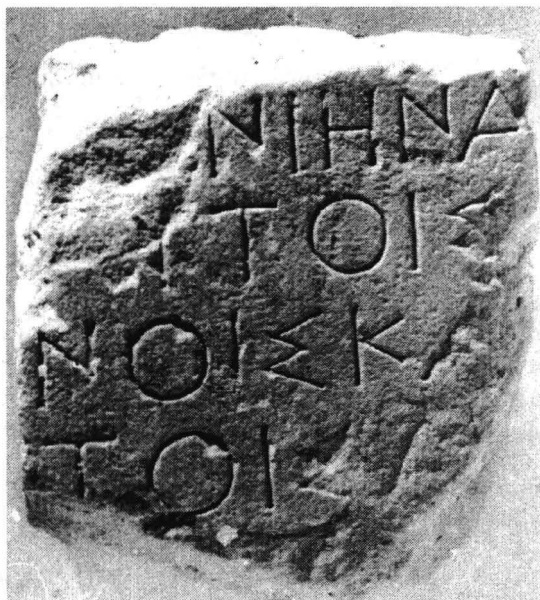

Fig. 1. Fragment de decret de proxenie de la Histria (sfârșitul sec. V sau începutul sec. IV a.Chr.).

¹ Inscriptia mi-a fost oferită spre studiu cu liberalitate de conducătorul săpăturilor din acest sector, profesorul Alexandru Suceveanu, căruia țin să-i mulțumesc și pe această cale.

Fragmentul (î. = 15 cm; lat. = 14 cm; gros. = 4,8 cm) este spart în toate părțile, mai puțin pe latura din stânga, parțial păstrată. Scrierea este foarte elegantă, cu litere adânc gravate, dispuse aproape στοιχειδόν. Deși din puținele litere conservate (î. literelor = 2–2,2 cm) nu se detașează forme foarte caracteristice, atrag totuși atenția *sigma* cu extremitățile oblice, *ny* cu piciorul din dreapta vizibil mai scurt, *kappa* cu brațele oblice scurte, ba chiar și *alpha* cu bara mediană orizontală și *omikron* de aceeași dimensiuni cu restul literelor. Strict paleografic discutând, inscripția poate fi atribuită secolului al IV-lea a.Chr., cu preferință pentru prima sa jumătate.

Se pot distinge următoarele litere:

NIHNA
AYTOIS
NOISKA
TOISA

R. 1: la început lipsesc două litere.— R. 2: *alpha* asigurat; deși afectat de spărtură, ductul rămâne vizibil grație adâncimii gravurii, mai ales în partea inferioară a picioarelor și la bara mediană.— R. 3: *alpha* de la sfârșit parțial vătămat, dar indubitabil.— R. 4: *sigma* și *alpha* parțial afectate de ciobituri, dar sigure.

Scrierea elegantă a inscripției duce cu gândul la un document oficial, foarte probabil un decret. Mi-au atras atenția, pentru început, formele de dativ plural (de două ori τοῖς sau -τοῖς, apoi -vois), ceea ce m-a făcut să încerc o combinație pornind de la ideea că documentul prevedea acordarea unor privilegii. Pe de altă parte, pentru a decupa literele din primul rând, cea mai comodă – dacă nu singura – soluție mi se pare -νίην, cu η ionic pentru α în acuzativul redat în *koiné* în -αν. Or, dacă admitem această particularitate fonetică ionică, inscripția nu poate fi mai târzie de mijlocul secolului al IV-lea a.Chr.; datarea cea mai probabilă mi se pare chiar începutul sec. IV, fără a exclude nici sfârșitul veacului al V-lea a.Chr.²

Pe de altă parte, astfel explicată, frântura de cuvânt din r. 1, -νίην, conduce ușor spre întregirea [προξε]νίην, astfel că textul începe să-și dezvăluie caracterul, mai ales după unele analogii oferite de decrete timpurii de proxenie de la Olbia³. Propun următoarea interpretare:

[Αγαθῇ τύχῃ]
[Ἰστριανοὶ ἔδωκαν]
[τοῖς *nomen patris*]
[πασιὶν *nomen* καὶ]

² Pentru particularitățile dialectale ale celor mai vechi inscripții de la Histria vezi D. M. Pippidi, în D. M. Pippidi, Em. Popescu (ed.), *Epigraphica. Travaux dédiés au VIIe Congrès d'épigraphie grecque et latine (Constantza, 9–15 septembre 1977)*, București, 1977, p. 9–24.

³ IOSPE I², nr. 20–23; T. N. Knipovič, E. I. Levi, *Nadpisi Ol'vii (1917–1965)*, Leningrad, 1968, nr. 1–15. Pentru tipurile de formular vezi I. G. Vinogradov, VDI, 1981, 2, p. 74.

[*nomen, ethnicum* προ]-
 [ξε]νίην ἀ[τελέην]
 αὐτοῖς [καὶ ἐκγό]-
 νοῖς κα[θάπερ καὶ]
 τοῖς ἄλλοις προ]-
 5 [ξένοις - - - - -]

Note critice:

Înainte de r. 1: titularii decretului trebuie să fi fost cel puțin în număr de doi (cf. αὐτοῖς din r. 2), dar nu este obligatoriu să fi fost frați. Formularul propus aici este inspirat de un decret de la Olbia datat în a doua jumătate a sec. IV, probabil cca 340–330 a.Chr.⁴:

Ἀγαθῇ τύχῃ·
 Ὀλβιοπολῖται ἔδωκαν
 τοῖς Θεοπρόπου παισὶν
 Θεοφάνει καὶ Ἀρίστι
 Ἡρακλεώταις αὐτοῖς
 καὶ ἐκγόνοις προξε-
 νίαν, πολιτείαν,
 ἀτέλειαν πάντων
 χρημάτων κτλ.

Chiar admitând că am avea a face cu frați, παισὶν ar putea fi înlocuit de υἱοῖς. Prezența etnicului este însă obligatorie.

Este foarte probabil ca, înainte de [προξε]νίην, să fi figurat și [πολιτείην]. Inscriptiile de la Olbia menționează privilegiul cetățeniei potențiale abia după calitatea de proxen. Există însă și un decret în care acest privilegiu nu figurează; or tocmai acest decret pare să fie de la sfârșitul sec. V a.Chr.⁵:

Ὀλβιοπολῖ[τ]αι [τῶι δεινῷ]
 Πυρραλίω[νος Χερσο]-
 νησίτηι ἔ[δωκαν προ]-
 ξενίην καὶ ἀτελέην]
 5 [πάντων [χρημ]άτων]
 κτλ.

Evident, topica poate fi ușor schimbată, cu [ἔδωκαν] dispus după numele beneficiarilor privilegiilor.

[Ἰστριανοὶ τοῖς]
 [*nomen patris* παισὶν]

⁴ *Nadpisi Ol'vii*, nr. 6: L. Dubois, *Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont*, Geneva, 1996, p. 44–45, nr. 20.

⁵ *Ibidem*, nr. 3, de completat cu nr. 12 și 107; cf. pentru noile interpretări și pentru datare Vinogradov, *Političeskaja istorija olvijskogo polisa, VII–I vv. do n. e.. Istoriko-epigrafičeskoe issledovanie*, Moscova, 1989, p. 139–140 și n. 18: Dubois, *op. cit.*, datează decretul cca 400–375 a.Chr.

[*nomen* καὶ *nomen*,]
 [*ethnicon* ἔδωκαν προ]-
 [ξε]νίην ἀ[τελέην]
 κτλ.

R. 1 și 3: ἀ[τελέην] sau ἀ[τελείην] pentru ἀ[τέλειαν] și [ἐκγό]νοις pentru [ἐγγό]νοις sunt, la această dată, obligatorii.

R. 3. Întrucât în r. 4 apare un nou dativ (τοῖς sau -τοῖς), nu cred că începutul de cuvânt κα- ar putea trimite la conjuncția καί, care s-ar repeta astfel prea des. Sugerez mai degrabă κα[θάπερ], cu posibilități de continuare oferite de modele relativ frecvente, întâlnite între altele, în decretale de proxenie de la Delphi: καθάπερ καὶ τοῖς ἄλλοις προξένοις⁶, “ca și celorlalți proxeni”, “precum în cazul celorlalți proxeni”.

Remarc în final că soluția pe care o propun prevede un număr constant de 13–14 semne de rând. Evident, în reconstituirea textului înainte de primul rând conservat distribuția literelor pe rânduri este aleatorie: orice combinație este posibilă, mai ales că, după cum se știe, la acea dată nu exista constrângerea despărțirii în silabe după regulile gramaticale.

Dată fiind dubla analogie (ionismul [προξε]νίην și foarte probabila lipsă a acordării cetățeniei potențiale) cu unul din decretale olbiene deja amintite, nu este exclus ca fragmentul de decret prezentat aici să fie databil la sfârșitul veacului al V-lea a.Chr.; este vorba, în orice caz, de departe, de cel mai vechi decret de proxenie cunoscut până acum la Histria.

LE PLUS ANCIEN DÉCRET D'HISTRIA OCTROYANT LA PROXÉNIE

RÉSUMÉ

Un petit fragment de marbre trouvé en 1991 à Histria (Istros) dans le secteur de la grande basilique chrétienne située au centre de la ville conserve quelques lettres, à partir desquelles on est en droit de restituer un formulaire propre aux décrets octroyant la proxénie (mot-clé, l. 1: [προξε]νίην, avec η ionien pour α) à deux – ou plusieurs – étrangers qui étaient sans doute des frères. L'essai de restitution met à profit notamment les formulaires des décrets d'Olbia. Une double analogie avec le décret olbien *Nadpisi Ol'vii*, n°s 3+12+107 de la fin du Ve s. av. J.-C. (cf. n. 5) – orthographe προξενίην et non octroi de la *politéia* – est en état de suggérer pour le fragment de décret d'Histria une date située vers la fin du Ve ou vers le début du IVe s. av. J.-C. au plus tard. Il s'agit donc, quoi qu'il en soit, du plus ancien décret d'Histria octroyant la proxénie.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Fragment de décret d'Histria octroyant la proxénie (fin du Ve ou début du IVe s. av. J.-C.).

⁶ Vezi de exemplu, Syll³, nr. 195.

MONUMENT EPIGRAFIC INEDIT DE LA HISTRIA

de ALEXANDRU AVRAM și MIHAELA MARCU

Un bloc de marmură descoperit în campania din 1994 în **zona sacră a Histriei** poartă două **inscripții**. Monumentul fusese la origine o **bază onorifică** (poate de statuie) pentru un **binefăcător**, εὐεργέτης (fața A, sfârșitul sec. II–începutul sec. I a.Chr.). Distrus între timp, blocul a fost reprelucrat în epoca lui **Hadrian**, când pe o altă latură (fața B) a fost gravat un **catalog al preoților** lui **Dionysos Karpophoros** (cf. ISM I, 198, 203–206 și 222), datat prin **eponimia divină** a lui **Zeus**. Doi din cei trei **preoți** erau deja cunoscuți din **inscripțiile** ISM I, 57 și 193.

Săpăturile întreprinse în 1994 în **zona sacră a Histriei**, mai exact într-un cartier de locuințe din epoca romano-bizantină, care suprapune ruinele vechiului *temenos* din perioada greacă¹, au condus, între altele, la identificarea unei *insula* compuse din câteva edificii și delimitate pe cele patru laturi ale sale de străzi. Descoperirile acumulate de-a lungul campaniilor anterioare indică pentru această *insula* o dată situată în prima jumătate a sec. VI p.Chr. În structura zidurilor și a străzilor au fost adesea descoperite blocuri prelucrate, ba chiar și fragmente arhitectonice și sculpturale provenind din monumente mai vechi și reutilizate ca piatră de construcție pentru amenajarea edificiilor târzii. Pavajul străzilor este compus cu precădere din dale de șist, dar și din pietre de calcar sau de marmură, în mare parte reutilizate. Acesta este și cazul unui bloc de marmură amplasat în pavajul străzii exact în dreptul colțului de SE al *insulei*. La nivelul pavajului, în momentul cercetării străzii, era vizibilă numai una din fețele sale, care se prezenta sub forma unei stele cu fronton și acrotere purtând o inscripție dispusă pe opt rânduri. Starea de conservare era atât de satisfăcătoare, iar poziția de expunere a câmpului inscripției atât de favorabilă, încât am fost în măsură să citim textul chiar înainte de extragerea blocului din pavaj. Se părea că am fi avut a face cu o placă de mică grosime; abia după ce am fotografiat monumentul în poziția sa *in situ* și am încercat să-l degajăm am avut surpriza să constatăm că, în ciuda aparențelor, era vorba de un bloc de mari dimensiuni. Mai mult decât atât, una din fețele sale, încă invizibilă în timpul săpăturii, purta, la rândul ei, o altă inscripție.

La origine, monumentul respectiv fusese conceput ca o bază, probabil pentru o statuie. Din baza originală nu s-a păstrat decât jumătatea din dreapta, ușor vătămată sus și jos (dimensiunile actuale: î. = 32 cm; lat. = 55 cm; gros. = 27 cm). Inscripția gravată pe bază (în continuare, fața A) est dispusă aproape στοιχῆδόν pe trei rânduri. Restituirea parțială a textului lasă să se înțeleagă că rândurile, de o lungime din ce în ce mai mică de sus în jos, erau judicios

¹ Săpăturile din acest sector au fost executate începând cu anul 1990 de Alexandru Avram, Konrad Zimmermann, Monica Mărgineanu Cârstoiu și Emilian Teleagă, asistați în ultimele campanii de studenții (acum absolvenți) Mihaela Marcu și Iulian Bărzescu, și vor face în curând obiectul unei publicații arheologice detaliate.

centrate. Literale (î. = 1,5 cm), adânc săpate și elegant gravate, par să indice o dată spre sfârșitul secolului al II-lea sau începutul secolului I a.Chr. (fig. 1 a). Citim:

[- - - - -] ΤΩΝ ἡ βουλὴ καὶ ὁ δῆμος
[τὸν δεῖνα] Θεογνήτου
[τὸν εὐερ] γέτην

Avem deci a face cu un nou monument onorific consacrat unui binefăcător. Până acum nu cunoaștem la Histria decât două inscripții cu formular asemănător, databile în sec. III (ISM I, 70), respectiv II a.Chr. (ISM I, 71), numărul acestora trebuie să fi fost însă mult mai mare.

Numele Θεόγνητος, pe care îl poartă tatăl titularului, este foarte frecvent la Histria în epoca elenistică, ceea ce face ca orice anchetă prosopografică, condusă cu gândul de a identifica personajul cu vreunul din binefăcătorii poporului histrian în jurul anului 100 a.Chr., să se aventureze pe un teren nesigur. Cu toate acestea, decretul cvasicontemporan votat de véoi în cinstea unui fiu al lui Θεόγνητος, gimnaziarh (ISM I, 59), care prevede, între altele, *expressis uerbis*, să i se ridice beneficiarului o statuie în gimnaziu², pare să sugereze că ar fi vorba de aceeași persoană. Chiar și în aceste condiții însă, noul monument nu ar fi unul și același cu cel menționat pentru statuia de bronz din decretul aici amintit, ci baza (unei alte statui?) amplasată în temeiul unui decret promulgat de Sfatul și Poporul histrian³.

În mod sigur abia după ce baza consacrată fiului lui Theognetos a fost distrusă și redusă la cca jumătate din dimensiunile sale originare, partea conservată a fost reutilizată și prelucrată în vederea gravării unei noi inscripții. Putem afirma acest lucru întemeiați pe observația că amenajarea câmpului noii inscripții folosește exclusiv partea posterioară (în continuare, fața B) rămasă disponibilă după distrugerea blocului. În raport cu inscripția inițială, cele opt rânduri foarte scurte ale noului text sunt dispuse paralel cu înălțimea vechii baze. În locul unde baza se spărsese lapicidul a realizat un fronton cu acrotere mici, ceea ce a conferit acestei fețe aspectul unei „stele” a cărei impresionantă grosime reprezenta, de fapt, înălțimea inițială a bazei (fig. 1 b). Caracterele paleografice datează noul text în epoca Antoninilor. Citim:

Ἀγαθῇ τύχῃ·
Ἐπὶ ἱέρειω Διὸς

² R. 12 și urm.: ἐπηνῆσθαι μὲν ἐπὶ [τούτοις - - - -] Θεογνήτου καὶ στεφανοῦσθαι αὐτὸν κατ' ἐναῖντὸν ἐπὶ τοῦ γλυκισμοῦ χρυσῶι σ[τεφάνωι ἐν τ]ῇ τῶν Ἑρμαίων ἡμέρᾳ φιλοτιμίᾳ καὶ εὐ[νοίας τῆς] εἰς αὐτοῦς· σταθῆναι δὲ αὐτοῦ καὶ εἰκόν[α χαλ]κῆν ἐν τῷ γυμνασίῳ κτλ.

³ După cum se știe, în cetatea greacă era o obișnuință ca decretul inițiat de φυλαί, asociații culturale, colegii, efebi, véoi etc. să fie promulgate după ce titularul în cauză obținuse deja onoruri din partea instanțelor politice (Sfat și Adunare).

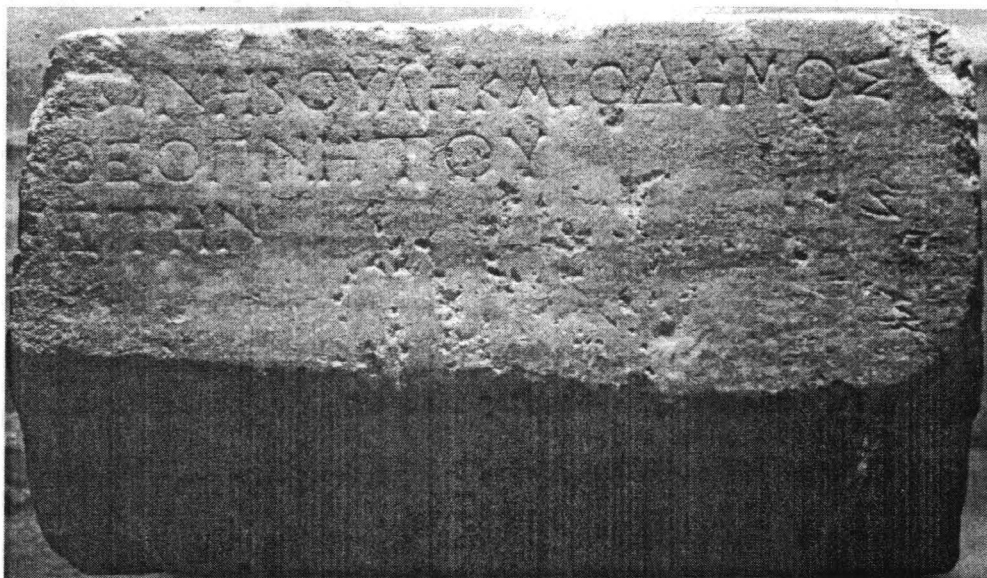

Fig. 1. Histria. Bloc de marmură descoperit în zona sacră în 1994. a Fața A: bază cu inscripție pentru un binefăcător (sfârșitul sec. II–începutul sec. I a.Chr.); b Fața B: catalog al preoților lui Dionysos Karpophoros (epoca lui Hadrian).

τὸ ε' Διονύσου Καρ-
 4 ποφόρου ἱερεῖς
 Ἑκαταῖος Εὐξενί-
 δου, Ἑστιαῖος Δ[ί]-
 ωνος, Κλειτοφῶ[ν]
 8 Διονυσίου.

Traducere:

«Într-un ceas bun. În anul celui de al cincilea sacerdoțiu al lui Zeus, preoții lui Dionysos, Dătătorul-de-roadă: Hekataios, fiul lui Euxenides; Hestiaios, fiul lui Dion; Kleitophon, fiul lui Dionysios.»

Este vorba, evident, de un nou document referitor la preoții lui Dionysos *Karpophoros*, care se adaugă celor cinci deja cunoscute până acum: ISM I, 198, 203–206. Remarcăm însă că în celelalte cataloage de acest gen conservate într-un mod satisfăcător (ISM I, 198, 204) se menționează patru nume, în vreme ce noua inscripție nu cuprinde decât trei. Toate documentele sunt de epocă imperială; de altfel, pentru Dionysos nu există încă la Histria nici o mărturie explicită cu privire la cultul său în epoca preromană.

Deși modest în sine, acest nou monument este în măsură să trezească un anumit interes, iar aceasta din cel puțin două motive. În primul rând, se cuvine a sublinia eponimia divină care datează documentul. Este vorba de Zeus, care deține eponimia pentru a cincina oară⁴, situație pentru care inscripțiile de la Histria oferă paralele atât în epoca elenistică (ISM I, 63), cât și în epoca imperială (sec. III p.Chr.): ISM I, 142 (ἱερωμένων Διοσκόρων τὸ δ') și 222. În legătură cu această din urmă inscripție – gravată într-un medalion din care nu se mai păstrează decât partea superioară a câmpului inscripției delimitat de o ogivă în relief (fig. 2) – credem că dispunerea literelor și amplexarea lacunelor invită, pentru primele rânduri, mai degrabă la restituția

Ἀγαθῇ τύ[χη]
 ἐπὶ ἱερεω Διὸς Π[ολιεύς]
 [τὸ ι]γ' οἱ ἱερεῖς θεοῦ μ[εγάλου - -]

decât la soluția reținută în *corpus*:

Ἀγαθῇ τύ[χη]
 ἐπὶ ἱερεω Διὸς Π[ολιεύς]
 [οὔ]τοι ἱερεῖς θεοῦ·

⁴ Despre eponimiile divine vezi în general L. Robert, *Hellenica* 2, 1946, p. 51–58; L. și J. Robert, *Journal des Savants*, 1976, p. 234–235, n. 328–329; *idem*, *Fouilles d'Amyzon en Carie I. Exploration, histoire, monnaies et inscriptions*, Paris, 1983, p. 251.

Propunem această soluție, între altele, pentru că noul nostru document demonstrează că – atâta vreme cât eponimiile lui Zeus (Polieus) par să fi fost frecvente – se impunea specificarea ordinii. Din moment ce deja în epoca lui Hadrian Zeus deținea pentru cea de a cincia oară eponimia cetății, așa cum o demonstrează inscripția noastră, nu este imposibil ca, la data unui document din epoca Severilor, precum ISM I, 222, același zeu să fi fost eponim pentru a treisprezecea oară ($\iota\gamma' = 13$)⁵. Pe de altă parte, nu credem că preoții în cauză erau cei ai lui Zeus (am fi așteptat atunci mai degrabă oī ἱερεῖς τοῦ θεοῦ, înțelegând deci θεός = Zeus), ci preoții „marelui zeu”, în cazul nostru Dionysos⁶, astfel că și acest document se adaugă seriei de *catalogi* menționându-i pe preoții fiului Semelei.

Fig. 2. Histria. Inscripția ISM I, 222 (epoca Severilor).

⁵ Vezi, de exemplu, la Odessos o inscripție din anul 221 p.Chr., unde un zeu ajunsese să dețină eponimatul pentru cea de a cincisprezecea oară: IGB I² 47 bis, r. 5: ἱερωμένου Θεοῦ Μεγάλου Δερζελα τὸ πεντεκαίδεκατον.

⁶ La dreapta nu se mai vede decât un *apex* superior de la piciorul unei litere neidentificabile; nu este exclus – nici obligatoriu însă – un *my*. Cf., în acest caz, ca paralelă ISM I, 100, r. 4: [οἱ πε]οῖ τὸν μέγαν θεὸν Διόνυσον. O altă chestiune – de o amploare cu totul incompatibilă însă cu caracterul notei de față – ar privi eventualul raport între „marele zeu Dionysos” atestat în epoca imperială și încă enigmaticul Θεός Μέγας căruia un thasian îi consacră la Histria în sec. III a.Chr. un templu (ISM I, 145).

În altă ordine de idei, documentul ne dă posibilitatea de a progresa în cunoștințele noastre de prosopografie histriană în epoca Antoninilor. Doi dintre cei trei preoți menționați sunt cunoscuți grație altor inscripții. Hekataios, fiul lui Euxenides, este fără îndoială părintele Abei, beneficiara celebrului decret ISM I, 57⁷, datat, la rândul său, după autorul propunerii (Οὐλπιος Δημήτριος), același cu Μ. Οὐλπιος Δημήτριος, υἱὸς Ἀρτεμῆ, membru al gerusiei înainte de 138. Ginerele lui Hekataios al lui Euxenides și soțul Abei – Herakon, fiul lui Aristomachos – este, la rândul-i, atestat ca membru al colegiului de preoți ai lui Dionysos *Karpophoros* de inscripția ISM I, 198.

Pe de altă parte, Hestiaios, fiul lui Dion, figurează printre fruntașii gerusiei histriene din 138⁸. După cum se știe, acest din urmă document cuprinde o listă de nume de persoane din mai multe generații; primele nume gravate desemnează persoane active într-o epocă mult mai timpurie decât afișarea efectivă a stelei în 138, în vreme ce ultimele nume au fost înscrise treptat după această dată. Un examen prosopografic recent a demonstrat că numele figurând pe coloana A (din stânga) de la r. 41 până la r. 100 au fost săpate în epoca lui Hadrian⁹. Hestiaios, fiul lui Dion, era deci membru al gerusiei în timpul domniei acestui împărat. Date fiind toate aceste conexiuni prosopografice însoțite de repere cronologice, noul nostru document poate fi datat în epoca lui Hadrian. El este deci anterior atât decretului în cinstea Abei, cât și listei de preoți ISM I, 198¹⁰.

Singurul nementionat de alte documente din cei trei preoți rămâne Kleitophon, fiul lui Dionysios. În schimb, binecunoscuta listă a binefăcătorilor din φυλῇ [Βορέω]ν (ISM I, 191) „după cea de a doua întemeiere a cetății” (εὐεργέται μετὰ τὴν δευτέραν κτίσιν τῆς πόλεως), include un Διονύσιος Κλειτοφῶντος (r. II 8). Având în vedere atât regulile onomastice grecești, conform cărora fiul cel mai vârstnic purta de obicei numele bunicului său, cât și legăturile prosopografice stabilite cu diferite ocazii, mai ales de D. M. Pippidi, pe baza anumitor documente care perseverează în a repeta numele membrilor unui număr relativ restrâns de familii de notabili, ni se pare foarte probabil ca Dionysios, fiul lui Kleitophon, să fi fost fie tatăl, fie străbunicul lui Kleitophon, fiul lui Dionysios, din inscripția noastră. Așa cum am arătat, *floruit* celorlalți doi preoți poate fi datat în epoca lui Hadrian, ceea ce asigură poziția cronologică a inscripției noastre. Pe de altă parte, între lista binefăcătorilor din φυλῇ [Βορέω]ν, ISM I, 191, și lista membrilor gerusiei din 138, ISM I, 193, există un decalaj cronologic de câteva generații. În aceste condiții, am vedea în acel Dionysios, fiul lui Kleitophon, pe străbunicul lui Kleitophon, fiul lui Dionysios, din inscripția

⁷ R. 4 și urm.: ἐπειδὴ Ἀβα Ἑκαταίου τοῦ Εὐξενίδου θυγάτηρ γυνὴ δὲ Ἡράκοντος Ἀριστομάχου κτλ.

⁸ ISM I, 193, r. A 47.

⁹ M. Musielak, în L. Mrozewicz, K. Iłski (ed.), *Prosopographica*, Poznań, 1993, p. 97–108 (mai ales p. 101–103).

¹⁰ În privința acestei din urmă inscripții, D. M. Pippidi ajunsese deja la o datare posterioară listei fruntașilor gerusiei din 138 întemeiat pe observația că unul din preoții lui Dionysos *Karpophoros* (Herakon, fiul lui Aristomachos – soțul Abei a lui Hekataios) era fiul lui Aristomachos al lui Herakon, membru al gerusiei în timpul lui Hadrian (ISM I, 193, r. A 45).

noastră, ceea ce ar sugera că lista binefăcătorilor „după cea de a doua întemeiere a cetății”, ISM I, 191, va fi fost redactată pe la sfârșitul domniei lui Augustus sau prin primii ani ai domniei lui Tiberiu¹¹.

Ținând cont de data sa relativ timpurie, inscripția de pe fața B a noului monument epigrafic pe care l-am prezentat este cel mai vechi document atestând cultul lui Dionysos *Karpophoros* la Histria.

MONUMENT ÉPIGRAPHIQUE INÉDIT D'HISTRIA

RÉSUMÉ

Un bloc de marbre découvert en 1994 dans le pavé d'une rue datable de la première moitié du VIe siècle ap. J.-C. pendant les fouilles poursuivies dans le quartier d'époque tardive qui recouvre l'ancien *téménos* d'Histria porte deux inscriptions.

Le monument a été à l'origine une base (de statue?) honorifique érigée vers la fin du IIe ou au début du Ier s. av. J.-C. pour un évergète local, fils d'un Théognètos (inscription face A, fig. 1/a). Il est bien possible qu'il s'agisse de la même personne que le titulaire du décret des *néoi*, ISM I, 59.

Après sa destruction, l'ancienne base – réduite à peu près à sa moitié – a été réutilisée: une de ses faces a été transformée en une stèle à fronton et acrotères (face B, fig. 1/b) sur laquelle on a gravé un catalogue des prêtres de Dionysos *Karpophoros* (cf. ISM I, 198, 203–206 et 222). Datée de l'éponymie divine de Zeus pour la cinquième fois (cf. ISM I, 222, ~ lecture corrigée: fig. 2), l'inscription mentionne trois prêtres, dont Ἐκαταῖος Εὐχενίδου est le père d'Aba (ISM I, 57), Ἑστιαῖος Δ[ί]ωνος est membre de la gérusie à l'époque d'Hadrien (ISM I, 193, l. A 47), alors que Κλειτοφῶ[ν] Διονυσίου pourrait être l'arrière-petit-fils d'un Διονύσιος Κλειτοφῶντος mentionné par ISM I, 191, l. II 8. Les connexions prosopographiques établies avec plusieurs inscriptions datent ce catalogue de l'époque d'Hadrien: il s'agit de la plus ancienne attestation du culte de Dionysos *Karpophoros* à Histria.

EXPLICATION DES FIGURES

Fig. 1. Histria. Bloc de marbre découvert dans la zone sacrée en 1994. a Face A: base à inscription pour un évergète (fin du IIe–début du Ier s. av. J.-C.); b Face B: catalogue des prêtres de Dionysos *Karpophoros* (époque d'Hadrien).

Fig. 2. Histria. Inscription ISM I, 222 (époque des Sévères).

¹¹ Alexandru Avram va reveni în curând asupra datei și a altor probleme legate de această importantă inscripție.

PIESE DE PORT DESCOPERITE ÎN AȘEZAREA GETO-DACĂ DE LA DOBREȘTI, JUD. DOLJ

de PETRE GHERGHE

Se publică o placă de **pafta** din fier, descoperită în asociere cu două **fibule** într-un bordei din **așezarea geto-dacă** de la **Dobrești, jud. Dolj**. Asocierea de obiecte aduce noi argumente pentru datarea paftalelor respective în **sec. I a.Chr.**, eventual chiar în prima jumătate a acestui secol.

În toamna anului 1985 pe teritoriul comunei Dobrești (jud. Dolj), în punctul numit de localnici „Gura Izvoarelor”, situat pe valea Sărtăluului, au fost efectuate cercetări arheologice sistematice¹. În cursul săpăturilor au fost sesizate mai multe niveluri de locuire, cel mai vechi aparținând culturii Boian V, iar cel mai nou epocii geto-dace clasice. Materialul neolitic descoperit este deosebit de important prin aceea că, pentru întâia oară, este semnalată o așezare de tip Boian V pe cursul Jiului. Totodată, această descoperire pune în discuție, din nou, problema sfârșitului culturilor neolitice din Oltenia, a contribuției lor la geneza culturilor Sălcuța și Gumelnița, precum și a raporturilor cronologice dintre acestea².

În rândurile de față dorim să semnalăm unele materiale deosebite, aparținând locuirii geto-dace din situl de la Dobrești. Nivelul respectiv, ultimul în succesiunea stratigrafică, avea grosimi cuprinse între 0,10 și 0,40 m. De acest nivel se leagă unele locuințe de suprafață sau de tip „semibordei” și mai multe gropi menajere (inițial pentru provizii), de formă cilindrică sau conică, de dimensiuni mari. Materialul arheologic recoltat din strat sau din complexele amintite constă în principal din fragmente ceramice, cărora li se adaugă câteva piese de metal, în principal accesorii vestimentare, care merită a fi prezentate și analizate separat. Este vorba de o pafta, două fibule, un ac, o lamă de cuțit și o bobită de bronz topit – descoperite într-o locuință adâncită incendiată.

Paftalele de felul aceleia de la Dobrești (fig. 1/1) se compun din două părți principale: placa cu laturile lungi arcuite, terminată la un cap printr-un cârlig, și piesa de fixare la curea prin nituire. Cele două piese erau unite (articulate) printr-un sistem de balama cu ax³. Din paftaua de la Dobrești s-a

¹ Săpăturile au fost efectuate de autor. Situl ne-a fost semnalat de profesorul V. Ciucă.

² Cf. P. Gherghe, M. Nica, V. Ciucă, Oltenia. Studii și comunicări 5–6, 1984–1986 (1987), p. 7–17.

³ M. Babeș, SCIVA 34, 1983, 3, p. 196–221. Acest studiu rămâne singurul în care se face o analiză detaliată, pertinentă, a paftalelor de epocă Latène târzie din Dacia și în general din spațiul sud-est-european și, de aceea, în continuare ne vom întemeia pe observațiile și concluziile sale. Cf. și A. Rustoiu, *Metalurgia bronzului la daci (sec. II î.Chr. – sec. I d.Chr.). Tehnici, ateliere și produse de bronz*, Bibliotheca thracologica XV, București, 1996, p.120–121 și fig. 78–85, care reproduce, în esență, rezultatele cercetării întreprinse de M. Babeș.

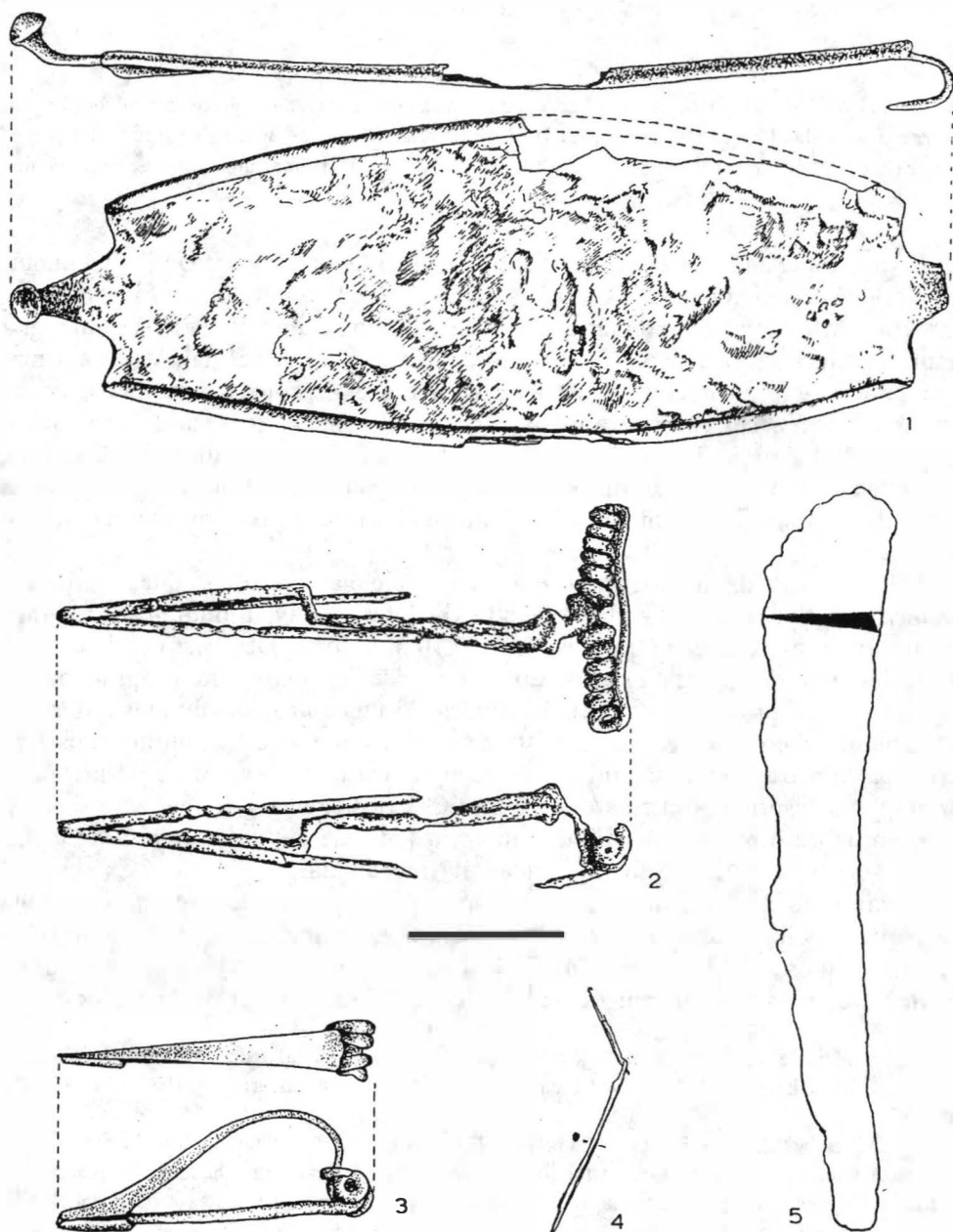

Fig. 1. Dobrești, jud. Dolj. Piese de port și ustensile dintr-o locuință adâncită (1 fier și bronz; 2-3, 5 fier; 4 bronz).

păstrat (ca și în majoritatea descoperirilor de acest fel) numai placa. Aceasta era din fier și a fost inițial acoperită cu o tablă subțire de bronz, decorată în tehnica *au repoussée*. Judecând după urmele păstrate, decorul consta probabil din cercuri; în fapt, la majoritatea paftalelor cunoscute ornamentul cuprindea cu predilecție cercuri sau/și semicercuri, în combinație cu alte motive. Fixarea foi de bronz se făcea prin rabatarea marginilor lungi ale plăcii de fier. Sistemul de realizare a balamalei era alcătuit din trei urechi tubulare: una centrală, care făcea corp comun cu placa, și două laterale, realizate pe piesa de fixare la curea. Cele două părți componente ale paftalei se asamblau cu ajutorul unui ax (știft) de fier. Această construcție este caracteristică tipului I după M. Babeș⁴.

Placa de pafta de la Dobrești măsoară în lung. 18,3 cm și are lat. max. de 6,4 cm. Prin dimensiunile sale ea se apropie de piesele descoperite la Sighișoara și la Popești⁵. În Oltenia, descoperirea de la Dobrești atestă pentru întâia oară răspândirea paftalelor de tip I. Piesele mai demult cunoscute de la Orlea (jud. Olt) și Ostrovul Șimian (jud. Mehedinți) aparțin tipului II după Babeș, iar piesa de la Ocnița (jud. Vâlcea) nu poate fi încadrată tipologic, datorită stării fragmentare⁶.

Alături de placa de pafta, în același bordei incendiat de la Dobrești au fost descoperite două fibule de fier. Prima (fig. 1/2) este de schemă Latène mijlocie, cu picior lung, ornamentat la partea superioară a port-agrafei, și cu resort de asemenea lung, format din 12 spire (lung. fibulă 11 cm; lung. resort 4,5 cm). Cea de-a doua fibulă (fig. 1/3) este de schemă Latène târzie; ea are arcușul aplatizat, de formă triunghiulară, și resortul scurt (patru spire), cu coardă inferioară, trecută pe sub capul arcușului (lung. 6,1 cm).

În același complex au mai fost descoperite o lamă de cuțit din fier (lung. 14,4 cm; fig. 1/5), un ac de bronz, îndoit (fig. 1/4) și un rest de bronz topit, de mărimea unui bob de mazăre, provenind probabil dintr-un obiect de podoabă trecut prin foc.

Aproape fără excepție, paftalele de genul celei de la Dobrești, atât de tipul I, cât și de tipul II, au apărut în situri, respectiv depuneri din sec. I a.Chr.⁷. Descoperirea de la Dobrești este deosebit de importantă prin aceea că ea întărește și chiar precizează această datare a paftalelor Latène târzii din Dacia. Cele două

⁴ Babeș, *op. cit.*, p. 199 urm.

⁵ *Ibidem*, p. 200 și fig. 1; 2/1.

⁶ *Ibidem*, p. 215 (catalog) și fig. 3/1, 3; 4/8.

⁷ *Ibidem*, p. 196–199; Rustoiu, *op. cit.*, p. 121. Singura excepție invocată pentru a data o astfel de piesă mult mai târziu, chiar la începutul sec. II p.Chr., este descoperirea de la Căpâlna (I. Glodariu, V. Moga, *Cetatea dacică de la Căpâlna*, București, 1989, p. 109 și fig. 92/15). Ar trebui însă să se țină seama de faptul că în contextul respectiv de descoperire, definit de autori drept „loc de depozitare a deșeurilor”, puteau apare obiecte mult mai vechi decât momentul desființării intrării secundare în cetate și al transformării acesteia în loc de depunere a deșeurilor.

fibule asociate cu paftaua pot fi datate, în principal, în prima jumătate a sec. I a.Chr. Dacă această datare este valabilă doar pentru paftalele de tip I, cum este cea de la Dobrești, sau funcționează, în general, pentru toate paftalele din Dacia rămâne încă de văzut. Descoperiri viitoare, în contexte bine conturate, vor putea aduce acest plus de precizie.

TRACHTGEGENSTÄNDE AUS DER GETISCH-DAKISCHEN SIEDLUNG VON DOBREȘTI, JUD. DOLJ

ZUSAMMENFASSUNG

Im Herbst 1985 wurde in Dobrești, Jud. Dolj, die Fundstelle „Gura Izvoarelor” durch systematische Ausgrabungen untersucht². Eine neolitische Schicht der Boian V-Kultur ist hier von einer spätlatènezeitlichen Ablagerung der getisch-dakischen Kultur, mit ebenerdigen und eingetieften Wohnungen, überlagert. In einer ausgebranten Wohngrube wurde die eiserne Platte eines Scharniergürtelhakens (Abb.1/1), zusammen mit zwei eisernen Fibeln vom Mittel- bzw. Spätlatèneschema (Abb. 1/2–3), einem eisernen Messer (Abb. 1/5), einer bronzenen Nadel (Abb.1/4) und einem geschmolzenen Bronzekugelchen gefunden. Die Plattengürtelhaken mit *au repoussée* verzierter Bronzeblechauflage³ sind im Großen und Ganzen im 1. Jh. v.Chr. datiert⁷. Aufgrund der Vergesellschaftung mit den Fibeln, kann das Fundstück aus Dobrești etwas enger, in der ersten Hälfte des letzten vorchristlichen Jahrhunderts datiert werden.

ABBILDUNGSVERZEICHNIS

Abb. 1. Dobrești, Jud. Dolj. Trachtteile und Geräte aus einer Wohngrube (1 Eisen und Bronze; 2–3, 5 Eisen; 4 Bronze).

UN POANSON DIN OS DE LA DUROSTORUM

de CRIȘAN MUȘETEANU

Autorul publică un ac de os fragmentar, descoperit la **Durostorum**, folosit probabil și la decorarea ceramicii și datat în prima jumătate a sec. II p.Chr.

Alături de existența unui lot numeros de cuptoare și a unor piese ceramice din pastă locală, seria cunoștințelor noastre privind atelierile ceramice de la Durostorum se întregeste prin identificarea unor unelte folosite de meșterii locali.

Una dintre acestea este un *ac din os*, fragmentar, format dintr-o tijă rotundă în secțiune, căreia i se atașează un cap format din trei trunchiuri de con, care, pe fața superioară, are traforată o rozetă cu cinci petale (fig. 1). Obiectul a fost descoperit în 1997 în S. II C, 3 b, la -1,23 m, în groapa 33 și se păstrează la Muzeul Dunării de Jos din Călărași, inv. nr. 38726.

Dimensiuni: lung. tijă 55 mm; lung. cap 12 mm; diam. 10 mm.

Piesa are, fără îndoială, forma unui ac de păr, asemenea celor descoperite în mai toate așezările romane¹. Morfologic, exemplarul nostru are analogii între piesele de os descoperite în castrul Aislingen în Germania, la Gorsium în Pannonia sau la Ulpia Traiana în Dacia², sunt catalogate ca ace de păr.

Decorul traforat este izbitor de asemănător cu rozetele ce apar pe multe vase ceramice, de tip *terra sigillata*, fie pe exemplarele ornamentate prin tehnica ștampilării³. Este deci posibilă o dublă utilizare a piesei, ca ac de păr și în același timp *sigillum* pentru imprimarea decorului.

Compunerea piesei din două părți, tijă și cap detașabil, a fost concepută de meșter în vederea unui scop care, după cunoștințele noastre, nu a fost explicat până acum. Avansăm ipoteza folosirii pe

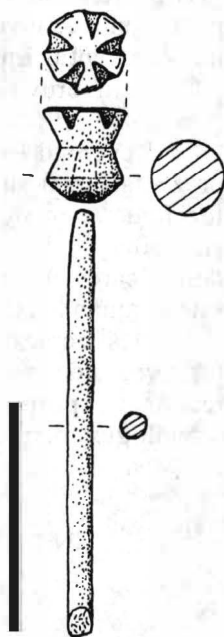

Fig. 1. Durostorum.
Poanson de os.

¹ I. C. Béal, *Catalogue des objets de tabletterie du Musée de la Civilisation Gallo-Romaine de Lyon*, Lyon, 1983; N. Crummy, *Britania* 10, 1979 p. 151-165; S. Petrović, *Rimske predmeti od kosti i roga na teritorije Gornje Mezije*, Belgrad, 1995; N. Gudea, I. Bajusz, *ActaMP* 14-15, 1990-1991, p. 81-126; Daniela Ciugudeanu, *Obiecte din os, corn și fildeș de la Apulum, Alba Iulia*, 1997.

² M. T. Biró, *Alba Regia* 23, 1987, p. 36; D. Alicu, E. Nemeș, *ActaMN* 19, 1982, p. 347, nr. 18, 20, 21, tipul II; G. Ulbert, *Die römischen Donau-Kastelle Aislingen und Burghöfe, Limesforschungen* 1, 1959, pl. 26/31.

³ G. B. Rogers, *Poteries sigillées de la Gaule*, Paris, 1974, p. 56; Gh. Popilian *Ceramica romană din Oltenia*, Craiova, 1976, pl. 31/307; 79/71-84; A. Căținaș, *Potaissa* 3, 1982, p. 45, pl.4/59-65.

aceeași tijă a mai multor capete, și, dacă admitem că piesa prezentată era folosită și drept poanson, putem sugera chiar existența mai multor capete cu motive decorative diferite. Această ipoteză trebuie, însă, verificată prin noi descoperiri.

Existența unor poansoane din lut ars este demult cunoscută în atelierele ceramice din zona Dunării de Jos. Amintim aici pe cele descoperite în atelierele nicopolitane sau în cele de la Romula și Micăsasa⁴. Mai puțin cunoscute sunt însă uneltele de os, dintre care poansoanele sunt cele mai interesante. Astfel de poansoane, cu diverse ornamente printre care și rozeta, sunt semnalate în ateliere din occidentul Europei, în primul rând în Gallia, și sunt datate în sec. I și II p.Chr.⁵ În provinciile mai apropiate de noi, sunt semnalate unelte de os la Porolissum și Micăsasa, în Dacia, și la Pavlikeni, la sud de Dunăre⁶.

Revenind la ceramica de la Durostorum, rozeta, fără a fi identică cu cea prezentată mai sus, este cunoscută atât ca decor pe vase reprezentând imitații locale de *terra sigillata*, cât și pe alte feluri de ceramică ornamentată în tehnica ștampilării⁷. Este greu de spus, în stadiul actual al informației, dacă unealta despre care am vorbit era folosită numai la una dintre cele două categorii ceramice sau la amândouă. Credem că a doua variantă e mai aproape de adevăr.

Deși contextul în care a fost descoperită piesa nu este în întregime studiat (este vorba de groapa 33 aflată pe terasa Dunării)⁸, la o primă evaluare a ceramicii recoltate și prin identificarea unei monede de bronz de la Traian, putem încadra cronologic complexul și, implicit, unealta prezentată în prima parte a veacului al II-lea.

UN POINÇON EN OS DÉCOUVERT À DUROSTORUM

RÉSUMÉ

On présente une pièce en os de Durostorum qui a la forme d'un épingle à cheveux à tête détachable, dont la partie supérieure est ornée d'une rosette incisée. On avance l'hypothèse que l'objet aurait aussi servi comme outil pour la décoration de la céramique. Le contexte archéologique permet la datation de la pièce de la première moitié du IIe siècle.

EXPLICATION DE LA FIGURE

Fig. 1. Durostorum. Poinçon en os.

⁴ B. Sultov, *Ancient Pottery Centres in Moesia Inferior*, Sofia, 1976, p. 19, pl. 45–48; Popilian, *op. cit.*, p. 59, pl. 23/261–261; I. Mitrofan, Dacia, N.S. 34, 1990, p. 137, fig. 33/1.

⁵ H. Mikler, *Die römischen Funde aus Bein im Landesmuseum Mainz, Instrumentum I*, 1997, p. 51, pl. 38/2.

⁶ Sultov, *Ceramic Production on the Territory of Nicopolis ad Istrum, Ist–IVth centuries*, Sofia, 1985, p. 49, pl. 13/2; Veselina Natcheva, RCRFActa 25–26, 1987, p. 113; Mitrofan, *Apulum* 32, 1995, p. 186, pl. 5/3; N. Gudea, ActaMP 13, 1989, p. 829, nr. 4–5, pl. 257/4–5.

⁷ C. Mușețeanu, CAMNI 10, 1997, p. 351, pl. 3/22–24; idem, *Ceramica ștampilată de la Durostorum*, mss.

⁸ Complexul este cercetat de D. Elefterescu (Muzeul Dunării de Jos, Călărași).

A. RUSTOIU, *Fibulele din Dacia preromană (sec. II î.e.n. – I e.n.)*. Bibliotheca Thracologica, XXII, București, 1997, 155 pagini text, 82 figuri.

În peisajul sărac în studii de sinteză al cercetărilor dedicate culturii geto-dacice clasice, lucrarea lui A. Rustoiu (în continuare A. R.) este mai mult decât binevenită și constituie o dublă provocare. Pe de o parte temeritatea exemplului trebuie urmată deoarece ea ne îndeamnă să aprofundăm componentele specifice ale culturii din Dacia preromană, iar pe de altă parte, contribuția autorului deschide în dezbateră științifică un subiect încă neexplorat și prea puțin documentat. Iată de ce am considerat necesară întâmpinarea demersului lui A. R., prin întocmirea recenziei de față.

Concepută inițial ca un capitol al tezei de doctorat¹, lucrarea lui A. R. reprezintă cea dintâi repertoriere – pe cât posibil integrală – a tipurilor de fibule din secolele II a.Chr – I p.Chr., care pot fi atribuite culturii geto-dacice și care au fost publicate până în prezent. Textul în limba română (p. 9–118) este urmat de un amplu rezumat în limba franceză (p. 119–155) și de o ilustrație cuprinzând 82 figuri (tabele cro-

nologice, hărți și un mare număr de fibule). Monografia a fost organizată în patru secțiuni (I. *Introducere*, II. *Ateliere și tehnologii*, III. *Tipologie și cronologie*, IV. *Concluzii*), urmate de repertorierea propriu-zisă a fibulelor, intitulată *Liste de fibule din Dacia preromană*.

În secțiunea introductivă au fost dezbătute atât problemele generale legate de terminologia și cronologia fibulelor din Dacia perioadei clasice, cât și un minuscul istoric al cercetării, care ni se înfățișează sub forma enumerării unora dintre contribuțiile mai importante dedicate acestor piese, din literatura europeană și românească. O dezbateră amplificată a istoricului cercetării într-un capitol anume rezervat (și nu în introducerea lucrării) ar fi conferit monografiei consistență, precum și o bază de pornire temeinică pentru demersul analitic ulterior. De altfel, în lucrare se resimte lipsa preocupării pentru prezentarea critică a stării informației și a surselor folosite, pentru evaluarea expresivității și reprezentativității materialului studiat.

În secțiunea a doua, autorul trece în revistă complexele arheologice identificate ca ateliere de orfeverie (implicit de confecționare a fibulelor), ca și contextele în care există indicii suficiente pentru atestarea funcționării unor astfel de centre de producție. Preocupat să descrie atelierele, autorul a trecut cu vederea faptul că, la o examinare critică, doar două dintre cele șase contexte prezentate pot fi omologate cert ca ateliere de orfeverie (Poiana și Craiva). În celelalte cazuri (Tășad, Brad, Malaia Kopania), chiar dacă activitatea unor ateliere de producere a fibulelor poate fi presupusă, nu au fost identificate tocmai acele unelte și amenajări

¹ A. Rustoiu, *Metalurgia bronzului la daci (sec II î.Chr. – sec. I d.Chr.)*. Tehnici, ateliere, produse de bronz, Bibliotheca Thracologica XV, 1996. Cu toate că titlul tezei de doctorat anunța preocuparea exclusivă a autorului pentru obiectele de bronz din Dacia în secolele II a.Chr – I p.Chr., o bună parte din această lucrare a fost consacrată studierii obiectelor de fier, argint sau de aur, astfel încât problematica abordată s-a diversificat, dovedindu-se extrem de complexă și, de ce nu, exagerat de vastă. Această împrejurare l-a determinat pe autor să-și distribuie efortul analitic în mod inegal, pe direcții de investigație divergente, nu întotdeauna suficient de aprofundate.

specifice unui atelier metalurgic². Lăsând la o parte faptul că discuția privind condițiile în care erau produse fibulele ar fi permis evocarea activității unor meșteri ambulanți, cum este cazul tezaurului de la Surcea³, ar fi fost de remarcant stadiul modest (evident incomplet) al informațiilor privind constituirea și activitatea unor ateliere de confecționat fibule în Dacia pre-romană. Pe de altă parte, cu excepția atelierului de la Craiva, toate celelalte contexte care permit atestarea activității unor ateliere de fibule au fost identificate în așezări situate în zone periferice ale ariei de răspândire a culturii geto-dacice.

Urmează o prezentare succintă a tehnologiilor de prelucrare a metalelor în vederea confecționării fibulelor și a tehnicilor de decorare a acestora, demers care nu a fost însă corelat cu analiza tipologică și nici cu concluziile privind cronologia materialului analizat, izolându-se astfel de ansamblul lucrării. Tehnicile folosite pentru obținerea fibulelor nu numai că diferă în funcție de metalele folosite (metale rigide, cum este fierul, sau maleabile, cum sunt argintul sau aurul), dar au cunoscut și o evoluție și o diversificare în timp, fenomen care constituia una dintre direcțiile importante de cercetare ale temei abordate. De exemplu, pentru realizarea și decorarea fibulelor de argint din tezaurele dacice se recurgea în special la ciocănire la cald, repusaj, tăiere sau poansonare, în timp ce o serie de tipuri de fibule mai târzii, provenind din lumea romană, au fost confecționate prin turnare. Prezența acestor din urmă tipuri de fibule la nord de Dunăre ar impune elucidarea distincției între simplul import de piese și importul de tehnologii.

² De exemplu, la Tășad, simpla prezență a pieselor de argint pe podcaua unui bordei nu implică confecționarea lor pe loc, cu toate că în interiorul aceiași locuințe s-a identificat o groapă cu mangal. Din inventarul complexului respectiv lipsesc tocmai unelele specifice prelucrării metalelor – nicovale, poansoane, ciocane sau forme de turnare etc.

³ N. Fettich ArchÉrt 3, 1953, p. 134–136.

Secțiunea a treia din lucrare a fost rezervată descrierii tipurilor de fibule (în total 32), distingerii variantelor, studierii răspândirii și provenienței lor, ca și încadrării cronologice a acestora.

În sfârșit, cea de-a patra secțiune a monografiei a fost dedicată concluziilor, ocazie cu care autorul propune o schemă cronologică ilustrând periodizarea repertoriului de tipuri studiat. Tot în această parte finală a lucrării, întâlnim un excurs referitor la portul fibulelor, precum și o digresiune despre „fibule în contexte rituale și magice”. Observațiile efectuate de autor cu acest prilej sunt extrem de prețioase mai ales în ceea ce privește studierea tezaurului dacice, și anume argumentarea identificării inventarelor acestora ca garnituri de port bazate pe frecvența mare a perechilor de fibule de același tip.

În continuarea discuției de față, mi-am propus să acord o mai mare atenție osaturii analitice a monografiei lui A. R., și anume modulul de întocmire și de organizare a bazei documentare, metodologiei studierii acestui fond de informație, ca și unora din concluziile legate de cronologia tipurilor de fibule, așa cum o propune autorul. Cu alte cuvinte, voi discuta acele direcții de investigație care reprezintă contribuțiile cele mai semnificative aduse de autor în domeniul temei propuse.

Baza documentară. Secțiunea din lucrare destinată bazei documentare (p. 95–115) cuprinde 26 de liste, cuprinzând localitățile în care s-au descoperit exemplare ale unui anume tip de fibule, însoțite de trimiterile bibliografice. Cu riscul de a mă repeta, țin să precizez încă o dată faptul că ne aflăm în fața celei dintâi repertorii a fibulelor aparținând culturii geto-dacice clasice din literatura arheologică românească. Imperfecțiunile inerente unei astfel de întreprinderi nu umbresc însă meritul incontestabil al lui A. R.

Se poate considera că autorul a intitulat cu imprecizie secțiunea „Liste de fibule din Dacia preromană”, deoarece acestea sunt liste de localități corespunzătoare fiecărui tip de fibule în parte, și nu liste de piese, așa cum ar fi fost de așteptat. Din lucrare nu reiese care este numărul total al fibulelor din lotul analizat,

deoarece în listele de localități corespunzătoare diferitelor tipuri de fibule nu se precizează numărul de exemplare aparținând aceluiași tip, descoperite într-un singur sit. De exemplu, faptul că în inventarul tezaurului de la Bistrița se află două fibule cu noduri⁴, nu reiese nici din lista de localități cu fibule cu noduri (p. 95) și nici din ilustrația lucrării (piesele respective nu sunt reproduse), ci doar din tabelul I (p. 81) al subcapitolului IV. 2, consacrat fibulelor provenind din ansambluri vestimentare. Dacă în discursul privind interpretarea ansamblurilor vestimentare din inventarele tezaurilor, autorul a acordat atenție valorilor numerice, pentru materialele provenind din așezări, autorul nu a manifestat același interes, probabil datorită neajunsurilor legate de starea informației și de aparenta inexpresivitate a contextelor. Prin urmare, informația cuprinsă în liste exprimă doar prezența unui anume tip de fibule într-o așezare oarecare și nu ponderea numerică a acestei prezențe. În absența unei prezentări critice a stării informației, revine recenzentului sarcina de a evalua relevanța bazei documentare.

Pentru a determina numărul total de fibule din lotul analizat, nu ne rămâne decât să numărăm piesele ilustrate, cu precizarea că nu toate fibulele citate au fost reproduse în ilustrație. În cele 82 de figuri din lucrare, A. R. ilustrează 439 de fibule, dintre care 436 numai prin desen, 2 numai prin fotografii (fig. 80/1–2, fibule de la Agârbiciu și Goren Dăbnic) și una prin desen și fotografie (fig. 15/5 și 80/3, o fibulă cu noduri din tezaurul de la Mediaș). Materialul provine din 153 de situri cunoscute, iar 22 de piese au locație necunoscută (în total 175), atât de pe teritoriul României, cât și din Bulgaria, Ungaria, Serbia și Slovacia.

Dintre cele 439 de piese ilustrate, numai 26 sunt inedite, restul de 413 fiind reproduse din literatura de specialitate. Din alte 7 situri provin câteva piese inedite al căror număr nu îl cunoaștem, deoarece nu au fost ilustrate. Dintre piesele inedite, ilustrate și neilustrate (cca 33, sau mai multe?), cinci sunt oferite cercetării

direct de autor⁵, restul de piese fiindu-i încredințate spre publicare de diferiți cercetători, în special de F. Medeț și de V. Crișan, cu câte 4 piese fiecare. Din cifrele prezentate reiese că efortul lui A. R. este preponderent livresc și constă din repertorierea materialelor publicate până în prezent, fără să fie orientat către documentarea unor fibule sau a unor loturi de fibule inedite din Dacia preromană: doar 5, 92 % din totalul fibulelor reproduse sunt inedite și sunt pentru prima dată ilustrate în această lucrare.

La cele 439 de fibule ilustrate, descoperite pe teritoriul României și în țările învecinate, databile în secolele II a.Chr. – I p.Chr., trebuie să adăugăm exemplare la care se face referire în text, fără a fi ilustrate și al căror număr exact nu îl putem însă cunoaște, astfel că numărul de piese cuprins în lotul folosit de autor se ridică la circa 500–550. Se cuvine să remarc faptul că această cifră, raportată la un total de 175 de situri cuprinse în liste⁶, este totuși modestă în comparație cu numărul de 376 de fibule provenind dintr-o singură așezare – cea de la Poiana⁷, a căror publicare a survenit însă abia după apariția lucrării lui A. R. Prin urmare, lotul analizat de A. R. poate fi considerat destul de restrâns numeric, astfel că apariția de noi variante și eventual chiar de noi tipuri de fibule databile în secolele II a.Chr. – I p.Chr., este lesne de presupus. Trebuie să recunoaștem însă că autorul este tributar stadiului actual de cercetare a epocii geto-dacice clasice, atât de văduvită de publicarea integrală și detaliată a loturilor de

⁵ Alături de aceste cinci piese ar trebui adăugată și fibula cu noduri de la Gorni Dăbnic, a cărei primă ilustrare aparține tot lui Rustoiu, *op. cit.*, fig. 113/2.

⁶ Ceca ce reprezintă o medie de cca 3 fibule pe sit.

⁷ S. Tcodoru, S. Țau, *ArhMold* 19, 1997, p. 57–105. Dintre cele 376 de fibule publicate, doar o mică parte (cca 30 de piese, mai puțin de 10%) se datează în Latène-ul timpuriu și mijlociu, în timp ce restul (marca majoritate a exemplarelor), se datează în secolele I a.Chr. – I p.Chr.

⁴ Ibidem, p. 152–153, fig. 20–21, pl. 23.

materiale provenind din săpături sistematice, uneori extrem de îndelungate. Tocmai din acest motiv ar fi fost binevenită o analiză critică a stadiului cercetării și a fondului documentar utilizat.

Având în vedere că numărul de tipuri identificate pe teritoriul Daciei și databile în secolele II a. Chr. – I p. Chr. este de 32, reiese că pentru 6 dintre tipuri, nu s-au întocmit listele corespunzătoare: tipul 13 (fibule de tip Nauheim), tipul 14 (fibule cu resort protejat – *Schüsselfibel*), tipul 18 (fibule cu arcul applatizat), tipul 25 (fibule cu „mască”), tipul 27 („cu coadă de păun”) și tipul 32 (fibulele de tip omega). Absența listelor corespunzătoare acestor tipuri se poate justifica prin faptul că autorul a considerat prea mic numărul de exemplare aparținând fiecărui tip: tipurile 25, 27 și 32 sunt reprezentate prin câte un singur exemplar descoperit pe teritoriul României și publicat până în prezent, iar tipurile 14 și 18 prin câte două exemplare. În ceea ce privește însă fibulele de tip Nauheim, autorul menționează în text (p. 46) trei situri din care provin asemenea piese (Zemplin, Divici și Căpâlna), dar în figura 47 sunt ilustrate 8 exemplare, 6 din siturile deja menționate și încă 2 provenind de la Căciulătești și Răcătău. După cum voi arăta mai jos, exemplarele autentice de tip Nauheim sunt numai cele de la Zemplin, fapt precizat cu ambiguitate de către A. R. Probabil că din acest motiv nu a mai fost efectuată nici lista corespunzătoare.

Indicarea tipului de descoperire din care provin fibulele (așezare, tezaur, mormânt, descoperire izolată sau întâmplătoare etc.) nu s-a realizat decât în cazul tipurilor de fibule reprezentate în inventarele tezaurilor de piese de argint, (tipul 1 – fibule cu noduri, tipul 7 – fibule de schemă Latène D cu coardă exterioară, tipul 11 – fibule cu scut rombic și tipul 16 – fibule linguriță), precum și în cazul fibulelor cu placă emailată (tipul 5). Autorul a considerat probabil inutilă precizarea contextului de descoperire în cazul celorlalte tipuri, datorită faptului că marea majoritate a exemplarelor provin din așezări. Deși autorul nu justifică precizarea contextelor numai în 5 din cele 26 de liste de tipuri, putem bănuși că s-a intenționat

departajarea pieselor provenind din tezaure de cele descoperite în așezări. Demersul acuză însă o anume inconsecvență: de exemplu în lista corespunzând tipului 10, una din listele lipsite de menționarea tipului de descoperire (p. 105), la poziția nr. 14, trebuie să ghicim că fibula citată aparține inventarului tezaurului de la Remetea Mare și nu provine din așezare. În cazul fibulelor cu placă emailată (tipul 5), autorul a urmărit separarea exemplarelor descoperite în „complexe dacice” de cele descoperite în „contexte romane sau post-romane”, preluând interpretarea lui C. Beldiman⁸. Cel puțin de această dată ar fi fost binevenită o reexaminare critică a contextelor și mai ales a modului de documentare a complexelor din care provin fibulele respective. O astfel de întreprindere nu s-a realizat însă, deși în întocmirea unui catalog (*corpus*) de obiecte, descrierea și prezentarea critică a contextelor de descoperire are o deosebită importanță. Precizarea sau descrierea succintă a contextelor în care s-au descoperit fibulele ar fi presupus efectuarea unei dezbateri critice a modului de documentare practicat în cercetarea epocii geto-dacice clasice. De asemenea, autorul a fost complet dezinteresat de indicarea dimensiunilor și a greutateii pieselor, astfel că documentația conținută în listele de tipuri este lipsită de consistență și nu se concretizează într-un instrument util al cercetării.

În cazul a numai 6 dintre cele 26 de liste tipologice (listele 1, 2, 7, 10, 11 și 14), autorul a considerat necesară indicarea metalului din care au fost confecționate exemplarele, rămânând ca pentru celelalte tipuri să fie necesară consultarea descrierii fiecărui tip în parte. De exemplu, în descrierea tipului de fibule filiforme cu coarda interioară – tipul 8 (p. 41), aflăm că acestea sunt realizate din bronz, iar uneori sunt aurite. În schimb, din lista corespunzând tipului 8 (p. 102–103) nu reiese de unde provin, câte și care sunt exemplarele aurite, dar aflăm că de la Greaca (sit nenumărat!) provine un exemplar de fier. În ceea ce privește fibulele plate și în formă de disc (tipul 31), nici din lista 26

⁸ C. Beldiman, *Apulum* 27–30, 1993, p. 181–188.

(p. 115) și nici din descrierea tipului (p. 61–62) nu suntem lămuriți (cu excepția menționării unei fibule de argint de la Ocnița) care sunt metalele folosite pentru confecționarea lor. Abia în legenda figurilor (în cazul tipului 31 – fig. 73) se oferă indicații privind materialul din care sunt realizate fibulele respective.

Pentru prescurtările folosite pentru denumirea diferitelor metale (p. 95, 97, 101, 105–108) ar fi fost preferabilă folosirea simbolurilor elementelor chimice stabilite de Dimitri Mendeleev (1834–1907) în tabelul periodic al elementelor chimice. Argintul (Ag – și nu „O”!) nu trebuie confundat cu un gaz precum oxigenul (O), iar pentru fier este în uz prescurtarea Fe în loc de „X”. De asemenea, pentru bronz consider că prescurtarea „W” folosită de A. R. nu este cea mai potrivită, deoarece W simbolizează elementul Wolfram din tabelul amintit al lui Mendeleev.

În concluzie, lucrarea conține un catalog incomplet de piese, autorul propunându-și să întocmească simple enumerări ale siturilor din care provin fibule aparținând diferitelor tipuri, însoțite de sursele bibliografice. Astfel întocmite, listele pot fi folosite numai pentru localizarea rapidă a fiecărui tip de fibule, pentru trimiteri bibliografice, precum și ca punct de pornire pentru realizarea unui viitor corpus complet al fibulelor din Dacia preromană.

Metodologia analizei tipologice. În efortul de clasificare a fibulelor din Dacia preromană, A. R. pornește de la premisa, judicios formulată, că studierea acestei categorii de obiecte vizează „în primul rând criteriul *tehnic* și în al doilea rând cel *morfologic*”, acesta din urmă fiind dependent de evoluția modei (p. 13). Trebuie adăugat însă că și tehnicile de confecționare a fibulelor (ciocănire, turnare etc.) evoluează sau se schimbă în timp, situație ilustrată chiar de producția de fibule din perioada analizată.

Cu toată justetea lui, enunțul inițial a rămas fără consecințe pentru analiza tipologică, așa cum reiese din următoarele două exemple. Autorul include la tipul 12, alături de fibulele cu mască umană executată *au repoussé* pe arcul cu aspect de scut cordiform (variante 12b) și falera de la Herăstrău (care ilustrează potrivit

autorului varianta 12a), pe reversul căreia inițial fusese sudată o fibulă filiformă. Elementele comune ale celor două „variante” sunt legate de decor: tehnica de realizare *au repoussé* a arcului, respectiv a falerei și marea asemănare a reprezentărilor chipului uman. Trebuie atrasă atenția că fibulele de la Coada Malului și Bălănești, precum și exemplarul provenind dintr-o localitate necunoscută din Transilvania, aparțin schemei Latène D de fibule, în timp ce fibula filiformă sudată inițial pe reversul falerei de la Herăstrău are piciorul întors peste arc. De altfel, falera de la Mesembria, pe care A. R. o oferă ca analogie pentru piesa de la Herăstrău, prezintă pe revers tot o fibulă cu piciorul întors peste arc (schemă Latène timpurie) și este datată în secolul III a.Chr.⁹. Lăsând însă la o parte decalajul cronologic, de altfel recunoscut de autor¹⁰, cele două „variante” ale tipului 12 sunt cu totul diferite din punct de vedere *tehnic*: fibulele cu mască umană pe arc sunt realizate dintr-o singură bucată de metal, în timp ce la Herăstrău, ca și la Mesembria întâlnim falere montate prin sudare pe fibule, astfel încât ar fi fost mai întemeiată distingerea a două tipuri evidente diferite.

În cazul fibulelor puternic profilate „de tip răsăritean” (tipul 21), autorul observă că, spre deosebire de marea parte a exemplarelor realizate

⁹ I. Gălăbov, *IzvestijaSofia* 19, 1955, p. 144, fig. 7–8. Piesa se află la Muzeul din Burgas, cu nr. inv. 1343. Piesa este citată de Rustoiu ca *informație* I. Gălăbov, fără trimitere bibliografică.

¹⁰ Rustoiu respinge la p. 45 încadrarea fibulelor cu mască umană în grupa târzie a tezaurilor dacice (25 a.Chr. – 25 p.Chr.), propusă de V. V. Zirra și D. Spănu, *SCIVA* 43, 4, 1992, p. 35, dar la pagina următoare autorul însuși acceptă pentru varianta 12 b (fibulele cu mască umană pe scut) o datare târzie a pieselor respective, în a doua jumătate a secolului I a.Chr. De fapt, A. Rustoiu repetă greșeala făcută de Zirra și Spănu, care omologaseră și ci falercle de la Herăstrău cu fibulele de la Coada Malului și Bălănești (Zirra, Spănu *op. cit.*, p. 41, fig. 1, rândul 36, coloana 16).

dintr-o singură bucată de metal, unele din exemplarele atribuite acestui tip sunt confecționate din două bucăți de metal, acul cu resortul fiind independente de corpul fibulei, legătura lor realizându-se prin înfășurarea resortului pe axul fixat într-un orificiu situat la capul arcului. Potrivit autorului această rezolvare constituie o inovație tehnologică de la sfârșitul secolului I p.Chr., generalizată apoi în cursul veacului următor.

Se poate pune întrebarea dacă fibule cu o tehnică de alcătuire diferită (mai precis: cu un mecanism diferit de articulare a acului la restul corpului fibulei), pot fi încadrate aceluiași tip, chiar dacă aspectul lor este similar¹¹. Ce caracteristici sunt precumpănitoare pentru determinarea unui tip, cele tehnologice sau cele morfologice? Această dilemă nu a fost tranșată nici în literatura occidentală, criteriile determinante pentru distingerea tipurilor fiind alese subiectiv, potrivit opțiunii individuale a fiecărui cercetător. Astfel, M. Feugère distinge de mai multe ori în cadrul aceluiași tip, variante cu mecanism de închidere diferit (cu resort bilateral sau cu șarnieră), dar având ca element comun aspectul similar al arcului¹². În schimb, o tipologie fundamentată pe observații privind tehnica de construire a fibulelor a fost elaborată de E. Riha¹³ pentru materialele de la Augst și

Kaiseraugst. Cercetătoarea distinge opt grupe de tipuri de fibule, fiecare corespunzând unui anumit mecanism de închidere. În cadrul fiecărei grupe „tehnologice” E. Riha a operat distincții morfologice care au condus-o la identificarea și individualizarea tipurilor de fibule. Consider că metoda de analiză propusă și folosită de E. Riha este extrem de coerentă și permite o separare judicioasă a caracteristicilor tehnice și morfologice ale fibulelor.

În continuare, voi încerca să prezint demersul urmat de A. R. Chiar în introducerea lucrării, în scurtul capitol dedicat istoricului cercetării, autorul atrage atenția asupra confuziilor terminologice care persistă în literatura de specialitate, datorită stadiului puțin avansat al cercetării și mai ales al publicării fibulelor din Dacia preromană. Consecvent, autorul consacră următorul capitol al lucrării precizării denumirilor părților componente ale fibulei și propune o tipologie aparte a resorturilor, precum și o tipologie a portagrafelor fibulelor analizate. În distingerea tipurilor de resorturi autorul a operat cu trei criterii: *numărul de spire* (anvergura resortului), *poziția corzii* și *modul de protejare a resortului* (cu tub sau placă de protecție). O astfel de tipologie a resorturilor, întocmită pe aspectul și poziția elementelor aparente (vizibile) ale construcției, nu a fost însă împinsă până la ultima consecință. Demersul ar fi oferit prilejul unei analize mai aprofundate a întregului mecanism de articulare prin resort a acului la corpul fibulei. S-ar fi putut preciza care sunt tipurile de fibule la care resortul este realizat separat de arc, ca de exemplu, în cazul fibulelor „linguriță”, cu resortul sudat de capul arcului sau al fibulelor puternic profilate cu resortul independent, înfășurat pe un ax fixat într-un orificiu situat la capul arcului.

În ceea ce privește tipologia portagrafelor, autorul a operat cu următoarele criterii pe care însă nu le-a precizat suficient: *aspect* (portagrafă-cadru, portagrafă plină), *formă* (triunghiulară, rectangulară etc), *dimensiuni* (portagrafă alungită sau de dimensiuni reduse) și *decor* (ajurare, perforare, prezența unui buton etc.). Se constată însă o anumită inconsecvență descriptivă în caracterizarea tipurilor de

¹¹ Pentru elucidarea modului de alcătuire a resorturilor fibulelor pontice puternic profilate, ar fi necesară o investigație aparte, care ar presupune verificarea exemplarelor în original și redocumentarea lor. O analiză bazată pe desenele uneori inexacte și neconcludente existente în publicații ar fi extrem de riscantă.

¹² M. Feugère, *Les fibules en Gaule Méridionale de la conquête à la fin du Ve s. ap. J. C.*, RANarb. Suppl. 12, 1985, p. 180–182. De exemplu, fibulele încadrate de Feugère variantelor a–c ale tipului 4 prezintă un resort bilateral, în timp ce varianta 4d este caracterizată de mecanismul de închidere cu șarnieră. La fel, în cazul tipurilor 3, 10, 11, 14 ș. a., cercetătorul francez a distins în cadrul aceluiași tip variante cu resort bilateral și variante cu șarnieră.

¹³ E. Riha, *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*, Augst, 1979, p. 11–12.

portagrafe 1, 6 și 10, pentru care s-a omis precizarea formelor specifice; se menționează doar că portagrafele de tipul 1 sunt specifice fibulelor de schemă Latène mijlociu, cele de tipul 6 „sunt caracteristice unor fibule de tip roman” (fără a se preciza care anume), iar tipul 10 „caracterizează în special exemplarele variantei orientale a fibulelor puternic profilate” (exemplare despre care aflăm ulterior că formează de fapt un tip aparte și nu doar o variantă).

Ar fi fost de așteptat ca întocmirea clasificării resorturilor și portagrafelor să se constituie într-un instrument ajutător pentru distingerea și descrierea tipurilor de fibule și chiar decisiv pentru distingerea grupelor tipologice. Mai ales o analiză temeinică a mecanismului de închidere a fibulelor, după modelul tipologiei Riha, ar fi fost extrem de utilă în acest sens. De asemenea, autorul nu a argumentat suficient datarea fiecărui tip de resort sau de portagrafă, cu atât mai mult cu cât datarea tipurilor de fibule s-a efectuat ulterior, abia în secțiunea a III-a din lucrare. Bănuim că tipologia resorturilor și portagrafelor a fost rezultatul și nu premisa analizei generale a tipurilor de fibule.

Caracterizarea fiecăreia dintre cele șase grupe tipologice distinse, nu se întemeiază pe criterii tehnice și morfologice, ci pe o serie de precizări de ordin cronologic și cultural, binevenite în concluziile unei analize tipologice, dar nu la începutul acesteia. Aprofundarea noțiunilor de *tehnologie* și *morfologie* ar fi contribuit la identificarea și definirea acelor caracteristici legate de tehnicile de realizare și de morfologie, comune tipurilor fiecărei grupe în parte. Astfel, din textul lucrării (p. 13) aflăm că specifică pentru fibulele de schemă Latène mijlocie este utilizarea lor în Latène-ul târziu și că tehnologia de realizare a acestora, ca și aspectul lor amintesc de „fibulele din etapa anterioară” (subînțelegându-se prin aceasta perioada Latène mijlocie). Nicăieri în lucrare nu se precizează că principala caracteristică morfologică a schemei de fibule Latène mijlocii o constituie *piciorul întors peste arc și fixat de acesta*. De asemenea, schema fibulelor din Latène-ul mijlociu nu numai că „amintește” dar este specifică fibulelor din Latène-ul mijlociu,

continuând să fie folosită și în Latène-ul târziu¹⁴. Tocmai această confuzie între *morfologie* și *cronologie*, între schemele fibulelor Latène și periodizarea acestei epoci, l-a determinat pe autor să includă în grupa fibulelor de schemă Latène mijlocie, fibulele de tip Orlea-Maglavit (tipul 4), care aparțin de fapt schemei Latène timpurie (Latène B), chiar dacă prezintă o datare mai târzie.

Nici pentru grupa fibulelor de schemă Latène D (grupa II) nu se precizează caracteristicile morfologice generale, respectiv arcul profilat și piciorul drept. În schimb, aflăm că în această grupă au fost incluse tipurile de „fibule specifice Latène-ului târziu cât și tipuri utilizate în Imperiul Roman, dar apărute sub influența artefactelor din lumea barbară...”. Potrivit formulării autorului, în grupa II ar putea fi incluse de exemplu fibulele cu noduri, de schemă Latène mijlocie, folosind ca argument datarea lor tot în Latène-ul târziu! Intenția autorului a fost aceea de a preciza că schema de fibule Latène D este specifică unor tipuri din Europa centrală și occidentală (din spațiul civilizației celtice) datate înaintea cuceririi romane, dar o regăsim la tipuri care supraviețuiesc cuceririi romane, precum și la tipuri care apar și sunt folosite în lumea romană provincială. Aceste

¹⁴ Trebuie reamintit faptul că analiza schemelor morfologice diferite ale fibulelor a determinat periodizarea epocii Latène și nu invers. Întemeiându-se pe distingerea celor trei scheme de fibule specifice acestei epoci, O. Tischler a propus o periodizare tripartită a epocii Latène (I, II și III). Această periodizare a fost îmbunătățită de către P. Reincke care i-a mai adăugat o a primă fază de început (Latène A), următoarele (Latène B, C și D) sincronizându-le cu cele propuse de O. Tischler. În acest sens: R. Beltz, ZfE 42, 1911, p. 665. Cercetările ulterioare au atenuat rigiditatea unei periodizări întemeiate pe criterii strict morfologice a fibulelor Latène, dar în același timp au confirmat valabilitatea distingerii celor trei scheme de fibule Latène, nuanțând încadrarea lor cronologică. Vezi M. Babeș, Latène, EAIVR II, 1996, p. 299–300.

considerații nu își găsesc justificarea, atâta timp cât caracteristicile morfologice generale ale fibulelor de schemă Latène D nu au fost încă precizate.

În grupa III, autorul include fibulele „de tip roman” cu resort bilateral importate din Imperiu sau imitate după model roman în mediul barbar, în timp ce grupa IV (fibule „de tip roman” cu balama) și grupa V (fibule plate și în formă de disc) cuprind fibulele realizate exclusiv în lumea romană. Trecând peste faptul că în ansamblul fibulelor „de tip roman” autorul distinge mai multe tipuri (nouă în cadrul grupei III și respectiv trei în cadrul grupei IV), trebuie precizat că prin noțiunea de *tip* (tip de piesă) se face în genere referire la *caracteristicile morfologice ale obiectelor și nu la proveniența lor*. Prin urmare, formularea „tip roman”, folosită pentru două grupe de tipuri de fibule, diferite din punct de vedere tehnic (primele cu resort, celelalte cu șarnieră), este improprie, chiar dacă tipurile respective își au originea în lumea romană provincială.

În ceea ce privește grupa VI, în care sunt incluse fibulele „neîncadrabile în grupele deja menționate”, abia în partea a III-a a lucrării aflăm că aceasta cuprinde de fapt un singur tip, tot de origine romană, și anume cel al fibulelor „omega”, reprezentat în Dacia preromană printr-un singur exemplar, descoperit la Sprâncenata.

Determinarea caracteristicilor tehnice și morfologice generale ale fiecărei grupe de tipuri în parte, ar fi trebuit să constituie o primă etapă a analizei tipologice. Aceasta a fost și intenția autorului, dar în locul unui demers descriptiv s-a efectuat o prezentare schematică și insuficient argumentată a provenienței și cronologiei grupelor de tipuri, fără ca acestea să fi fost în prealabil definite morfologic sau tehnologic. Identificarea și definirea caracteristicilor tehnice și morfologice specifice grupelor tipologice ar fi condus la o ierarhizare a descriptorilor, de la cei generali (care determină gruparea mai multor tipuri), la cei particulari (care permit distingerea tipurilor sau variantelor) și ar fi facilitat descrierea fiecărui tip în parte, evitându-se repetările inutile.

Terminologia folosită pentru denumirea tipurilor de fibule. Într-un pasaj din introducerea lucrării (p. 13), autorul precizează că denumirea tipurilor de fibule „a fost stabilită în general, în funcție de caracteristicile morfologice (în special la exemplarele dacice), multe dintre acestea existând în literatura de specialitate de multă vreme”¹⁵. Se mai adaugă că, pentru importuri și imitații, s-a încercat „traducerea termenilor din literatura de specialitate europeană”. Din păcate, în textul lucrării nu se lămurește care sunt (și care nu sunt) „exemplarele dacice” și ce înțelege autorul prin această formulare. Soluția ar fi constat într-o scurtă analiză a difuziunii tipurilor, unele locale, specifice doar arealului cultural dacic, iar altele supraregionale. Un asemenea demers ar fi condus la creionarea unui fenomen cultural cu implicații multiple, acela al penetrației tipurilor și modelelor romane de fibule în Dacia.

Cu toate ambiguitățile unei formulări conținând noțiuni rămase neprecizate, din cele două propoziții citate mai sus, transpare esența demersului al lui A. R. Pe baza clasificărilor existente în literatura arheologică românească și europeană, s-a urmărit identificarea și descrierea tuturor tipurilor de fibule provenind din descoperirile care sunt atribuite culturii geto-dacice din secolele II a.Chr. – I p.Chr. Pentru denumirea tipurilor, autorul nu și-a propus elaborarea unui sistem terminologic unitar și original, ci mai degrabă a preluat denumirile curente în literatura de specialitate. Autorul ar fi avut posibilitatea să propună o terminologie bazată pe criterii exclusiv formale, evitând formulări ambigue precum „tip oriental”, „exemplare dacice” etc. Sistematizarea temeinică a taxonomiei, prin definirea atentă a noțiunilor folosite nu ar constitui nici pe departe o tentativă inutilă, ci ar contribui în

¹⁵ În propoziția citată, cuvintele „...multe dintre acestea...” se referă la „exemplarele dacice”, incorect incluse între paranteze, și nu la „caracteristicile morfologice”. Altfel propoziția nu ar avea sens.

mod decisiv la sporirea acuității discursului arheologic¹⁶.

În această ordine de idei, aş dori să atrag atenția asupra unei imprecizii de formulare în denumirea tipurilor, care mă face să revin încă o dată asupra importanței definirii și folosirii judicioase a noțiunii de *tip*. Tipurile 19 și 20, diferite atât din punct de vedere morfologic, precum și chorologic, prezintă ca element comun profilarea puternică a arcului. În cazul denumirii tipului 20, „fibule puternic profilate de tip răsăritean”, prin noțiunea de tip se face referire la acele particularități morfologice regionale specifice doar fibulelor puternic profilate (cu arcul puternic profilat) din zona de nord a Mării Negre și absente la fibulele tipului 19. În schimb, fibulele aparținând tipului 19 au fost denumite „fibule de tip puternic profilat”, dar trebuie precizat că nu *tipul* este puternic profilat, ci arcul acestor fibule este puternic profilat. Într-o asemenea situație, ideal ar fi ca asemănările (profilarea puternică) dar și diferențele (numărul de noduri de pe arc, anvergura resortului) dintre cele două tipuri de fibule să reiasă din însăși denumirea lor, ceea ce s-ar dovedi extrem de dificil. Cu toate acestea, în cele două exemple amintite, folosirea cu ambiguitate a noțiunii de tip nu este de natură să exprime nici diferențele și nici asemănările dintre cele două tipuri.

Remarci privind modul de caracterizare a tipurilor. Secțiunea a III-a, consacrată caracterizării tipurilor și discutării cronologiei lor, constituie practic nucleul întregii lucrări și contribuția cea mai importantă adusă de autor. Descrierea tipurilor și a variantelor lor este temeinică și coerentă și este urmată de fiecare dată, de câte o scurtă prezentare a istoricului

cercetării tipurilor, precum și de o analiză a răspândirii și a cronologiei fibulelor respective.

Se constată preferința autorului pentru presupunerea unei evoluții morfologice ipotetice, de la forme simple la forme complexe, ale cărei valențe cronologice nu sunt întotdeauna suficient argumentate, de exemplu în cazul genezei fibulelor cu mască umană din fibulele cu scut, care la rândul lor ar deriva din fibulele de tip Orlea–Maglavit.

Fibulele variantei 16d – fibulele linguriță cu decor în relief – sunt considerate mai târziu decât celelalte variante, deoarece pentru autor acest fapt „este clar (...), din punct de vedere al evoluției tipologice”. De asemenea, autorul presupune că decorul acestor fibule a fost inspirat de decorul fibulelor puternic profilate, cu ornamente zoomorfe pe arc (tipul 21), fapt care ar pleda pentru o datare târzie a variantei amintite, până în al treilea sfert al secolului I p.Chr. Ar trebui însă precizat că motivele decorative pe baza cărora autorul și-a întemeiat analogia care ar sugera sincronizarea cronologică a variantei 16d cu tipul 21, nu sunt întotdeauna identice. Numai două din cele șapte exemplare ilustrate ale variantei 16d prezintă pe arc protome de câine sau lup, similare în ceiace privește aspectul cât și poziția pe arc, cu cele ale fibulelor de tip 21. Asemănarea este evidentă, dar ne putem pune întrebarea dacă aceasta se constituie într-un argument decisiv pentru sincronizarea fibulelor linguriță cu fibulele de tip norico-pannonic. Trebuie avut în vedere că circulația motivelor decorative este un fenomen mult mai complex și mai dificil de sesizat pentru cercetătorul modern, decât însăși circulația obiectelor și implică o prudență sporită și consecvență în afirmații.

În cazul tipului 6, departajarea în variantele a și b în funcție de poziția coardei – peste sau pe sub arc, nu este foarte concludentă, deoarece varianta b este ilustrată prin numai două piese: o fibulă de la Vlădiceasca și o fibulă de la Racoș. Cea dintâi are în mod evident resortul deranjat și este posibil ca inițial coarda să se fi aflat deasupra arcului. Fibula de la Racoș prezintă pe arc două nodozități, pentru care decorul exemplarelor „hibride” din tezaurul de la Remetea Mare prezintă analogii apropiate. Pe

¹⁶ O astfel de înțelegere este chiar stringentă, datorită repetatelor confuzii din literatura arheologică, cum este de exemplu aceea a folosirii aceluiași termen german (*Knottenfibel*) pentru o fibulă „de tip roman de epocă timpurie” din tumulul I de la Poiana de către A. Vulpe Thraco-Dacica 1, 1976, p. 208, termen pe care K. Horedt, Dacia, N.S. 17, 1973, p. 131 îl întrebuințase pentru denumirea fibulelor cu noduri de schemă Latène mijlocie.

de altă parte, autorul introduce nejustificat la varianta 6a exemplare cu resortul distrus, poziția coardei față de arc rămânând necunoscută. Se poate pune întrebarea dacă poziția coardei față de arc este un element relevant pentru distingerea variantelor unora dintre tipurile de fibule de schemă Latène D, deoarece resortul putea fi modificat: o fibulă cu coarda peste arc putea fi transformată într-una cu coarda pe sub arc nu de la început, ci ulterior, pentru sporirea elasticității resortului. Tot în acest sens amintim fibula de la Tilișca, ilustrată în fig. 28/9, căreia îi lipsește portagrafa, astfel că atribuirea acestui exemplar tipului 6 este îndoielnică.

Tratarea tipului Nauheim de fibule constituie un alt exemplu care reflectă importanța majoră a surprinderii și definirii criteriilor tipologice. Caracteristicile fibulelor de tip Nauheim, așa cum au fost determinate de Joachim Werner, constau din arcul aplatizat, slab profilat și de formă lenticulară, resort cu patru spire, coardă interioară și portagrafa ajurată, de formă ascuțită sau rectangulară¹⁷. Dintre fibulele ilustrate și atribuite de A. R. tipului Nauheim, numai două exemplare de la Zemplin corespund criteriilor menționate (p. 203, fig. 47/2, 3). Celelalte exemplare prezintă însă o arcuire mai pronunțată a arcului, iar portagrafele sunt pline (fig. 47/6, 7, 8) sau lipsesc (fig. 47/1, 4, 5). Aceste deosebiri au fost intuite de autor, care afirmă, pe bună dreptate că „singurele piese clasice” provin de la Zemplin, celelalte reprezentând „variante locale”, dar criteriile morfologice pe care se bazează această departajare nu au fost însă precizate. Profilarea mai accentuată a arcului și portagrafa plină, împreună cu lărgirea arcului către resort și coarda interioară ar sugera mai degrabă includerea fibulelor respective (fig. 47/1, 4–8) la tipul 8b din tipologia lui A. R., sau mai precis la tipul 4, varianta a2 după Feugère (fibule de schemă Latène D cu arc aplatizat, portagrafa plină și coardă interioară). Având în vedere că apartenența pieselor amintite la tipul Nauheim este îndoielnică, prezența

fibulelor Nauheim în contexte Latène târzii de pe teritoriul României trebuie și ea pusă sub semnul întrebării.

Includerea fibulelor din fig. 54/1, 2, 3, 6 și 55/11 (p. 210) la varianta 16c (fibule linguriță cu portagrafa plină) este și de această dată îndoielnică, deoarece aceste exemplare au portagrafa lipsă, iar departajarea variantelor s-a efectuat tocmai pe baza aspectului portagrafei (plină, ajurată etc). Incadrarea tipologică strictă la aceeași variantă 16c a exemplarelor reproduce la fig. 53/8, 55/1, 3, 4 care au „lingurița” lipsă, păstrându-li-se numai resortul și acul este la rândul ei ipotetică.

Observații legate de cronologia propusă de A. Rustoiu. Nu aş putea încheia demersul de față fără să adaug câteva observații legate de tabloul cronologic al tipurilor de fibule propus de A. R. și de argumentația sa. Într-unul din capitolele introductive (I. 4 *Probleme de tipologie și cronologie*, p. 13–15), autorul și-a propus să demonstreze că datarea fibulelor – implicit și a altor categorii de piese, pe baza asocierii lor cu denari republicani ar fi întru totul sortită unui eșec, mai ales datorită imposibilității deosebirii imitațiilor locale de originale. Autorul conchide că numai monedele de bronz cu o circulație mai restrânsă în timp, descoperite în așezările din apropierea limesului, ar oferi o datare mai sigură.

Aceste opinii exprimate extrem de tranșant, trebuie acceptate însă cu rezerve, avându-se în vedere complexitatea fenomenelor de circulație monetară pentru argumentarea datării complexelor închise, cum sunt de exemplu tezaurele. În acest sens amintesc faptul că atât drahmele epirote cât și denarii republicani au pătruns în Dacia în loturi deja constituite¹⁸, cu frecvențe asemănătoare ale emisiunilor, care au permis distingerea unor structuri tip de tezaure monetare¹⁹. Dacă printr-o analiză minuțioasă se poate efectua o raportare a lotului monetar la o structură tip, prezența unor imitații în acel lot

¹⁸ Babeș, Dacia, N.S. 19, 1975, p. 133; Conovici, BSNR 77–79, 1986, p. 80–81; V. Mihailescu-Bîrliba, *Dacia răsariteană în secolele VI–I î. e. n. Economie și monedă*, Iași 1990, p. 98.

¹⁹ Conovici, Thraco-Dacica 6, 1985, p. 59–74.

¹⁷ J. Werner, *Die Nauheimer Fibel*, JahrbRGZM 2, 1955, 170–171, fig. 1, 16. Aceleași caracteristici sunt reținute și de Feugère *op. cit.*, p. 180, tipul 5a-c.

este îndoielnică. Faptul că „data ultimei monede dintr-un tezaur nu mai constituie o dovadă certă pentru stabilirea momentului ascunderii lui” nu implică eliminarea argumentelor numismatice în demersul de încadrare cronologică a diferitelor piese – în acest caz fibulele. Desigur, data ultimei monede indică termenul *post quem*, după care s-a îngropat tezaurul și nu momentul îngropării lui, dar pentru datarea unui tip de piese (de fibule) este relevantă mulțimea cazurilor în care exemplarele care îi aparțin se asociază cu anumite tipuri monetare, cu emisiuni mai vechi sau mai noi. Adesea, datarea monedelor cu care se asociază unele exemplare ale unor tipuri de fibule oferă singurele indicii pentru încadrarea cronologică a tipului respectiv. În ciuda afirmațiilor sale inițiale, chiar și autorul ia în considerare datarea timpurie a monedelor din tezaurele de piese de port conținând fibule cu noduri în vederea încadrării cronologice a tipului respectiv (p. 33), acceptând astfel importanța argumentului numismatic.

Tabloul cronologic general al repertoriului de tipuri de fibule din Dacia preromană întocmit prin preluarea, comentarea și sintetizarea datărilor stabilite de cercetarea arheologică pentru un număr important de tipuri, a fost sistematizat de A. R. în trei „etape de evoluție”. Cu toate că infrastructura argumentelor acestei propuneri de periodizare nu a fost fundamentată

suficient în realitățile arheologice ale culturii geto-dacice, lucrarea are meritul de a evidenția un fenomen încă prea puțin demonstrat și argumentat în cercetarea epocii preromane²⁰. Odată cu organizarea stăpânirii romane la sud de Dunăre prin constituirea și apoi extinderea provinciei Moesia în prima jumătate a secolului I p.Chr., la nord de fluviu repertoriul de fibule se modifică în mod fundamental, modelele sau importurile romane eliminând (treptat sau cu rapiditate?) repertoriul local de fibule de tradiție Latène.

După cum însuși autorul recunoaște în cuvântul introductiv al lucrării sale, concluziile exprimate nu sunt definitive și țin să îmi exprim asentimentul dar și speranța că „studiile (sale) viitoare vor aduce precizări noi...”. Putem considera că monografia lui A. R. reprezintă un început și nicidecum o piatră de hotar în cercetarea fibulelor din Dacia preromană.

Daniel Spânu

²⁰ Puține sunt contribuțiile în care s-a ridicat problema tranziției de la tipurile de fibule Latène la cele romane, ca fenomen specific al culturii geto-dacice târzii. În acest sens, Babeș, *op. cit.*, p. 136–137, fig. 7; idem, *ArhMold* 17, 1994, p. 49–56. Din păcate A. R. nu a încercat să coreleze concluziile sale cu periodizările propuse deja în literatură.

JAN FILIP, *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, III, *Addenda*, Praga, 1998, XII+388 p., cu numeroase figuri în text. Volum îngrijit și editat de Jiří Hrala.

Continuarea *Manualului Enciclopedic* al profesorului Jan Filip¹, printr-un volum *Addenda*, părea compromisă prin dispariția în 1981 a autorului. Dar iată că, printr-un efort susținut, care a însemnat colaborarea mai multor specialiști din Cehia ca și din alte țări, Jiří Hrala, de la Institutul de Arheologie al Academiei de Științe din Praga, a reușit să scoată de sub tipar și cel de-al treilea volum, care încheie seria.

Cu o structură identică primelor două volume, cel de-al treilea, subtitulat *Addenda*, vine să completeze omisiunile primelor două, dar mai cu seamă să introducă date noi, ivite în intervalul 1969–1997. După cum afirmă de altfel și editorul, un accent principal s-a pus pe tratarea unor zone mai puțin abordate în volumele precedente, în speță țările balcanice. Destinat în special pre- și protoistoriei, volumul acordă o atenție marcată și arheologiei medievale timpurii, ținându-se cont de progresele înregistrate în ultima vreme în acest domeniu. Cum era și de așteptat, majoritatea vocilor sunt prezentări de specialiști în pre- și protoistorie – data nașterii, studiile, specialitatea, locul de muncă, săpături, bibliografia principală. Sunt menționați pentru prima dată și cercetători a căror consacrare profesională s-a produs în ultimele două decenii, totodată fiind aduse la zi și unele voci bibliografice apărute deja în volumele precedente. Din România sunt trecuți 45 de cercetători (arheologi, numismați, medieviști, antropologi etc.). O categorie importantă și bine reprezentată este cea a siturilor arheologice (așezări, cimitire, depozite etc.). Sunt menționate datele de ordin administrativ, data și caracterul cercetării,

conținutul principal al descoperirii, încadrarea cultural-cronologică și cele mai importante referiri bibliografice aduse la zi. Unele situri, menționate deja în celelalte două volume, sunt reluate cu completări, ca de pildă, pentru România, siturile de la Apahida, Cernică, Gumelnița etc. În afara localităților cu descoperiri arheologice mai sunt introduse și centre științifice de seamă, fiind menționate principalele instituții de specialitate, cu publicațiile lor. Termenii de specialitate, în chip firesc mai puțin numeroși în acest volum, completează lacunele volumelor precedente, cu trimeri bibliografice recente. Se remarcă vocile *Postprocessual archaeology* (p. 276) și *Processual archaeology* (p. 280–281), ambele redactate de A. Marcianiak, ce reprezintă demersuri recente ale cercetării arheologice moderne. Ultima categorie importantă este cea a publicațiilor, periodicelor, nou apărute. Sunt menționate cu titlul exact, locul și anul apariției, acronimul, numerele apărute în fiecare an. Și în acest caz se fac completări la vocile apărute în primele două volume. Ilustrația, exclusiv desenată, cuprinde planuri de situri, morminte, reconstituiri, material arheologic. Deseori sunt ilustrate pentru prima oară descoperiri încă nepublicate *in extenso*, cum ar fi cazul, de pildă, al mormântului germanic din sec. IV p.Chr. de la Beroun-Závodí, din Cehia (p. 35–36) sau al celui colectiv, biritual, de la Slaný, lângă Praga, aparținând unei grupe șnurceramice (p. 309).

Cea mai mare parte a textului este redactată în germană, fiind mai puține vocile apărute în franceză sau engleză.

Numărul vocilor publicate în cel de-al treilea volum al *Manualului Enciclopedic de pre- și protoistorie* a depins în foarte mare măsură de fișele alcătuite de diferiți specialiști din întreaga Europă trimise colectivului condus

¹ Jan Filip (sub red.), *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas* I (a–k), Praga, 1966; II (l–z), Praga, 1969.

de Jiří Hřelá, care le-a colaționat și uniformizat. Ca atare orice omisiune privind persoane, localități, publicații, termeni de specialitate etc. cu greu poate fi imputată redactorilor cehi. Poate și modul de redactare a fișelor să fie responsabil pentru citarea unor specialiști după prenume și nu după numele de familie, cum este cazul, bunăoară, pentru Nica Marin (p. 218), sau Harhoiu Radu (p. 285).

Unei lucrări de dimensiunile celei în discuție îi sunt inerente greșelile, volumul de date făcând imposibilă o redactare perfectă. Scăpările menționate nu scad însă importanța celui de-al treilea volum, care, împreună cu cele două publicate cu ani înainte, fac din *Manualul Enciclopedic* inițiat de profesorul Jan Filip un instrument prețios de informare rapidă pentru arheologii europeni,

Monica Șandor-Chicideanu

SOFIJA S. BEREZANSKAJA, VICTOR I. KLOČKO, *Das Gräberfeld von Hordeevka*, Archäologie in Eurasien, 5, Rahden/Westf. 1998, VII+88 p., 1 tabel, 9 fig. în text, 83 planșe în afara textului.

Volumul, între cele dintâi dintr-o serie inaugurată de către Eurasien Abteilung a DAI, se ocupă de prezentarea monografică a unui cimitir tumular din epoca bronzului din Ucraina. Este vorba de necropola de la Hordeevka, cercetată în 1968 și apoi în 1987–1988.

Cimitirul este situat pe malul stâng al Bugului de sud, din punct de vedere administrativ aparținând raionului Trostianetk, regiunea Vinnița (*Lage des Gräberfeldes* p. 2). Au fost cercetați 40 de tumuli, dispuși în șiruri (pl. 1), din care patru aparțin Bronzului timpuriu sau perioadei sarmate, restul de 36, cu 38 de morminte de înhumatie, aparțin bronzului târziu. Cei mai mulți tumuli au fost jefuiți, astfel că o bună parte a informației a rămas necunoscută. În al doilea capitol sunt descrise obiceiurile de înmormântare (*Bestattungssitten* p. 3–7), respectiv structura mormintelor, amenajările funerare (vetre), poziția și orientarea mormintelor. Urmează o discuție pe larg asupra inventarelor funerare (*Beigaben* p. 8–17) pe categorii: unelte, arme, piese de harnașament, piese de port, ceramică, varia. În cadrul discuției, succinte, asupra cronologiei necropolei (*Chronologie* p. 18–20), aceasta este împărțită în 4 faze –Hordeevka I–IV –, pe baza sincronismelor cu alte descoperiri din Ucraina, regiunea carpatică și zona est-mediteraneană. Foarte importante sunt cele cinci date ¹⁴C calibrate, una pentru faza I și patru pentru faza IV, din păcate însă fără a se specifica identitatea probei (laborator și număr) și nici programul folosit pentru calibrare. După opinia autorilor, faza

Hordeevka I, cu opt tumuli, este corelată cu etapele mai noi ale culturilor Komarov și Trzciniec, cu faza „Protobelogradovka”, cu fazele mai vechi ale culturilor Noua și Sabatinovka, cu etapele Bz B–Bz D, având o durată de la circa 1500 la 1300 a.Chr. Faza Hordeevka II, cu 19 tumuli, este sincronizată cu fazele târzii Noua și Sabatinovka, cu cultura Belogradovka și cu faza timpurie a culturii Vysocko, de pe malul drept al Niprului. Faza a doua este încadrată de autori în intervalul Bz D–Ha A1, în cronologie absolută între 1300–1200 a.Chr. Faza Hordeevka III, cu numai 4 tumuli, este pusă în legătură cu sfârșitul culturii Belogradovka și începutul culturilor Černoles și Belozerka, ceea ce ar corespunde etapei central europene Ha A2, respectiv intervalului 1200–1100 a.Chr. Faza Hordeevka IV, cu cinci tumuli, este sincronizată cu sfârșitul culturii Belozerka, cu faza timpurie Černoles, corespunzând, în opinia autorilor, etapei Ha B. Pentru încadrarea culturală a cimitirului (*Kulturelle Zuordnung* p. 21–25) autorii menționează substratul local anterior – așa-numita cultură Mnogovalikova sau Mehrwulstkeramik-Kultur –, dar arată că în același timp, prin caracteristicile sale, cimitirul de la Hordeevka nu se poate încadra în nici una dintre grupele culturale cunoscute, fiind mai degrabă expresia unui grup nou, aparținând așa-numitei Hugelgräberkultur din Europa Centrală. După ce reiterează pe scurt principalele caracteristici ale necropolei (*Zusammenfassung* p. 27–28), autorii consideră descoperirea de la Hordeevka

ca fiind un cimitir al unei „elite”, asemănător celor din mediile Pre-Lausitz, din centrul Europei, sau celor, mai spre răsărit, de la Maevskij, Pokrovsk, Sejma, Turbino sau Sintašta. După rezumatele în rusă și engleză (fiecare de câte o pagină) urmează descrierea amănunțită a descoperirilor (*Katalog* p. 33–44). Sunt descrise fiecare tumul, înmormântare și inventarele lor, cu trimiteri la ilustrația aproape completă. Lucrarea se încheie cu două contribuții foarte importante, una a Tatiane Goško, *Tehnologija izgotovlennija bronzovyh izdelij iz Gordievki* (p. 49–76, tabelul și fig 1–9), care studiază metalografic piesele de port, armele și uneltele din metal descoperite, și cea a Liumilei V. Litvinova, *Paleo-antropologičeskie materialy iz Gordievskogo mogil'nika* (p. 77–87), în care se face analiza antropologică a materialului osteologic cu determinări pe grupe de sex și vârstă.

Lucrarea celor doi autori este binevenită în primul rând prin introducerea în circuitul științific a unei noi și importante descoperiri, publicată într-o limbă de largă circulație. Meritele lucrării sporesc prin catalogul amănunțit al cimitirului și analiza, deși succintă, a materialului de altfel bine ilustrat.

Trebuie însă să atrag atenția asupra cronologiei interne a necropolei, așa cum au propus-o cei doi autori. Deși au dispus de 5 date ^{14}C , calibrate, au preferat datele „convenționale”, deși se știe de multă vreme că acestea sunt total lipsite de sens¹. Au evitat astfel o discuție mai amplă asupra datărilor înalte, obținute recent², pentru grupe ceramice, cum sunt Noua sau Sabatinovka, sau contemporane acestora, preferând o schemă

rigidă și discutabilă. Este de asemenea regretabil că cele două ultime contribuții, deosebit de importante, nu au fost traduse în germană. De altfel cred că pentru o cronologie internă mai precisă ar fi fost foarte util un studiu statistico-combinatoriu, prin înserierea mormintelor pe grupe de sex și vârstă, precum și încercarea de a schița, tot pe această cale, o altă stratigrafie orizontală a cimitirului, lipsită de prezumția evoluției lineare. Atribuirea culturală unui „grup nou al Hügelgräberkultur” este cel puțin pripită. În ceea ce privește ilustrația atrag atenția că pentru harta cu localizarea necropolei, ca și pentru planul cimitirului (ambele la pl. 1) se folosește aceeași scară !!

Ion Motzoi-Chicideanu

¹ M. Aitken, *Science-based dating in archaeology*, Londra–New York, 1990, p. 92–93; S. Bowman, *Radiocarbon Dating*, Londra, 1990, p. 43–49; A. László, *Datarea prin radiocarbon în arheologie*, București, 1997, p. 128–230.

² De pildă pentru nivelul II.b, din cenușarul 2, faza Noua II, de la Mahala, GrN-5135 3100±55 BP, calibrat 1s 1440–1310 BC, 2s 1520–1260 BC (Cf. László, CCDJ 10 1993, p. 23–41), sau pentru aşezarea Srubnaja de la Usovo Ozero, loc. 4, BLN- ? 3339±60 BP, calibrat 1s 1690–1520 BC, 2s 1630–1410 BC și loc. 10, BLN- ? 3170±60 BP, calibrat 1s 1520–1410 BC, 2s 1610–1310 BC (Cf. S. S. Berezskaia, *Usovo Ozero. Poselenie srubnoj kul'tury iz Severskom Donce*, Kiev, 1990, p. 103, unde sunt date, și preferate, însă tot date „bc”)! Calibrările le-am făcut cu programul OxCal v2.17.

MARTIN BARTELHEIM, *Studien zur böhmischen Aunjetitzer Kultur – Chronologische und chorologische Untersuchungen*, UPA 46, Bonn, 1998, Partea I (text): 328 p., 11 fig., 17 grafice, 23 diagrame; Partea a II-a (ilustrație): 48 planșe, 177 hărți, 6 tabele.

În volumul 46 al prestigioasei serii *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie* este publicată disertația de doctorat a lui Martin Bartelheim, susținută la Seminarul de Pre- și Protoistorie al Universității

Libere din Berlin, sub conducerea prof. dr. Bernhard Hänsel. Obiectul lucrării îl constituie cultura Aunjetitz, unul dintre cele mai importante și mai îndelung cercetate fenomene arheologice ale epocii bronzului din Europa

Centrală. Autorul s-a oprit doar asupra descoperirilor Aunjetitz din Boemia, o tratare amănunțită pe întreaga arie a culturii fiind practic imposibil de publicat, măcar din considerente de spațiu. De altfel aria aleasă de M. Bartelheim reprezintă, din multe puncte de vedere, chiar miezul culturii Aunjetitz, documentarea bibliografică și de teren în Cehoslovacia, în cadrul unei burse DAAD în 1987/1988, permițându-i autorului cunoașterea directă și în detaliu a celei mai mari părți a imensului materialului arheologic.

În prima parte, ce cuprinde textul propriu zis al lucrării, după un cuvânt înainte și o introducere, este înfățișat, succint, istoricul și stadiul cercetării (p. 9–12). Întregul material arheologic este apoi minuțios studiat tipologic, pe categorii – ceramică, arme, instrumente, piese de port – și după materialul din care a fost confecționat – metal, piatră, os/corn, chihlimbar, faianță etc. (p. 13–89). Rigurozitatea tipologiei îi permite apoi autorului să încerce, prin procedee statistice – analiză de corespondență și inseriere –, stabilirea cronologiei interne a fenomenului Aunjetitz din Boemia (p. 90–156), fără a lăsa de-o parte relațiile cu zonele imediat învecinate (Silezia, Moravia, Bavaria, Austria). Un loc aparte este acordat cimitirului de la Polepy, extrem de amănunțit analizat prin studiu planimetric și inseriere. Studiul chorologic (p. 157–171), la fel de riguros întocmit și susținut de 177 de hărți, ia în considerare atât materialul arheologic caracteristic, pe tipuri, cât și modele funerare sau vestimentare, reușind să stabilească, foarte convingător, diferențele regionale. Concluziile lucrării (p. 181–183), sunt urmate de un rezumat în limba cehă, și o bibliografie (p. 187–221), trimiterile fiind făcute în text. Urmează apoi catalogul descoperirilor (p. 222–285) care cuprinde 902 localități, pentru multe dintre acestea fiind consemnate uneori mai multe descoperiri. Pentru fiecare descoperire se dă locul, districtul administrativ, condițiile de descoperire și caracterul acesteia, trimiterea la prima publicare, caracterul succint al catalogului

fiind impus, de numărul mare de descoperiri. Prima parte se încheie cu liste care, fie susțin diagramele și graficele din text, fie cuprind materiale pe categorii, în corespondență cu hărțile de răspândire.

Partea a doua cuprinde exclusiv ilustrația. Materialul arheologic este prezentat pe complexe, se adaugă apoi câteva planuri și planșele tipologice. Partea principală o constituie numeroasele hărți, foarte bine realizate, cu principalele cote de nivel, ilustrând răspândirea diferitelor categorii de material după condițiile de descoperire. Tabelele combinatorii cu care se încheie lucrarea, sunt desigur foarte utile pentru înțelegerea cronologiei interne a culturii. Dar tocmai de aceea, având în vedere dimensiunile lor, ar fi fost necesară tipărirea lor sub formă de pliante, căci modul în care sunt prezentate, le face, din păcate, aproape ilizibile.

Lucrarea lui Martin Bartelheim este exemplară, fiind de pe acum una de referință pentru întreg bronzul central-european. Materialul arheologic pe baza căruia a fost scrisă cartea este impresionant și efortul de a aduce la zi, la condițiile de studiu modern, este mai mult decât lăudabil. Dar poate că ceea ce impresionează în primul rând este rigoarea metodologică a autorului. Mă refer atât la amănunțita și bine încheagată tipologie, cât și la procedeele de inseriere și studiu planimetric, deosebit de utile.

Fără îndoială autorul este primul ce trebuie felicitat, dar o bună parte din meritele lucrării se datorește și coordonatorului, așa cum condițiile grafice, excelente, ale publicației sunt o dovadă a grijii editorilor seriei UPA.

Pentru specialiștii epocii bronzului din România, cartea lui Martin Bartelheim este mai mult decât utilă, nu numai pentru legăturile existente la aceea vreme cu spațiul central european, dar și prin exemplul metodologic.

Ion Motzoi-Chicideanu

INGO MOTZENBÄCKER, *Sammlung Kosnierska. Der Digorische Formenkreis der kaukasischen Bronzezeit*, Museum für Vor- und Frühgeschichte. Staatliche Museen zu Berlin, Bestandskataloge 3, Berlin, 1996, 294 p., 55 figuri în text, 94 planşe.

Cartea reprezintă o nouă contribuție la introducerea în circuitul științific a unei părți din importanta colecție de antichități caucaziene a Muzeului de pre- și protoistorie din Berlin.

Cele 6 capitole ale lucrării se dezvoltă pe trei coordonate complementare: valorificarea științifică a colecției Kosnierska, cronologia epocii bronzului din zona centrală a Caucazului și definirea unui cerc de forme restrâns dar bine conturat din punct de vedere geografic și tipologic.

Prima problemă este tratată în trei capitole (*I. Einleitung; III. Typologisch-chronologische Diskussion des Fundstoffes aus der Sammlung Kosnierska; VI. Katalog*). Colecția Kosnierska cuprinde aproximativ 2000 de piese achiziționate în 1903 de Muzeul de Etnologie din Berlin de la colecționara de antichități Adelaide Kosnierska. Din însemnările colecționarei reiese că aceste piese provin din provincia nord-caucaziană Digora (Osetia de Nord), în special de la Faskau (lângă Galiat) și Verchnjaja Rutcha (lângă Kumbulte). După o scurtă schiță geografică a Caucazului, care cuprinde delimitarea principalelor unități geografice (Caucazul Mare, Transcaucazia, Caucazul Mic, Câmpia armeană) cu clima și relieful specifice fiecăreia și căile de comunicație dintre acestea, cartea zonelor cu zăcăminte de minereu de cupru, este prezentată topografia stațiunilor de la Galiat și Kumbulte (presupusele locuri de proveniență ale pieselor din colecția Kosnierska), aflate într-o zonă muntoasă la peste 1800 m altitudine, de o parte și de alta a râului Uruch. La Galiat sunt documentate trei necropole dintre care cea mai cunoscută este necropola distrusă de la Faskau. Necropola de la Verchnjaja Rutcha de lângă Kumbulte, cercetată ulterior achiziționării colecției Kosnierska de Dolbežev și E. I. Krupnov la care se adaugă și săpăturile din anii '70 ale căror rezultate încă nu au fost integral publicate, oferă unele indicii asupra practicilor funerare din provincia Digora

(morminte de înhumare în cistă care conțineau de la 2 la 7 schelete, cu inventar bogat în piese de bronz).

Centrul de greutate al lucrării îl formează tipologia pieselor din colecție, grupate în trei categorii principale: 1. Arme: topoare (tipul Faskau, cu 4 variante), capete de măciucă din piatră sau bronz (cu protuberanțe sau în formă de spini), pumnale (cu placă la mâner, cu limbă la mâner, cu mâner plin, *Griffrahmendolche*, alte forme), vârfuri de lance; 2. Unelte (sule, seceri, fusaiole, piese de harnasament); 3. Podoabe și piese de port: ace, fibule, piese de centură, pandantive în formă de arme miniaturale (topoare și pumnale) și pandantive zoomorfe, brățări, inele de buclă. Descrierea fiecărui tip de piese cuprinde și o prezentare a încercărilor anterioare de realizare a unei tipologii, definirea criteriilor formale pentru caracterizarea tipurilor și variantelor tipologice, tehnologia de prelucrare, ipoteze privitoare la funcția unor piese și încadrarea cronologică a acestora. Proveniența pieselor din colecția Kosnierska din contexte arheologice nesigure impune autorului lărgirea ariei geografice la care sunt raportate pentru datare. Majoritatea tipurilor sunt raportate la piesele analoge de la Tli și din alte descoperiri (necropole, depozite) din celelalte unități geografice caucaziene dar și la piese din zone mai îndepărtate: sudul Rusiei (pentru topoarele de tip Faskau, pumnalele cu limbă la mâner), spațiul egeic din perioada submiceniană (fibule), spațiul de la nord de Dunăre (ace cu protuberanțe, inelele de buclă). Analiza metalografică a pieselor de bronz din colecție indică un conținut relativ ridicat de arsen pentru anumite categorii, însoțit de antimoniu, aceasta fiind o caracteristică a bronzurilor din Digoria.

În relație strânsă cu capitolul privind tipologia pieselor este catalogul colecției care cuprinde descrierea (numărul de inventar, dimensiunile, greutatea, descrierea propriu-zisă) a 1041 de piese din stațiunile de la Faskau,

Verchnaja Ruchta, „Rachta”. Cele 94 de plănse de la sfârșitul cărții pe de o parte sprijină tipologia pieselor și, pe de altă parte, întregesc catalogul colecției.

A doua problemă, cronologia epocii bronzului din centrul Caucazului este tratată în capitolul II (*Zur Chronologie der Bronzezeit in Zentralkaukasien*) prin critica izvoarelor și a principalelor propuneri anterioare de stabilire a unui sistem cronologic (V. A. Schmidt, F. Hančar, A. A. Iessen, V. I. Markovin ș.a.). Lipsa complexelor închise din provincia Digora impune stabilirea unei cronologii prin raportarea la zonele învecinate, în primul rând Kabardino-Balkaria, și prin intermediul acesteia, la Transcaucazia (pentru Bronzul mijlociu) și prin analogiile unor piese (acul cu protuberanțe, *Randgriffdolche*, capetele de măciucă cu protuberanțe) căutate în inventarele funerare ale necropolei de la Tli¹ (pentru Bronzul târziu).

Piese din colecția Kossnierska acoperă un interval cronologic de peste un mileniu (2200–900 a.Chr.) fiind încadrate în Bronzul timpuriu (FB), Bronzul mijlociu (cu 2 etape: MB 1, MB 2) și Bronzul târziu (cu 3 etape: SB 1–SB 3).

În capitolul IV (*Die Digorischen Bronzen - Versuch einer Einordnung*) autorul definește un cerc de forme răspândit pe ambele versante ale masivului central al Caucazului Mare, cu două concentrări de descoperiri în nord (provincia Digora, descoperirile de la Galiat, Kamunta și Kumbulte) și sud, în Rača (descoperirile de la Brili și Gebi) și sudul Osetiei (Kvasatali). Majoritatea formelor aparțin Bronzului mijlociu (2000–1400/1300), topoarele de tip Faskau, unele tipuri de pumnale și ace fiind fosilele directe. Acul cu protuberanțe, spirala-ochelari, pandantivul în formă de cap de berbec (corespunzătoare etapei Tli A) sunt fosile directe pentru Bronzul târziu. Alte piese din aceeași etapă au analogii în celelalte faze (B–D) ale necropolei de la Tli. Tehnologia specifică (folosirea aliajului cupru-arsen și prezența unui procentaj de

antimoniu în compoziția pieselor din Bronzul mijlociu), un anumit tip de port, cu tendințe de schimbare la începutul Bronzului târziu prin apariția unor elemente noi (fibula, centura), un tip de armament (toporul, pumnalul, arcu) sunt caracteristici ale acestui cerc de forme. Autorul discută în acest capitol și alte probleme: existența unei elite războinice, combinația topor-pumnal având o poziție importantă în setul de arme; interpretarea funcției unor artefacte (piese de prestigiu, însemne de rang, simboluri ale puterii sau piese de ceremonie), prezența miniaturilor de arme în mormintele de femei.

Cele trei coordonate ale demersului autorului nu reprezintă fiecare în parte puncte de sprijin pentru celelalte. Locul de proveniență nesigur al pieselor din colecție (adresa doamnei Kossnierska corespunde adresei unei firme de comerț cu antichități) este în parte compensat de evidența altor date (analogiile cu piese descoperite ulterior în această regiune prin cercetări sistematice, analizele metalografice). Stabilirea unei cronologii a epocii bronzului din Caucaz este un demers dificil datorat atât caracterului descoperirilor (necropole distruse sau parțial cercetate și publicate, cu inventar amestecat; raritatea așezărilor din Bronzul mijlociu și târziu; existența depozitelor doar în Bronzul târziu), cât și caracterului cercetării (de la săpăturile efectuate de amatori încă din sec. XVIII, până la carențele metodologice ale arheologiei sovietice).

Necropola de la Tli, baza periodizării culturii Koban² și reperul pentru majoritatea descoperirilor din Bronzul târziu caucazian, cercetată parțial și publicată fără planul general are de asemenea un grad de nesiguranță, fapt care pune oarecum la îndoială periodizarea acesteia³.

² Vezi pentru cultura Koban lucrarea mai veche, dar încă de referință R. Virchow, *Das Gräberfeld von Koban*, Berlin, 1883 și mai recent E. I. Krupnov, *Drevnaja istorija Severnogo Kavkaza*, Moscova, 1960.

³ G. Kossack, *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie* 5, 1983, 89–182.

¹ B. V. Techov, *Tliskij mogil'nik*, Tbilisi, 1980; idem, *Tliskij mogil'nik 2*, Tbilisi, 1981; idem, *Tliskij mogil'nik 3*, Tbilisi, 1985.

Doar împreună cele trei direcții dau coerență demersului metodologic. Soliditatea metodei, rigurozitatea descrierii pieselor, flexibilitatea tipologiei, valorificarea unei cantități apreciabile de material provenit din săpături vechi (până la apariția acestei lucrări din colecție au fost publicate doar topoarele de către E. Dullo⁴), încercarea de a ordona și încadra cronologic

acest material (efort ilustrat și de bibliografia vastă folosită) sunt calitățile lucrării.

Interesul pentru arheologia română este sporit și de prezența în acest cerc de forme a unor categorii de piese (inele de buclă, ace cu protuberanțe, măciuca din piatră cu protuberanțe) cu analogii în spațiul de la nord de Dunăre, în mediile culturale Monteoru, Noua, Wulstkeramik.

⁴ E. Dullo, PZ 27, 1936, p.66-127.

Sorin Oanță

HORIA CIUGUDEAN, *Cercetări privind epoca bronzului și prima vârstă a fierului în Transilvania*, Bibliotheca Musei Apulensis VII, Alba Iulia, 1997, 230 p., 87 fig., plus 4 fig. și 6 tabele în text.

Lucrarea colegului H. Ciugudean, structurată pe două părți principale; *Epoca bronzului* (p. 7-134) și *Prima vârstă a fierului* (p. 135-202), fiecare cu capitole aparte, se ocupă de câteva descoperiri mai noi și importante din epoca bronzului și din Halstattul mijlociu și târziu situate în centrul Transilvaniei, cu care prilej re discută câteva din problemele acestor perioade pentru întreaga provincie.

Primul capitol – *Începuturile epocii bronzului în vestul Transilvaniei: așezarea și cimitirul de la Livezile – „Baia”* (p. 7-44), la care se adaugă contribuția *Analiza resturilor faunistice din așezarea de la Livezile* (p. 45-64), semnată de Georgeta El Susi, prezintă stațiunea din bronzul timpuriu de la Livezile, jud. Alba. După un scurt istoric al cercetării este prezentat materialul ceramic, plastica, obiectele din piatră, os și corn, cele din metal. Sunt prezentate apoi cercetările recente, din anii 1993 și 1995, la cimitirul tumular din preajmă. Stațiunea, ca și descoperirile funerare sunt încadrate în bronzul timpuriu, fiind atribuite unei etape târzii a culturii Coțofeni, în contextul unui „proces de sinteză cu elemente de origine sud-est transilvăneană, poate chiar sud-carpatică, generând primele forme de manifestare culturală aparținând bronzului timpuriu din spațiul vest-transilvănean”. Deși deocamdată singulară, este foarte importantă proba ¹⁴C de la Livezile – Bln-4624, 4109±44 BP, care, după calibrare (p. 22 și fig. 22/A), este pusă de autor în

corelație cu alte date radiocarbon. Analiza faunistică, foarte în detaliu, cu tabele și grafice, ia în discuție 1816 fragmente osteologice descoperite în așezare.

Capitolul următor – *Considerații privind sfârșitul culturii Wietenberg* (p. 65-81) – discută controversata problemă a etapelor finale Wietenberg pe baza săpăturilor recente din câteva stațiuni din centrul podișului transilvănean. Discuția se sprijină pe un considerabil material arheologic, în cea mai mare parte inedit și bine ilustrat. Autorul subliniază importanța materialelor de tip Noua descoperite în medii ale fazei Wietenberg IV, pe care o plasează la „sfârșitul BzC, cel mult început de BD”.

Ultimul capitol privind epoca bronzului este cel intitulat – *Depozitul de la Cugir și raporturile sale cu manifestările culturale ale epocii bronzului târziu* – semnat împreună cu I. Al. Aldea (p. 99-121). Depozitul de la Cugir a mai fost publicat, dar parțial și cu inexactități, iar unele piese din componența sa au mai fost discutate și cu alte prilejuri. Pe bună dreptate autorii consideră necesară republicarea în totalitate a acestui important depozit constituit din 24 piese din aur (0,287 kg) și 298 din bronz (6,202 kg), depuse în trei vase. După catalogul depozitului, autorii discută din nou descoperirea, pe care o încadrează în categoria, discutabilă după opinia mea, a „depozitelor de tumătorie”, împreună cu alte mari depozite cum sunt cele binecunoscute de la Aiud, Bogdan Vodă,

Gusterița, Șpălnaca, Uioara de Sus. În privința încadrării cronologice autorii optează pentru seria Cincu–Suseni (= Ha A), așa cum propusese, la prima publicare, M. Petrescu-Dîmbovița. Din punct de vedere cultural depozitul este atribuit „grupului Cugir–Band” caracteristic, după opinia celor doi autori, manifestărilor „pre-Gáva” (nu *Gavá*, cum este dat în text).

Partea destinată primei epoci a fierului începe cu un substanțial capitol intitulat – *Cultura Basarabi pe teritoriul Transilvaniei* (p. 135–161). Este de fapt un micro studiu al acestei grupe ceramice, având la bază un catalog constituit din 60 de localități transilvănene, în special din bazinul mijlociu al Mureșului. Multe dintre acestea au mai fost publicate, autorul menționând acest lucru și făcând corecturi, acolo unde este cazul. Sunt discutate succint principalele probleme – aria, habitatul, practicile funerare, ceramica, originea, periodizarea și cronologia descoperirilor de tip Basarabi din Transilvania –, optându-se pentru o încadrare a

acestora între mijlocul sec. VIII a.Chr și sfârșitul sec. VII a.Chr.

Ultimul capitol al cărții – *Descoperiri din perioada hallstattiană târzie de la Sântimbru și Uioara de Jos* (p. 162–166) –, prezintă două descoperiri recente, pe care autorul, considerându-le ca diferite de „grupul scitic”, le plasează într-un „orizont post-Basarabi”.

Ilustrația, foarte bogată – profile, planuri și profile de tumuli, planuri de complexe, hărți, material –, este bine redactată și organizată pe planșe. Cred că ar fi fost binevenit un plan al așezării și săpăturilor din așezarea de la Livezile. Aș mai face observația că autorul folosește des periodizarea Reinecke, deși, demult, s-a dovedit inconsistența acesteia pentru spațiul de la nord de Dunăre.

Cartea lui Horia Ciugudean reprezintă o contribuție folositoare specialiștilor epocilor bronzului și a fierului atât din Transilvania, cât și din spațiul extracarpatic.

Ion Motzoi-Chicideanu

TOTKO STOIANOV, *Sborianovo, Early Iron Age Tumular Necropolis*, Sofia, 1997, 240 p., 24 planșe, 65 fotografii, 5 planuri, 3 hărți, cu tabele și desene în text.

Cartea este redactată în ediție bilingvă (bulgară și engleză, cu text pe două coloane) și publică rezultatele cercetărilor efectuate în necropola tumulară din Hallstattul timpuriu de la Sborianovo, punctul „Nivata na Pevetza” (Câmpul Cântărețului), în anii 1984, 1986–1987. Lucrarea cuprinde: o introducere, capitolele (cu note la sfârșitul fiecăruia): *Necropola. Metode și stadiul cercetării, Interpretarea descoperirilor. Date ale necropolei, Rituri funerare și credințe. Structura socială și demografică* – cu subcapitolele: *Analiza componentelor complexului sepulcral, Privire analitică asupra practicilor funerare în Tracia la sfârșitul epocii bronzului și în prima fază a epocii timpurii a fierului și O încercare de reconstituire a riturilor funerare și a credințelor tracice în timpul primei faze a epocii timpurii a fierului* – ultimul capitol fiind: *O încercare de determinare a caracteristicilor*

istorice și culturale ale populației reflectate în necropolă. În loc de concluzii. La sfârșit are un catalog al descoperirilor, o listă bibliografică și un *Appendix* cu studiul antropologic al necropolei realizat de St. Cholakov și I. Iordanov.

Necropola cercetată cuprinde cinci tumuli, având după părerea autorului o dezvoltare lineară, de la sud la nord, cu două secvențe cronologice, în cea mai veche încadrându-se tumulii V și IV. Tumulii cercetați conțin 24 de morminte dintre care 20 de morminte de înhumatie și 4 de incineratie.

În introducere este prezentat un scurt istoric al cercetărilor, cu două hărți cu poziția localității în Bulgaria și a necropolei în cadrul complexelor de la Sborianovo.

În primul capitol sunt descriși cei cinci tumuli și metoda de cercetare a acestora. Tumulii aveau o structură de piatră și conțineau un număr

variabil de morminte cu inventar variat (ceramică, obiecte de podoabă de metal, unelte, arme). În capitolul următor sunt analizate piesele descoperite în tumuli, încercându-se realizarea unei scheme tipologice a artefactelor, identificarea analogiilor pentru acestea, scopul declarat de autor fiind acela ca pe baza lor să poată stabili datele culturale și istorice caracteristice pentru societatea contemporană necropolei. Partea cea mai importantă a lucrării, după părerea autorului o reprezintă al treilea capitol. În cadrul acestuia se realizează o analiză a necropolei (modul de construcție al tumulilor, modul de înmormântare, mormintele, poziția scheletelor, ofrandele) în scopul reconstituirii unei structuri sociale și demografice, conform obiectivului declarat prin titlul capitolului. În continuare se încearcă integrarea necropolei într-un cadru mai larg al descoperirilor funerare din Peninsula Balcanică de la sfârșitul epocii bronzului și începutul Hallstatt-ului. În ultima parte se propune o reconstituire a ritului funerar și a credințelor din Hallstatt-ul timpuriu în „lumea tracă”, apelându-se atât la izvoare literare, cât și la descoperiri arheologice.

În ultimul capitol, care ține loc de concluzii, autorul consideră necropola de la Sborianovo

ca un grup cultural local, format la începutul epocii fierului în zona respectivă. Acesta conține elemente din cadrul culturilor de la sfârșitul epocii bronzului (Tei, Zimnicea-Plovdiv, Cerkovna, Coslogeni) și manifestă asemănări dar și deosebiri față de fenomenele culturale contemporane: Babadag, Insula Banului, Pșenicevo, Čatalka, și aceasta într-o zonă în care s-a manifestat o activitate metalurgică intensă încă de la sfârșitul epocii bronzului.

Traducerea în limba engleză nu este tot timpul unitară, „beneficiind” și de multe greșeli. Ilustrația este bine întocmită susținând catalogul și discuția.

Necropola de la Sborianovo, datată de autor în secolul X - prima jumătate a secolului IX a.Chr., reprezintă un punct de referință pentru Hallstatt-ul timpuriu de la Dunărea de Jos, prin publicarea întregului material. Acest lucru asigură lucrării o importanță deosebită, în special prin posibilitatea reinterpretării cimitirului de la Zimnicea, care prin poziția scheletelor și inventar era mai greu de integrat în peisajul cultural hallstattian.

Tiberiu Vasilescu

TIBERIUS BADER (sub red.), *Die Welt der Kelten. Dia-Vortragsreihe in Hochdorf/Enz 1991 – 1997. 30 Vorträge – Zusammenfassung*, Schriftenreihe des Keltenmuseums Hochdorf/Enz 2, Eberdingen, 1997, 158 p.

„Keltenmuseum” din Hochdorf/Enz (landul Baden-Württemberg, Germania), inaugurat în anul 1991, este o apariție singulară în peisajul muzeisticii arheologice germane. Acest muzeu, amenajat la locul de descoperire al celebrului mormânt „princiar” hallstattian târziu de la Hochdorf (săpături J. Biel, 1978–1979), a organizat încă din anul inaugurării cicluri anuale de conferințe publice tratând, cum era de așteptat, diferite aspecte ale culturii și istoriei lumii celtice. De aici și titlul volumului semnalat aici, *Die Welt der Kelten* (Lumea celtilor), în care Tiberius Bader reunește rezumatele a 29 dintre cele 30 de conferințe, prezentate în anii 1991–1996 de către specialiști de renume ai domeniului. Dintre

aceștia, amintim aici (în ordinea apariției în sumar) pe Jan Bouzek, Ferdinand Maier, Miklós Szabó, Hilmar Schickler, Andreas Furger, Elisabeth Jerem, Petr Drda, Zenon Woźniak, Martin Almagro-Gorbea, John Collis, Oliver Büchsen-schütz, Barry Raftery, Alfred Haffner, Hans-Eckart Joachim, Andrei Miron, Franz Fischer, Otto-Herman Frey, Felix Müller.

Primele șase conferințe (ciclul I, 1991/92) au fost încadrate predominant în tema „Sedii și morminte princiare” (p. 11–33). Ciclul II (1992/93) a reunit cinci conferințe tratând despre civilizația celtică în Franța de est, Germania de sud, Elveția și vestul Austriei (p. 37–52). Ciclul III (1993/94) a cuprins patru contribuții privitoare

la celții ajunși în părțile răsăritene ale Europei, și anume în Cehia, Ungaria, Polonia și Slovenia (p. 55–70). Cele cinci conferințe cuprinse în ciclul IV (1994/95) au urmărit, în primul rând sub aspect arheologic, prezența celtică în vestul Europei: Germania de vest, Franța, Peninsula Iberică, Anglia și Irlanda (p. 73–100). În ciclul V (1995/1996), tematica celtică s-a restrâns la bazinul Rinului mijlociu, al Mosellei și Saarului (cinci conferințe, p. 103–125). În sfârșit, ultimul ciclu rezumat în acest volum, ciclul VI (1996/97), a cuprins cinci conferințe despre originea celților și despre marile lor migrații, în special spre sudul, estul și sud-estul continentului (p. 129–150). Volumul se încheie cu o secțiune (p. 151–156) în care sunt prezentate sumar datele biografice, cariera profesională și domeniile de cercetare (inclusiv săpăturile arheologice) ale fiecăruia dintre conferențieri/autori.

Conferințele de la Hochdorf/Enz se adresează unui public stabil, format din iubitori de istorie și arheologie, dar și vizitatorilor ocazionali ai “muzeului celților”. Interesului manifestat de către toți aceștia vine să îi răspundă, în primul rând, volumul prezentat aici. Cercul celor interesați este însă, în fapt, sensibil mai mare; el cuprinde și pe

acei specialiști și studenți care doresc să se informeze rapid, sintetic, asupra stadiului la zi al problematicii celtice la nivel continental. În ciuda caracterului lor rezumativ, contribuțiile cuprinse în acest volum, însoțite de o bibliografie esențială și de ilustrații expresive, de bună calitate (hărți, planuri, scheme tipologice și cronologice, planșe cu obiecte reproduse în desen sau fotografie) oferă o bună bază pentru orientarea în materia dată. Numele autorilor reprezintă cea mai bună garanție a calității acestor texte, a actualității și preciziei informației.

Nu în ultimul rând trebuie relevat aici meritul lui Tiberius Bader, directorul muzeului, organizatorul ciclurilor de conferințe și editorul volumului de față. Compatriotul nostru, fost colaborator științific al muzeului din Satu Mare și recunoscut specialist al epocii bronzului, aduce, în noua sa poziție, o contribuție apreciabilă la promovarea problematicii celtice, a contactului și transferului de cunoștințe între specialiști și publicul larg interesat. Volumul *Die Welt der Kelten* constituie o mărturie convingătoare în acest sens.

Mircea Babeș

LESZEK MROZEWICZ, *Legioniści mezyjscy w I wieku po Chrystusie* [Legionari moesici în secolul I e. n.], *Prosopographia Moesiaca* (sub redacția lui L. Mrozewicz) I, *Mezja Niepodzielona*, fasc. 3, Poznań, 1995, 196 p.

În cadrul amplului proiect consacrat cercetării prosopografiei Moesiei Inferior, pe care îl conduce cu o eficiență demnă de toată lauda, L. Mrozewicz dă el însuși un exemplu, publicând o utilă monografie închinată militarilor din legiunile moesice în perioada anterioară separării Moesiei Inferior de Moesia Superior.

Lucrarea cuprinde următoarele capitole: *Prefață* (p. 7–8), *Laterculus militum* (p. 9–12, cu 140 de intrări, numerotate de la 1 la 136, dar cu intercalările 8 a, 35 a, 93 a, 135 a), *Legiunile din Moesia în sec. I* (p. 13–20), *Reprezentativitatea documentației* (p. 21–30), *Primipili* (p. 31–34), *Centurioni* (p. 35–40), *Veterani* (p. 41–50), *Donati donis militaribus* (p. 51–57), *Originea legionarilor* (p. 59–63), *Tituli honorarii și tituli sacri* (p. 65–67),

Catalog (p. 69–184). La acestea se adaugă un rezumat în limba germană (p. 185–188), un indice de concordanțe epigrafice (p. 189–192) și o listă de abrevieri bibliografice (p. 193–196).

După cum remarcă în mod judicios autorul (p. 21), cei 140 de legionari recenzați nu constituie decât o mică parte din „populația” în sensul statistic al cuvântului. În Moesia au staționat în prima jumătate a sec. I p.Chr. două legiuni, apoi numărul acestora a crescut la un moment dat până la patru; or, două legiuni cuprindeau cca 10–12 000 de militari, la care se vor fi adăugat *vexillationes* din diverse alte legiuni în timpul războaielor dacice ale lui Domitian, astfel încât eșantionul de 140 de persoane este destul de redus. Ceea ce nu anulează câtuși de puțin utilitatea acestei anchete

de prosopografie militară – un adevărat model al genului.

După cum era de așteptat, marea masă a documentației o constituie inscripțiile: 118 momumente epigrafice, din care 68 descoperite pe teritoriul provinciei în cauză. Aceste inscripții sunt majoritar funerare (97), altele sunt dedicații sau monumente onorifice, la care se adugă o diplomă militară (CIL III, 6232 + p. 1366 = B. Gerov, *Inscriptiones Latinae in Bulgaria repertae*, Sofia, 1989, nr. 311; cf. catalog, nr. 35 a). Sursele literare nu furnizează informații decât despre doi militari: Tacitus, *Hist.* 4, 39, 8 și 3, 29, despre Arrius Varus, *primuspilus legionis III Gallicae* (cat. nr. 11), respectiv C. Volusius, *miles legionis III Gallicae* (cat. nr. 136).

Veteranii reprezintă peste jumătate (78) din cei 140 de militari catalogați. Dintre militarii activi cunoscuți, cei mai numeroși sunt simpli *milites*, iar dintre ofițeri cel mai bine reprezentați sunt centurionii (33).

De o mențiune aparte se învrednicește capitolul referitor la originea legionarilor din armata Moesiei. Statistica lui L. M. (tabel p. 59) arată că din 48 de cazuri în care originea militarilor a putut fi stabilită Italia este

reprezentată de 14 persoane (un caz nesigur), provinciile occidentale de 12 persoane, iar cele balcanice și danubiene (preponderent Macedonia) de 17 persoane. Mai mult decât atât, judecând după unele gentilicii, în multe alte cazuri originea occidentală a purtătorilor numelor respective este foarte probabilă. Doar în cinci cazuri avem a face cu legionari de origine orientală. În fața acestei evidențe, L. M. atrage atenția că, cel puțin în sec. I p.Chr., afirmația lui G. Forni (*Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano, 1953, p. 79: „nelle legioni che presidiavano i confini della Mesia și rileva una netta prevalenza di elementi orientali”) își pierde temeiul. „Orientalizarea” legiunilor din această zonă (vezi e. g. cazurile semnalate de regretatul A. Aricescu, *Armata în Dobrogea romană*, București, 1977, *Supplementum prosopographicum*, p. 202–204, pentru militarii din *legio V Macedonica*) este un fenomen mai târziu. Pentru a i se urmări amploarea sunt însă necesare anchete exhaustive, efectuate cu acribia dovedită de L. M. pentru secvența cronologică aleasă.

Alexandru Avram

JULIANE C. WILMANNNS, *Der Sanitätsdienst im Römischen Reich. Eine sozialgeschichtliche Studie zum römischen Militärsanitätswesen nebst einer Prosopographie des Sanitätspersonals*, Olms-Weidmann, Medizin der Antike, II, Hildesheim, 1995, 297 p., 13 il.

Acest volum, al doilea din seria „Medizin der Antike” coordonată de Gert Preiser, are ca punct de plecare teza de doctorat a autoarei, intitulată *Der Arzt in der römischen Armee, Struktur und Aufgaben des Militärsanitätswesens der römischen Kaiserzeit (31 v.Chr. bis 270 n.Chr.)*.

Lucrarea de față este structurată în două părți distincte. În cea dintâi este prezentat modul de organizare și întreținere a serviciului sanitar al armatei romane, cea de-a doua parte cuprinde o prosopografie a medicilor militari și sanitarilor pentru perioada 31 a.Chr. – 284 p.Chr.

După ce în primul capitol prezintă ceea ce însemna serviciul sanitar în Antichitate, iar în continuare înfățișează modul în care funcțiile

acestuia erau suplinite anterior organizării de către statul roman, în vremea lui Augustus, a unei structuri de acest gen (p. 3–18), autoarea concentrează informația transmisă de sursele literare antice și prezintă stadiul actual al cercetării acestui subiect (p. 18–30).

Capitolul al patrulea este destinat activității propriu-zise a medicilor militari romani. Este subliniat faptul că modul de organizare al acestui serviciu era deosebit de flexibil. Soldații puteau consulta, pe cheltuiala proprie, medici civili. Existau de asemenea medici personali pe care, spre exemplu, guvernatorii îi luau cu ei în provincii. În taberele militare și în campanii sunt atestați medici militari, cu pregătire militară sau chiar civilă, dar și așa-numiții medici „cu

contract". Medicii militari aveau foarte bune șanse de promovare, până la *medicus ordinarius*, ceea ce echivala, ca privilegii și soldă, cu cele ale unui centurion. După îndeplinirea serviciului militar – de 16–25 de ani – acești medici puteau activa în continuare ca *evocati*. Structura acestui serviciu în perioada Principatului, poziția personalului sanitar în ordinea rangurilor și treptele de salarizare sunt studiate în cadrul unor subcapitole aparte. La acestea se adaugă observații referitoare la statutul juridic al medicilor. În cazuri de forță majoră medicii civili erau obligați să acționeze în cadrul armatei (p. 97–101).

Pentru a ilustra structura și modul de funcționare a unui *valetudinarium*, autoarea apelează la exemplele descoperite în castele de la Haltern, Neuss (*Novaesium*), Künzing (*Quintana*). În același context este discutată problema lazaretelor în castele trupelor auxiliare, luându-se în considerare exemple de pe *limes*-ul renan, cel germano-raetic și din Britannia (p. 103–117).

Structura serviciului de infirmerie, cu tot ceea ce presupune ea – personalul cu funcții de conducere, cu funcții tehnice și administrative, precum și cei cu atribuții strict medicale – este prezentată în capitolul următor.

Armata romană avea nevoie de un corp medical și un serviciu sanitar capabil să facă

față necesităților din vreme de război, dar și de pace. Capitolul al șaptelea este dedicat modului de pregătire a unui medic militar (p. 128–132), realizându-se și o comparație cu cea a unui medic civil, atât din punctul de vedere al calității și cantității cunoștințelor, cât și din acela al statutului său.

În încheierea primei părți a lucrării se încearcă sublinierea importanței avute de serviciul sanitar al armatei romane, în directă legătură cu statutul armatei însăși, în perioada Republicii și în cele trei secole ale Principatului (p. 133–138).

Prosopografia constituie partea a doua a lucrării. Ea este mai întâi structurată geografic, pe provincii, începând cu Italia și continuând cu Britannia și celelalte provincii, în sensul acelor de ceas. În final, se prezintă repartizarea medicilor și sanitarilor pe categorii de trupe. Inscripțiile considerate false sunt incluse într-o listă de la sfârșitul prosopografiei (p. 254–259).

Volumul se încheie cu o listă bibliografică selectivă, o serie de *indices* și ilustrații (patru planuri de *valetudinaria*; o hartă a Imperiului roman pe care sunt marcate descoperirile discutate în lucrare; fotografii ale unora dintre inscripții).

Cristina Alexandrescu

ABREVIERI FOLOSITE ÎN ACEST NUMĂR

ABV	J. D. Beazley, <i>Attic Blackfigure Vase-painters</i> , Oxford, 1956
ActaMN	Acta Musei Napocensis, Cluj
ActaMP	Acta Musei Porolissensis, Zalău
AnnÉp	L'Année Épigraphique, Paris
ANRW	Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt, Berlin-New York
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő, Budapesta
ArhKiev	Arheologija. Institut Arheologii, Kiev
ArhMold	Arheologia Moldovei, Iași-București
ArhPam	Arheologični Pam'jatky URSR, Kiev
AthenMitt	Mitteilungen des (Kaiserl.) Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung, Berlin
BAR	British Archaeological Reports, Oxford
BCH	Bulletin de Correspondence Hellénique, Atena-Paris
BerRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main
BMI	Buletinul Monumentelor Istorice, București
BSNR	Buletinul Societății Numismatice Române, București
CAMNI	Cercetări Arheologice, Muzeul de Istorie al R. S. România / Muzeul Național de Istorie, București
CCDJ	Cultură și Civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i> , 17 vol., Berlin, 1863 sqq
CIRh	Clara Rhodos. Studi e materiali pubblicati a cura dell' Istituto Storico-Archeologico di Rodi, Roma.
Dacia	Dacia. Recherches et Découvertes Archéologiques en Roumanie, București; seria nouă (N. S.): Dacia. Revue d'Archéologie et d'Histoire Ancienne, București
EAIVR	<i>Enciclopedia Arheologiei și Istoriei Vechi a României</i> , sub red. C. Preda, București, I-II, 1994-1996
IDR	Inscripțiile Daciei Romane, București
IGB	<i>Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae</i> , ed. G. Mihailov, 4 vol., Sofia, 1958-1970
ISM	<i>Inscripțiile din Scythia Minor</i> , București
IzvestijaSofia	Izvestija na Aheologičeskija Institut, Sofia
JahrbRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
Materiale	Materiale și Cercetări Arheologice, București
MemAntiq	Memoria Antiquitatis, Piatra Neamț
MINAC	Muzeul de Istorie Națională și Arheologie, Constanța
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Leipzig-Berlin
RANarb	Revue Archéologique de Narbonne, Montpellier
RCRFacta	Rei Cretariae Romanoe Fautorum Acta
SCIV(A)	Studii și Cercetări de Istorie Veche (și Arheologie), București
SovArh	Sovetskaja Arheologija, Moscova
StComPitești	Studii și Comunicări, Pitești
Syll	<i>Sylloge. Inscriptionum Graecorum</i> , sub red. G. Dittenberger, Hildesheim
VDI	Vestnik Drevnej Istorii, Moscova
ZfE	Zeitschrift für Ethnologie, Berlin
ZPE	Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik, Bonn

REVISTE PUBLICATE LA EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE

REVISTA ISTORICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE
DACIA. REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
MATERIALE ȘI CERCETĂRI ARHEOLOGICE
THRACO-DACICA
EPHEMERIS NAPOCENSIS
ARHEOLOGIA MOLDOVEI
ARHIVELE OLTENIEI
ARHIVA GENEALOGICĂ
STUDII ȘI CERCETĂRI DE NUMISMATICĂ
BULETINUL SOCIETĂȚII NUMISMATICE ROMÂNE
STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MEDIE
STUDII ȘI MATERIALE DE ISTORIE MODERNĂ
STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
– SERIA TEATRU – MUZICĂ – CINEMATOGRAFIE
– SERIA ARTA PLASTICĂ
REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
– SÉRIE THÉÂTRE – MUSIQUE – CINÉMA
– SÉRIE BEAUX - ARTS
REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES

La publication „STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE” paraît 2 fois par an. Toute commande de l'étranger sera adressée à: EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE, Calea 13 Septembrie, nr. 13, sector 5, P.O. Box 5-42, București, România, RO-76117, Tel. 401-411 90 08, 401-410 32 00; Fax. 401-410 39 83; RODIPET S.A., Piața Presei Libere nr. 1, sect. 1, P.O.Box 33-57, Fax 401-222 64 07, Tel. 401-618 51 03; 401-222 41 26, București, România, ORION PRESS IMPEX 2000, P.O. Box 77-19, Tel. 401-653 79 85, Fax 401-324 06 38, București 3 – România.

Les normes pour la rédaction des manuscrits et la liste des abréviations employés dans la revue ont été publiées dans le tome 46, 1995, n°s 3-4, p. 343-370.

Adresse du Collège de rédaction: str. Henri Coandă nr. 11, Ro-71119
Bucarest, Roumanie. Tel. 401-659 71 52, Fax 401-650 34 10.

Tipărit la UNIVERSUL S.A.

<https://biblioteca-digitala.ro>

**LUCRĂRI DE ARHEOLOGIE ȘI DE ISTORIE VECHĂ
PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE**

- D. M. PIPPIDI, *Inscripțiile din Scythia Minor*, I, 1984, 544 p.
- MIHAI SÂMPETRU, *Tropaeum Traiani. Monumentele romane*, 1984, 198 p.
- I.T. DRAGOMIR, *Neoliticul din sud-estul României. Aspectul cultural Stoicani–Aldeni*, 1984, 194 p.
- DAN GH. TEODOR, *Civilizația romană la est de Carpați în secolele V–VII e.n. Așezarea de la Botoșana–Suceava*, 1984, 182 p.
- N. CONSTANTINESCU, *Curtea de Argeș (1200–1400). Asupra începuturilor Țării Românești*, 1984, 170 p.
- GH. BICHI, *Geto-dacii din Muntenia în epoca romană*, 1984, 188 p.
- C. PREDA, *Geto-dacii din Bazinul Oltului Inferior. Dava de la Sprâncenata*, 1986, 200 p.
- EUGEN COMȘA, *Neoliticul pe teritoriul României. Considerații*, 1987, 198p.
- IORGU STOIAN, *Inscripțiile din Scythia Minor*, II, 1987, 436 p.
- MIHAIL ZAHARIADE, *Moesia Secunda, Scythia și Notitia Dignitatum*, 1988, 200 p.
- MIRCEA D. MATEI, *Civilizația urbană românească. Contribuții (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea)*, 1989, 222 p.
- D.M. PIPPIDI, *Studii de istorie și epigrafie*, 1990, 278 p.
- GH. SĂULESCU, *Descrierea istorico-geografică a cetății Caput Bovis (Capul Boului sau Ghertina)*, 1991, 128 p.
- ALEXANDRU PĂUNESCU, *Ripiceni–Izvor. Paleolitic și mezolitic*, 1993, 228 p.
- M. MACREA, N. GUDEA, I. MOȚU, *Praetorium. Castrul și așezarea romană de la Mehadia*, 1993, 214 p.
- ALEXANDRU SUCEVEANU, *Alexandru cel Mare*, 1993, 340 p.
- EUGEN COMȘA, *Figurinele antropomorfe din epoca neolitică pe teritoriul României*, 1995, 224 p.

ISSN 1220-4781